

HACI NƏRİMANOĞLU

**ZƏNGƏZUR
KÖÇ, DEPORTASIYA, SOYQIRIMI,
İŞĞAL TARİXİ**

Bakı – 2018

Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının
maliyyə yardımı ilə “Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi”
layihəsi çərçivəsində “Zəngəzur Cəmiyyətləri” İctimai Birliyi
tərəfindən nəşr edilib.

**Elmi məsləhətçi
və Ön sözün müəllifi:**

Yaqub Mahmudov,
*akademik, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru,
Dövlət mükafatı laureatı, Əməkdar elm xadimi*

Elmi redaktor:

Fətəli Abdullayev,
siyasi elmlər doktoru

Bakı - “QHT nəşriyyatı” - 2018, səh.240

Monoqrafiyada Azərbaycanın tarixi Zəngəzur bölgəsinin XIX – XX əsr tarixi arxiv materialları, sənədlərlə öyrənilib. Bölgənin tarixi keçmişinin ümumi mənzərəsi yaradılıb, əhalisinin son iki əsrdə məruz qaldığı müsibətlərin səbəbləri, nəticələri gerçək tarixi fakt və detallarla araşdırılıb. Son iki əsrdə Zəngəzurdə yerli əhalinin çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə, bolşevik-daşnak işğalına qarşı mübarizəsi də əks olunub. Monoqrafiyada xristian təəssübkeşliyi ilə siyasət yürüdən böyük dövlətlərin hərbi-siyasi planlarının bütün Qafqazda xalqların təhlükəsizliyinə və əmin-amanlığına nə qədər böyük zərbə vurduğu faktlarla açılıb.

Kitab dünyanı idarə edən güclərin bir əsr əvvəl tarixi Azərbaycan torpaqlarında qurduğu Ermənistan adlanan dövlətin regionda başlıca gərginlik, münaqişə ocağı olduğunu sübut edən elmi ittihamnamədir.

Kitab tədqiqatçılar, tarixçilər, müəllim və tələbələr, geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulub.

ISBN

© Zəngəzur Cəmiyyətləri İctimai Birliyi, 2018

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur.

Müəllifdən:

Bu kitabı 23 aylıq mövcudluğu ilə qürur duyduğumuz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə, qurucularının əziz xatirəsinə və 1918-ci il soyqırımı qurbanlarının ruhuna ithaf edirəm.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN 100 İLLİK YUBİLEYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

SƏRƏNCAMI

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlət-

lərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımlıq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüququn subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mədəni varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il.

**2018-ci İLİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA
“AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ İLİ”
ELAN EDİLMƏSİ HAQQINDA
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN**

SƏRƏNCAMI

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il.

1918-ci İL AZƏRBAYCANLILARIN SOYQIRIMININ 100 İLLİYİ HAQQINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN

SƏRƏNCAMI

Erməni millətçiləri tarixin müxtəlif mərhələlərində mifik “Böyük Ermənistan” ideyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə soydaşlarımıza qarşı etnik təmizləmə, deportasiya və soyqırımları həyata keçirmişlər. Azərbaycan xalqının başına gətirilən ən dəhşətli faciələrdən biri də 100 il bundan əvvəl - 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı Sovetinin mandatı altında fəaliyyət göstərən daşnak-bolşevik silahlı dəstələri tərəfindən xüsusi qəddarlıqla törədilmiş kütləvi qırğınlardır. Həmin günlərdə Bakı şəhərində, habelə Bakı quberniyasına daxil olan digər şəhər və qəzalarda on minlərlə dinc sakin məhz etnik və dini mənsubiyyətinə görə qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, mədəniyyət abidələri, məscid və qəbiristanlıqlar yerlə-yeksan edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə daha da azğınlaşan erməni millətçiləri qeyri-insani əməllərini davam etdirmiş, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Şirvan, İrəvan və digər bölgələrdə kütləvi qətlər, talanlar və etnik təmizləmələr həyata keçirmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hökuməti ermənilərin törətdikləri ağır cinayətlərin araşdırılması üçün Fövqəladə İstintaq Komissiyası yaratmış, komissiyanın üzə çıxardığı həqiqətlərin xalqın yaddaşında hifz edilməsi və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bu proses dayandırılmış, baş verənlərin sona qədər təhqiq edilməsinin və ona müvafiq siyasi-hüquqi qiymət verilməsinin qarşısı alınmışdır. Yalnız 80 il sonra - 1998-ci il martın 26-da ümummilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında həmin dəhşətli hadisələrə adekvat siyasi qiymət verilmiş və 31 mart “Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü” elan edilmişdir.

Ötən 20 il ərzində aparılmış araşdırmalar sayəsində çoxlu sayda yeni faktlar və sənədlər toplanmış, Quba şəhərində kütləvi məzarlıq aşkar olunmuşdur. Üzə çıxmış tarixi faktlar 1918-ci ilin mart-aprel aylarında və sonrakı dövrlərdə erməni millətçilərinin həyata keçirdikləri qanlı aksiyaların coğrafiyasının daha geniş və faciə qurbanlarının sayının qat-qat çox olduğunu sübut etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, erməni-bolşevik silahlı dəstələrinin 100 il əvvəl azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bəşəri cinayətlər barədə həqiqətlərin ölkə və dünya ictimaiyyətinə daha dolğun çatdırılması məqsədilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası 1918-ci il azərbaycanlıların soyqırımının yüzüncü ildönümünə həsr olunmuş tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsini təmin etsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə soyqırımın 100 illiyi ilə bağlı xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti bu Sərəncamdan irəli gələn digər məsələləri həll etsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 18 yanvar 2018-ci il.

Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun tarixşünaslığına qiymətli töhfə

**Hacı Nərimanoğlunun “Zəngəzur: köç, deportasiya,
soyqırımı, işğal tarixi” kitabına**

Ön Söz

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan EA-nın aparıcı alimləri və institut rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşdə milli tarix elmi qarşısında Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən obyektiv, vicdanlı yazılması vəzifəsini qoydu. Məsələnin bu müstəvidə qoyulmasının əsas səbəbi son iki əsrlik Azərbaycan tarixinin məqsədyönlü saxtalaşdırmalara və təhriflərə məruz qalması idi. Ulu öndərin 1997-ci il dekabrın 18-də imzaladığı “1948-1953-cü il illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” və 1998-ci il martın 26-da imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanlar obyektiv tarixi tədqiqatlar üçün elmi-nəzəri və hüquqi əsas yaradı, Vətənimizin tarixinin qaranlıq səhifələrinin açılaraq xalqımıza və dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün geniş imkanlar açdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan tarixinin tədqiqi ilə bağlı məsələlərdən danışarkən davamlı olaraq Zəngəzur problemini xüsusi vurğulayır. Ən qədim dövrlərdən Vətənimizin bir parçası olmuş Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurla bağlı dövlətimizin siyasətini, problemin mahiyyətini, həm də tarixçilərimiz qarşısında duran vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu sözləri olduqca düzgün dəyərləndirir: *«Tarix tarixdir. 1978-ci ildə Qarabağda məskunlaşmalarının 150 illiyini qeyd edən ermənilər yaxşı bilirlər ki, onlar bu torpaqlara qonaq kimi gəlmişlər. Nəinki Dağlıq Qarabağ, bugünkü Ermənistan tarixi Azərbaycan*

torpaqlarında formalaşmışdır. İrəvan xanlığı, Zəngəzur mahalı bizim tarixi ərazimizdir. Xəritəyə baxsaq görürük ki, vaxtilə Zəngəzuru Azərbaycandan ayıraraq Ermənistanı vermək nəticəsində böyük türk dünyası coğrafi cəhətdən parçalandı. Yəni, Zəngəzurun Ermənistanı verilməsinin çox böyük mənfi mənası var idi. Hər bir azərbaycanlı, hər bir vətəndaş, hər bir uşaq öz tarixini bilməlidir. Bilinməlidir ki, bu bölgələr tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır».

Bu baxımdan milli tarixşünaslığımızda Azərbaycanın müvəqqəti itirilmiş tarixi torpaqlarının, o cümlədən Zəngəzur bölgəsinin tədqiqi elmi-siyasi, hüquq baxımından ümdə məsələlərdən biridir. AMEA-nın Tarix İnstitutunda prioritet elmi araşdırma istiqaməti olaraq diqqət mərkəzində saxlanılır.

Hacı Nərimanoğlunun “Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırımı, işğal tarixi” monoqrafiyası dövlətimizin rəhbərinin bu çağırışına real cavabdır: ***“Bundan sonra da elə əsərlər yaranmalıdır ki, o əsərlər Ermənistanda yerləşən həmin torpaqların Azərbaycana məxsus olmasını daim, ardıcıl surətdə sübut etsin. Biz bunu etməliyik. Biz gələcək nəsillər üçün yol açmalıyıq”.***

Monoqrafiyada bir sıra böyük dövlətlərin fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən soyqırımı, deportasiya, etnik təmizlənmə və işğala məruz qalmış Zəngəzur bölgəsinin son iki yüz illik tarixi tədqiq edilmişdir.

Hacı Nərimanoğlunun monoqrafiyası bu baxımdan olduqca aktualdır. Çünki Zəngəzur ən qədim dövrlərdən başlayaraq, son minilliklər ərzində həmişə çoxsaylı Azərbaycan - türk dövlətlərinin tərkibində olmuş əzəli Vətən torpağımızın ayrılmaz bir parçasıdır. Bu Azərbaycan torpağı ta son genişmiqyaslı erməni təcavüzünə qədər həmişə öz türkçülüynü qoruyub saxlamış, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Müəllif mötəbər ilk mənbələrə əsaslanaraq bu bölgəmizdə erməni təcavüzkarlarının yürütdükləri soyqırımı siyasəti və həyata keçirdikləri deportasiyaların tarixini bacarıqla araşdıraraq, düzgün,

obyektiv və olduqca mühüm elmi nəticələrə gəlmiş, dəyərli ümumiləşdirmələr edə bilmişdir.

Müəllif bu uğurla seçilmiş mövzunun hərtərəfli öyrənilməsi üçün tədqiqatın başlıca məqsədi və vəzifələrini düzgün müəyyənləşdirmiş, olduqca dürüst struktur seçmiş, tədqiqatının uğurlu alınmasını təmin edə bilmişdir.

Monoqrafiya “**Giriş**”, dörd fəsil, “**Nəticə**” və istifadə olunmuş mənbələr və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Müəllif öz tədqiqatını yazarkən, demək olar ki, bütün zəruri ədəbiyyatla, ilk mənbələrlə və arxiv materialları ilə lazımınca tanış olmuş, təhlillər aparmış, tənqidi fikirlər yürütmüş, düzgün elmi nəticələr çıxarmışdır.

Hacı Nərimanoğlu monoqrafiyada ən qədim dövrlərdən XIX əsrin əvvəllərində olan dövrdə Zəngəzur bölgəsinin tarixi və coğrafiyasına qısa ekskurs edir, Zəngəzurun oğuz türklərinin ən qədim məskənlərindən biri olduğunu göstərir, Zəngəzur faciələrinin tədqiqində Ümummilli lider Heydər Əliyevin əvəzsiz rolunu əsaslandırır. Təqdirə layiqdir ki, o, “Zəngəzur” toponiminin adındakı «**zəngi**» etnoniminin türk tayfa adı olduğunu əsaslandırır. Türkdilli respublikalarda və Azərbaycanın çoxlu yer adlarında bu oğuz-türk tayfasının izlərinin hələ də yaşadığını bildirir. Məsələn, *Zəngiçay, Zəngitəpə, Zəngərik, Zəngişamlı, Zəngənə, Zəngilan, Zəngəran, Zəngənə, Zəngişalı, Zəngi çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəngan – Zəncan, Zəngilli* və b. Mahmud Kaşğari, Fəzlullah Rəşidəddin, Abbasqulu ağa Bakıxanov və b.-nin əsərlərində adları çəkilən oğuz tayfalarından birinin məhz «**zəngi**» tayfası olduğunu göstərir. Müəllifin uğurudur ki, bu haqda mövcud olan şərhləri, izahları nəzərdən keçirib, bu tarixi adın mənşəyinə aydınlıq gətirilməsi işinə öz münasibətini bildirib və bununla Zəngəzurun tarixi Azərbaycan-türk yurdu olduğunu bir daha təsdiqləyib.

Monoqrafiyada Zəngəzurun coğrafiyası, tarixi və iqtisadiyyatından da ətraflı bəhs olunur, bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişdirilməsində çar Rusiyanın işğalı nəticəsində ermənilərin bu diyara köçürülməsinin başlıca amil olması göstərilir,

XIX-XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur bölgəsində etno-demoqrafik durum kimi məsələlər araşdırılır. Sübut olunur ki, qədim Azərbaycan-türk yurdu olan Zəngəzura ermənilərin köçürülməsi bu diyarın tarixində fəlakət dövrüdür.

Tədqiqatda 1905-1906-cı illərdə Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar və onların bölgənin demoqrafik vəziyyətinə təsirini araşdırılmış, böyük dövlətlərin ermənilərə hərbi-siyasi dəstək göstərməsini və onların 1917-1920-ci illərdə Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımını təşkil etmələrini sübut edən mənbələri işıqlandırılmış, XIX-XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur bölgəsində demoqrafik durumun təkamülünün ümumi yekunlarına qısa bir baxış edilmiş, ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri soyqırımın qarşısının alınmamasında, bölgənin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsində əlaqədar tərəflərin münasibətindən, Zəngəzurda erməni-daşnak quldur dəstələrinə qarşı mübarizədən, habelə burada Rusiya bolşevik işğalının bölgənin demoqrafik vəziyyətinə təsirindən, Ermənistan Sovet Respublikasının yaradılması və Qərbi Zəngəzurun Ermənistana verilməsindən bəhs edilmişdir. Müəllif bu məsələlərə özünün konkret münasibətini bildirmişdir.

Müəllif arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Rusiyanın və qərb dövlətlərinin məkrli “laqeydliyi”, əslində isə ermənipərəst cinayətkar siyasəti nəticəsində Zəngəzur torpaqlarından soydaşlarımızın amansızcasına qovulmasının obyektiv mənzərəsini canlandırma bilmişdir.

Müəllifin çıxardığı elmi nəticələr ilk mənbələrə əsaslanmaqla inandırıcıdır, verdiyi ümumiləşdirmələr öz elmiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Hacı Nərimanoğlunun bu tədqiqatı, həm də, dövlət başçımız İlham Əliyevin müasir tarix elmimiz qarşısında Zəngəzurla bağlı qoyduğu elmi tədqiqat vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə layiqli töhfədir.

Hacı Nərimanoğlunun “Zəngəzur: köç, deportasiya, soyqırım, işğal tarixi” monoqrafiyası tarix elmimizin mühüm

nailiyyətlərindən biridir. Bu qiymətli əsər müəllifin gərgin əməyi sayəsində ərsəyə gəlmişdir. İstedadlı yetirmələrimdən biri olan Hacı Nərimanoğlu mənim elmi rəhbərliyimlə 5503.02 – “Vətən tarixi” ixtisası üzrə “Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyətində dəyişikliklər (XIX əsr – XX əsrin 20-ci illəri)” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, elmi əhəmiyyəti nəzərə alınaraq, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Dissertasiya Şurasının 16 may 2018-ci il tarixli, 31 №-li qərarı ilə həmin dissertasiya işinin monoqrafiya kimi nəşrinə qərar verilmişdir.

Zəngəzurun tarixi mövzusunda həmin olduqca dəyərli, sanballı dissertasiyada və dolğun, yenilikçi ruhlu bu monoqrafiyada Zəngəzurun iki əsrlik tarixində baş verən dəyişikliklər, köç, deportasiya, soyqırımı, bölgənin tam işğalına gətirib çıxaran səbəblər tarixşünaslığımızda ilk dəfə ardıcılıqla, sistemli, müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir.

Hacı Nərimanoğlunun elmi uğurunun bir əsas səbəbi də onunla bağlıdır ki, müəllif Zəngəzurda doğulub boya-başa çatmışdır, əsli, soykökü ilə bu torpağa bağlıdır, 1993-cü il işğalının son günlərinə qədər bu torpaqda yaşayıb çalışmışdır. Bu monoqrafiyaya qədər nəşr edilmiş kitablarının dördü Zəngəzurun tarixinə, beşi mənfur qonşularımızın torpaqlarımıza təcavüzünün qarşısının alınması uğrunda döyüşlərdə canlarını qurban vermiş 100-dən çox Şəhidimizin şərəfli ömür yoluna həsr edilmişdir. Mövzu ilə bağlı 30-dək elmi məqaləsi xaricdə və ölkəmizin aparıcı humanitar təmayüllü nəşrlərində dərc olunmuşdur.

Mən H.Nərimanoğlunun bu monoqrafiyasını mühüm elmi yeniliklərinə, aktual elmi nəticələrinə görə Azərbaycan milli tarixşünaslığı, tədqiqatçılarımız, ali məktəblərimizin müəllim və tələbələri, geniş oxucu auditoriyası üçün dəyərli mənbə hesab edirəm.

Yaqub Mahmudov,
AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı laureatı, t.ü.e.d., professor

MÜƏLLİFDƏN

Müasir Azərbaycan milli tarixşünaslığının tədqiqinə çox böyük elmi-siyasi və beynəlxalq hüquq baxımından ehtiyac olan problemlərdən biri Azərbaycanın müvəqqəti olaraq itirilmiş tarixi torpaqlarının tədqiqi məsələsidir [127, s.90-96].

Vətən torpaqlarımızın şimalında çar Rusiyasının və sovet – kommunist rejiminin 200 illik əsarəti dövründə Azərbaycan xalqının tarixinə dair həqiqətlər çarizmin və sovet – «DTK» üsuli-idarəsinin imperiya siyasətinə uyğun olaraq qəsdən ciddi saxtalaşdırmalara və açıq-aşkar təhriflərə məruz qalmışdır. Azərbaycan alimləri, tədqiqatçıları çox zaman bilərəkdən bu problemlərin araşdırılmasından aralı saxlanılmış, arxivlərə buraxılmamışdır. Azərbaycan tarixinin bir çox tale yüklü problem və məsələlərinin «araşdırılması» ilə daha çox rus, erməni, gürcü tarixçiləri məşğul olmuşdur. Sovet tarixşünaslığında, ensiklopediya və dərsliklərdə onların həqiqətdən uzaq elmi konsepsiyaları əsas götürülmüş, dövriyyəyə buraxılmışdır, bilərəkdən quraşdırılmış saxta nəzəriyyələr beyinlərə pərçimlənmiş, xalqımızın, vətənimizin tarixi mənsub olduğu ümumtürk nəhrindən, milli soy-kökündən ayrı salınmışdır. Son illər müasir dövrün tələblərinə uyğun elmi metodologiya əsasında xalqımızın etnogenezinin, milli dövlətçilik tariximizin saxtalaşdırmalardan, yalan və təhriflərdən təmizlənməsi istiqamətində mühüm uğurlar qazanılmışdır. Bununla belə, tarixçi alimlərimizin qarşısında hələ də öz həllini gözləyən bir sıra problemlər qalmaqdadır. Belə problemlərdən biri də Vətənimizin ayrı-ayrı bölgələrinin, xüsusilə də 1988-1994-cü illər ərzində erməni faşistləri tərəfindən işğala məruz qalmış ərazilərimizin tarixinin daha dərinə və hərtərəfli tədqiq olunmasıdır. Türk dünyasının milli, etnik, ərəzi bütövlüyünü sarsıtmaq məqsədi ilə ötən əsrin 20-ci illərində leninçi bolşevik Rusiyasının əli ilə ermənilərə «əta» olunmuş Zəngəzur bölgəmizin tarixinin tədqiqi, bu baxımdan, xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Qədim oğuz-türk yurdu olan, 25 ildən bəri tamamilə işğal altındakı Zəngəzurun keçmişi, dünəni və bu günü haqqında tarixi gerçəklikləri elmi əsaslarla əks etdirən tədqiqat əsərlərinin yazılması və nəşr olunması həm də dövlət əhəmiyyətli vəzifədir.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının ərazisi Qacarlar İranı və çar Rusiyası arasında bölüşdürüldükdən sonra onun şimal əraziləri Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi [233]. 1828-1917-ci illər ərzində çar Rusiyasının işğal etdiyi Şimali Azərbaycan ərazilərinə almanların, ermənilərin və rus təriqətçilərinin köçürülməsi siyasəti həyata keçirildi. Cənubi Qafqaz regionunda daimi möhkəmlənmək məqsədi güdən çar Rusiyasının 1827-ci ildə işğal etdiyi İrəvan və Naxçıvan xanlığının ərazilərində çar I Nikolayın əmri ilə “Erməni vilayəti” adlı yeni inzibati ərazi vahidi yaradıldı [88a]. Belə bir inzibati vahidin yaradılmasında əsas məqsəd işğal olunmuş Şimali Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ xanlıqları ərazilərinə Qacarlar İranı və Osmanlı İmperiyasından köçürülən ermənilərin və digər qeyri-müsəlman əhalinin hesabına bölgənin etnik mənzərəsinin dəyişdirilməsi idi. Ermənilərin köçürüldüyü ərazilər içərisində Qarabağ xanlığının cənub qərb hissəsini təşkil edən Zəngəzur mahalı da var idi. Zəngəzur mahalı öz təbii, coğrafi və hərbi strateji mövqeyinə görə xüsusi yer tutur. 1920-ci ilin aprelin 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən Şimali Azərbaycan işğal ediləndən sonra türk dünyasının, o cümlədən Türkiyə ilə Azərbaycan arasında sədd çəkmək üçün məhz Zəngəzur mahalının qərb hissəsi Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə olaraq zorla qoparılıb Ermənistan SSR-ə verildi [76]. 1828-1917-ci illərdə çar Rusiyası, 1921-1922-cü illərdə bolşevik Rusiyası və 1988-1991-ci illərdə SSRİ dövləti tərəfindən həyata keçirilən planlı deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində Zəngəzur bölgəsi azərbaycanlı əhalidən tamamilə təmizləndi [220a].

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev 1997-ci il yanvarın 31-də Azərbaycan EA-nın aparıcı alimləri və institut rəhbərləri ilə keçirdiyi görüşdə milli tarix elmi qarşısında Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yenidən obyektiv, vicdanlı ya-

zılması vəzifəsini qoydu. Məsələnin bu müstəvidə qoyulmasının əsas məqsədi son iki əsr ərzində Azərbaycan xalqının yaşadığı məşəqqətli tarixin bütün qaranlıq səhifələrinin açıqlaraq ilk növbədə Azərbaycan xalqına, həm də dünya ictimaiyyətinə çatdırılması idi [162a]. Bu böyük dövlət adamının 1997-ci il dekabrın 18-də imzaladığı “1948-1953-cü il illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” və 1998-ci il martın 26-da imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” fərmanlar tarixi tədqiqatlar üçün hüquqi əsas yaratdı [109a].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan tarixinin tədqiqi ilə bağlı məsələlərdən danışarkən hər dəfə Zəngəzur problemini xüsusi vurğulayır [159].

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu başda olmaqla, ölkəmizin elmi institutları, alimləri ümummilli lider Heydər Əliyevin və Prezident İlham Əliyevin çağırışları, tövsiyə və tapşırıqları əsasında xalqımızın tarixinə dair müxtəlif səbəblərdən indiyədək tədqiqata cəlb olunmamış arxiv materiallarının aşkar edilib üzə çıxarılması, yaxın ölkələrdə, digər xalqların dillərində olan mənbələrin tapılıb ölkəmə gətirilməsi, obyektiv, vicdanla araşdırılıb öyrənilməsi istiqamətində dəyərli işlər görmüşlər [113]. Bununla belə, tarixçi alimlərimizin qarşısında hələ də öz həllini gözləyən bir sıra problemlər qalmaqdadır. Belə problemlərdən biri də böyük dövlətlərin fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə erməni silahlı qüvvələri tərəfindən soyqırımı, deportasiya, etnik təmizlənmə və işğala məruz qalmış Zəngəzur bölgəsinin tarixinin tədqiqidir [109].

Mövcud monoqrafiyanın tədqiqat çərçivəsi kimi XIX əsr və XX əsrin 20-ci illəri seçilmişdir. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı işğalı, Azərbaycan torpaqlarının çar Rusiyası ilə Qacarlar İranı arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi ilə Araz çayı boyunca iki yerə bölünməsi, müasir İran və Türkiyə ərazilərindən ermənilərin Qarabağa, o cümlədən Zəngəzura köçürülüb ən səfalı, bərəkətli torpaqlarda yerləşdirilməsi, ardınca XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri, illərlə davam edən planlı soyqırı-

mı, deportasiya və işğalı bölgənin demoqrafik mənzərəsini dəyişdirən başlıca amil oldu. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur bölgəsi XX əsrin əvvəllərində təxminən 7.892 kv. km ərazini əhatə edirdi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bölgə 7 inzibati əraziyə – Laçın, Gorus, Sisian, Qafan, Qubadlı, Mehri və Zəngilan rayonlarına ayrıldı, qərb hissəsi 1920-ci illərdə Azərbaycan xalqının iradəsi əleyhinə qoparılaraq Ermənistanə verildi, qalan hissə də 1990-cı illərdə işğal edildi və hazırda Zəngəzur bölgəsi tamamilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin nəzarətindədir [150a].

Zəngəzurun 1800-cü illərdən başlayaraq 1920-ci illərə qədərki dövrlərdə demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər indiyədək tarixşünaslığımızda ardıcılıqla, sistemli, müqayisəli şəkildə öyrənilməmişdir. Lakin bizi maraqlandıran problemin müxtəlif tərəfləri həm çar Rusiyası dövründə, həm də sovet hakimiyyəti illərində ayrı-ayrı müəlliflərin müxtəlif yönümlü araşdırmaları və əsərlərində qismən işıqlandırılmışdır.

XIX əsr Azərbaycan tarixşünaslığının məşhur nümayəndələri Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Adıgözəl bəy, Rzaqulu bəy Cavanşir, Əhməd bəy Cavanşir və b.-nin Qarabağ tarixinə həsr edilmiş əsərlərində Zəngəzur bölgəsinin də tarixinə dair qiymətli məlumatlara rast gəlinir.

XIX-XX əsr müəlliflərindən N.N.Şavrov, A-do, M.S.Ordubadi, M.M.Nəvvab, M.R.Fəna və başqaları bu problemin bəzi məqamlarına toxunmuşlar.

S.Zavaryanın 1907-ci ildə imperiyanın paytaxtında çap olunmuş əsərində [184] XX əsrin əvvəllərində Qarabağın, o cümlədən Zəngəzurun müəyyən hissəsinin sosial-iqtisadi durumu da faktlarla qələmə alınmışdır.

AMEA-nın həqiqi üzvü Y.M.Mahmudovun rəhbərliyi altında hazırlanıb çap edilmiş çoxsaylı əsərlərdən birində [109] Zəngəzurun Qubadlı bölgəsinin tarixi öz əksini tapmışdır.

Milli Məclisin üzvü Musa Urudun elmi-publisistik üslubda yazılmış “Zəngəzur toponimləri” və “Zəngəzur” kitabları [166] bölgənin tarixinin tədqiqi və təbliğində çox dəyərli mənbədir.

Professor Qabil Əliyevin məqalələrində, XIX-XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan iqtisadiyyatına həsr olunmuş monoqrafiyasında bizi maraqlandıran məsələlərin bir çoxuna dair sanballı məlumatlar vardır [83].

Azərbaycan etnoqrafı, tarix elmləri doktoru Q.Qeybullayev də əsərlərindən birində [105] indiki Ermənistan ərazisinin də əzəli türk yurdu olması barəsində təkzibolunmaz faktları ortaya qoymuşdur.

Tarix elmləri doktoru, mərhum professor V.Z.Piriyevin əsərlərindən birində də [158] bizi maraqlandıran mövzu ətrafında bir sıra məsələlərin araşdırılmasına yol açmış tutarlı müddəalar irəli sürülmüşdür.

İqtisad elmləri doktoru A.Muradverdiyev eramızın ilk illərindən başlayaraq, XX əsrin sonlarına qədərki dövrdə Zəngəzurdə baş verən hadisələri öyrənərək tarixşünaslığımıza, oxuculara, xüsusilə o torpağın sakinlərinə dəyərli bir kitab təqdim etmişdir [122].

Bakı Dövlət Universitetinin professoru, tarix üzrə elmlər doktoru İ.Musayev 1917-1921-ci illərdə Naxçıvanla yanaşı Zəngəzur bölgəsində baş vermiş ictimai-siyasi prosesləri də ətraflı şəkildə tədqiq etmişdir [121].

Azərbaycanın tanınmış tarixçi alimlərindən Ataxan Paşayev, Fəzail İbrahimli, Cəbi Bəhramov, Hacı Həsənov, Vəli Əliyev, Vilayət Əliyev, Tofiq Mustafazadə, Elmar Məhərrəmov, Kamran İsmayilov, Nazim Mustafa və başqalarının elmi araşdırmalarında, eləcə də yeddicildlik «Azərbaycan tarixi»nin IV, V və VI cildlərində bu monoqrafiya üçün seçilmiş tədqiqat mövzusunun bəzi istiqamətlərinə, Zəngəzur tarixinin XIX-XX əsrlər tarixinə aid xeyli dəyərli məlumatlar, mənbələr mövcuddur [237].

Azərbaycanın Birinci Xanımı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti xanım Mehriban Əliyevanın ön sözü ilə Azərbaycan və ingilis dillərində nəşr edilmiş AMEA-nın həqiqi üzvü Yaqub Mahmudov və AMEA Tarix İnstitutunun şöbə müdiri, professor Kərim Şükürovun Qarabağın tarixinə dair sanballı əsərində [110] Zəngəzur bölgəsinə dair bilgiler verir.

Tarixşünaslığımızda Azərbaycan əhalisinin demoqrafik dinamikası məsələləri üzrə nüfuzlu mütəxəssis professor Kərim Şükürovun əsərləri bu monoqrafiyada yararlandığımız mənbələrdən olmuşdur [165].

Zəngəzur bölgəsinin və Qərbi Azərbaycan torpaqlarının, azərbaycanlıların soyqırımı, deportasiya tarixinin ardıcıl tədqiqatçılarından olan tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nazim Mustafanın şəxsi veb-səhifəsində toplanmış materiallardan da tədqiqatımızda bəhrələnmişik [239].

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Kamran İsmayılovun Zəngəzurd ermənilərin törətdiyi soyqırımın bir dövrünə dair kitabında toplanmış arxiv materialları tədqiqatımızda bizə yardım etmişdir [95].

Əhalisi soyqırım və deportasiyalara məruz qalmış tarixi Azərbaycan ərazilərindən biri olaraq Zəngəzur torpağında törədilmiş bu soyqırımları sübut edən qiymətli sənədlər sırasında Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsində qorunan Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində, Türkiyə Cumhuriyyətinin “Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi”, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi”, “Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1918-1920)”, “Tarihten Güncelliğe ermeni sorunu tahliller-belgeler-kararlar”, “Osmanlı belgelerinde ermeniler (1915-1920)”, “Ermeni olayları tarihi”, “Azərbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı arşiv belgeleri” sənədlər toplusu xüsusi yer tutur. Almaniya Federativ Respublikasının Berlin şəhərindəki “Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi arxivi”nin (Politischen Archiv den Auswärtigen) müxtəlif fondlarında da mövzumuzla əlaqəli sənədlər qorunub saxlanılır. Həmin arxiv sənədlərindəki faktiki materiallar sübut edir ki, 1918-ci ilin mayından 1920-ci ilin aprelinə qədər ermənilər Zəngəzur qəzasında on minlərlə dinc, silahsız türk-müsəlman əhalini etnik mənsubiyyətinə görə amansızcasına qətlə yetirmişdir.

Monoqrafiyanın digər əsas qaynaq bazası Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), habelə Azərbaycan Respublikası Prezi-

dent Aparatı İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPAİİSSA), eləcə də Türkiyənin müxtəlif fondlarından aşkara çıxarılmış çoxsaylı sənədlər və materiallar təşkil edir.

Həmin qaynaqlar Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumuna güclü təsir göstərən amillər, burada yürüdülmüş müstəmləkə, köçürmə siyasəti, törədilmiş soyqırımları haqqında aydın təsəvvürün yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

Mənbə bazasına daxil olan qaynaqlar sırasında XIX – XX əsrin əvvəllərində Bakı, Sankt-Peterburq, Yerevan, Tiflis və b. yerlərdə çapdan çıxmış kütləvi və digər nəşrləri də xüsusi qeyd etmək istərdik. Bunların sırasında «Qafqaz təqvimləri», «Qafqaz yerləri və tayfalarını təsvir etmək üçün materiallar topluları», «Cənubi Qafqaz diyarı dövlət kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənmək üçün materiallar» və bu «Materialların topluları», bir çox digər nəşrlərin adlarını çəkmək lazımdır.

Demoqrafik durumun təkamülünü əks etdirmək baxımından müxtəlif dövrlərdə keçirilmiş kameral siyahıyaalmalar, müxtəlif illərdə keçirilmiş əhali sayımı materialları da çox qiymətli qaynaq qatlarını təşkil edir və monoqrafiyanın sonrakı bölmələrində onlardan istifadə edilmişdir.

Son illər İran tarixçilərinin də bu ölkə ərazisində erməni qətləamları haqqında tədqiqatları işıq üzü görüb. Məsələn, görkəmli tarixçi Səməd Sərdariniyənin «Arazın hər iki tayında müsəlmanların soyqırımı», «İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur» kitablarında Qarabağ, Zəngəzur bölgələrində törədilmiş erməni qətləamları barədə də məlumatlar vardır.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən ayrı-ayrı bölgələrlə yanaşı Zəngəzurdakı soyqırımları haqqındakı materialların çap edilməsi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Həmin materiallar Zəngəzurun 1917-1920-ci illər tarixinin araşdırılmasında bizə yaxından yardımçı olmuşdur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan mətbuat orqanlarında çap edilmiş bir çox materiallardan da tədqiqatımızda istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri monoqrafiyanın adında ehtiva edir. Yuxarıda gətirdiyimiz qısa tarixşünaslıq xülasəsi də bir daha sübut edir ki, Azərbaycan – türk torpağının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Zəngəzurun XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi indiyədək xüsusi monoqrafiyanın, elmi-tədqiqatın mövzusu olmamışdır.

Bu monoqrafiyada qarşıya qoyulan əsas elmi məqsəd ölkəmizdə, Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, Gürcüstan və digər xarici ölkələrdəki arxiv materialları, yazılı mənbələr əsasında tədqiqata cəlb olunmuş, Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyəti, etnik mənzərəsi bütöv şəkildə, XIX və XX əsrin təlatümlü hərbi-siyasi hadisələri fonunda öyrənilməsidir. Bu başlıca məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı konkret elmi vəzifələrin həllinə nail olunmuşdur:

- ən qədim zamanlardan XIX əsrin əvvəllərindən Zəngəzur bölgəsinin tarixinə və tarixi coğrafiyasına qısa ekskurs edilməsi;
- Zəngəzur bölgəsinin qədim oğuz-türk yurdu olmasının bir daha əsaslandırılması;
- XIX-XX əsrin əvvəllərində bölgənin tarixi və sosial-iqtisadi həyatının ümumi mənzərəsinin yaradılması;
- çarizmin köçürmə siyasətinin Zəngəzurun demoqrafik durumuna təsirini ardıcılıqla araşdırmaq;
- XIX-XX əsrin əvvəllərində bütövlükdə Zəngəzurun etnik-demoqrafik durumunun təkamülünü izləmək;
- 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri soyqırımların nəticələrini araşdırmaq;
- böyük dövlətlərin bu dövrdə yürütdükləri bölgə siyasətinin məqsəd və xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək;
- 1917-1920-ci illərdə daşnakların Zəngəzur bölgəsində törətdikləri antibəşəri cinayətləri açıb göstərmək;
- AXC hökumətinin Zəngəzur siyasətini incələmək və dəyərləndirmək;
- Zəngəzurda yerli əhalinin erməni-daşnak, bolşevik-rus işğalına qarşı dirənişi, kortəbii də olsa mübarizəsini mənbələrə istinadla tədqiq etmək;

- Zəngəzurun bolşevik-rus, sovet işğalından sonra məruz qaldığı faciələrin nəticələrini işıqlandırmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını tarixi gerçəkliklərə obyektiv, tərəfsiz şəkildə yanaşma, dünya və ölkə tarixi üzrə yazılmış obyektiv ümumiləşdirici əsərlər, habelə tarixi qaynaqlara obyektiv yanaşma, tədqiqatlarda tənqidi yanaşma, müqayisə, təhlil və s. təşkil etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, bu monoqrafiyada Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində əhalinin demoqrafik durumunun təkamülü ardıcıl, sistemli şəkildə, arxiv materialları, elmi-tarixi mənbələrə əsaslanaraq tədqiq olunmuşdur.

Bir daha sübut edilmişdir ki:

- Zəngəzur bölgəsi ən qədim dövrlərdən Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ayrılmaz parçası olmuşdur;

- Müsəlman-türk, azərbaycanlı əhalinin bu torpaqlara gəlmə olduğuna dair bir sıra xarici ölkə alimlərinin təhrif və saxtalaşdırmaları tamamilə əsassızdır, əksinə elmi-tarixi faktlar ən qədim dövrlərdən bu torpaqlarda oğuz türkləri – azərbaycanlıların yaşadığına heç bir şübhə yeri qoymur;

- çar Rusiyasının işğalı və müstəmləkə, ruslaşdırma, xristianlaşdırma, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyəyə qarşı özünə plasdarm yaratmaq siyasətinin reallaşması məqsədilə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ermənilərin Zəngəzur bölgəsinə köçürülməsi hesabına bölgənin demoqrafik, etnik tərkibində dəyişikliklərə nail olduğu əsaslandırılmışdır;

- Rusiya, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniyanın xristian təəssübkeşliyi, Qafqazda nüfuz savaşı, Bakı neftinə sahib olmaq uğrunda mübarizəsində ermənilər «məşə», alət rolunu oynamışdır;

-bu dövlətlərin səxavətlə silahlandırdıqları, ardıcıl mənəvi, hərbi-siyasi dəstək verdiyi erməni nizami qoşun hissələri Zəngəzurdə müsəlman türk əhalinin soyqırımı və deportasiyasını həyata keçirmiş, demoqrafik vəziyyəti öz xeyrinə dəyişdirməyə təşviq olunmuşdur;

- çar Rusiyasının müstəmləkəçilik, xristianlaşdırma siyasətinə uyğun olaraq başlatdığı köçürmələrdən sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin – Zəngəzurun etnik, milli tərkibində baş verən demografik dəyişikliklər və onun xalqımız üçün acı nəticələri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir;

- monoqrafiyada XIX əsrin əvvəllərindən etibarən çar Rusiyasının Azərbaycan torpaqlarına köçürülərək ermənilərin öz havadarlarının təhriki və hərtərəfli köməyi ilə Azərbaycan xalqının başına gətirdiyi bəlalar, kütləvi qırğınlar, talanlar və soyqırımları barədə ətraflı və dərin araşdırmaların aparılması öz əksini tapmışdır;

- I Dünya müharibəsində Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın Osmanlı-Türkiyə torpaqlarında ermənilərə vəd etdikləri müstəqil dövlət yaratmaq planlarının puça çıxması ilə həmin ssenarinin Qafqazda, tarixi Azərbaycan torpaqlarında reallaşmasına aydınlıq gətirilmişdir;

- Zəngəzur bölgəsində törədilən qanlı qırğınlar, deportasiya və işğal planlarının əvvəlcədən düşünülmüş, ssenarisi cızılmış, böyük dövlətlərlə razılaşdırılmış şəkildə ardıcılıqla həyata keçirilməsi, erməni dövləti yaratmaq planının tərkib hissəsi olduğu, son illərdə işıq üzünə çıxarılan arxiv sənədlərinə istinadla qiymətləndirilmişdir;

- ilk dəfə olaraq, 1920-1929-cu illərdə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurun sovet Rusiyası işğalçılarının hərbi yardımı və SSRİ mərkəzi hökumətinin təzyiqi ilə, Azərbaycan xalqının iradəsinin əleyhinə olaraq, Ermənistan SSR tərkibinə qatılması prosesi təkzibedilməz arxiv sənədləri ilə sübut olunmuşdur;

- monoqrafiyada Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı söylədiyi qətiyyətli və cəsarətli fikirlər, problemin həlli ilə bağlı Azərbaycan dövlətinin apardığı ardıcıl və prinsipial siyasət, Zəngəzurun tarixi Azərbaycan torpaqları olması və bu torpaqların bağışlanılmaz bir səhv olaraq 1918-1929-cu illərdə ermənilərə verilməsi məsələləri, bütün itirilmiş Azərbaycan torpaqlarının, o cümlədən qədim Zəngəzurun azad ediləcəyi fikri öz əksini tapıb.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti ondadır ki, monoqrafiyanın materialları, ümumiləşdirmələri və nəticələrindən Azərbaycan tarixi üzrə müxtəlif ümumiləşdirici əsərlərin yazılmasında, dərsliklərin tərtibində, mühazirə və xüsusi kursların hazırlanmasında istifadə edilə bilər. Bu tədqiqat XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb gətirilmiş ermənilərin bütün Qafqazda xalqların təhlükəsizliyi və əmin-amanlığına nə qədər böyük zərbə vurduğunu, bugünkü Ermənistan adlanan oyuncaq dövlətin regionda başlıca gərginlik ocağı olduğunu sübut edən daha bir elmi ittihamnamə olacaqdır.

İXTİSARLAR

ARDA	Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi
ARDTA	Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi
ARPAİİSSA	Azərbaycan Respublikası Prezident Aparatı İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi
AXC	Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti
QAKA	Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası Aktlarının [QAKA, rus. AKAK]
MDTA	Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi
AKAK	Акты Кавказской археографической комиссией
МИЭБГКЗК	Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края
СМОМПК	Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа

I FƏSİL

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİ XIX ƏSRƏDƏK

1.1. Qədim və orta yüzilliklər

Zəngəzur Azərbaycanın çox böyük tarixi keçmişə malik olan əzəli bölgələrindən biridir. Zəngəzurun qədim tarixi haqqında nisbətən ətraflı məlumatları fars və ərəbdilli qaynaqlarda, həmçinin təhriflərlə olsa da, erməni salnaməçilərinin müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış əsərlərində tapmaq mümkündür [201, s.217-218]. Bu bölgəmizdə tarixin müxtəlif dövrlərində qeydə alınmış və müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmış bir sıra toponimlərin tədqiqi bölgənin çox qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan-türk yurdu olması həqiqətini bütün dünyaya bəyan etmək hüququnu verir.

Doğrudur, dövrümüzə qədər gəlib çıxmış bu və ya digər tarixi qaynaqlarda saxlanmış məlumatların kasadlığı qədim dövrlərdə Zəngəzur ərazisinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə çətinlik törədir. Bununla belə bu qaynaqlara söykənərək iddia etmək olar ki, antik və erkən orta əsrlər dövründə Zəngəzur bölgəsinin sərhədləri daha geniş olmuş və hətta müasir Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisinin bir hissəsini də əhatə etmişdir.

Son dərəcə zəngin təbii ehtiyatlara, strateji coğrafi mövqeyə, alınmaz qalalara, yenilməz əhaliyə malik olan Zəngəzur bölgəsində zaman-zaman baş vermiş mürəkkəb və ziddiyyətli daxili siyasi proseslər və xarici təsirlər nəticəsində həddləri vaxtaşırı müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, əldən-ələ keçmiş, müxtəlif səltənətlərin tərkibinə qatılmışdır.

Haqqında danışdığımız bu tarixi Azərbaycan bölgəsi üzrə mənbələrdə xatırlanan ilk yer adı Mehridir. Assur hökmdarları I Tukulti-Ninurta, I Tiqrat-palasar və II Adadnerari e.ə. XIII-IX əsrlərdə

Sanqibuti və Armarili vilayətlərinin sərhədində, Urmiya gölündən şimalda yerləşən Mehri adlı ölkəni viran qoyduqlarını, sərvətlərini, var-yoxlarını daşıyıb apardıqlarını yazır. E.ə. XIII əsrin hett mətnlərində bildirilir ki, huri icmalarından birinin başçısı Urhi-Teşub Mehrinin çarı ilə müqavilə bağlamışdır. O dövrün Aşşur kitabələrində Mehri sakinlərinin kuti hərbi tayfa ittifaqının əsas hərbi qüvvələrindən biri olduğu qeyd edilir [183, s. 5-8]. İ.M.Dyakonovun as-sur-babil mənbələrində Urartu və qədim tarix icmalarına dair yazdığı şərhərdə istedadlı Azərbaycan tarixçisi mərhum S.M.Qaşqay bu yerin doğru olaraq Zəngəzurun cənub torpağı olan Mehri bölgəsi ilə eyni olduğunu göstərir [106, s.20-21].

Antik dövrün tanınmış tədqiqatçıları da Mehri adının II Adedneraninin zamanında yenə xatırlandığını qeyd edirlər, Urartu çarı Menuanın [e.ə. 810-786-cı illər] zamanında urartulular Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalında yerləşən əraziləri tuturlar, 21 qalasını, 45 yaşayış məskənini öz hakimiyyəti altına alırlar. E.ə.VII əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın Araz çayından şimaldakı ərazilərində, Manna və Urartu arasında Skif şahlığı meydana gəldi. Bu dövlətin hüduqları Şəki və Gəncədən Urmiya gölünə qədər uzanırdı. Zəngəzur skiflərin Urartuya yürüşlərinin əsas dayaq məntəqəsi idi. Eramızdan əvvəl VII əsrdə Skif şahlığı Mada-Midiya ordusu tərəfindən Zəngəzur bölgəsi də daxil olmaqla tam işğal olunur. İ.M.Dyakonovun fikrincə e.ə. 321-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında Atropatena şahlığı yaranarkən Zəngəzur da çox geniş bir ərazini əhatə edən bu dövlətin tərkibində olmuşdur [183, s.21-22].

Məlumdur ki, urartuluların böyük hərbi, strateji əhəmiyyətə malik Zəngəzur ərazisini tutmaq üçün I Rusanın hakimiyyəti illərində [e.ə. 735-713] apardıqları əməliyyatlar barədə Göyçə gölünün Zəngəzur torpaqlarına bitişik cənub sahillərində aşkar edilmiş Sovinar kitabəsində məlumat verilir. Urartu mətnlərində xatırlanan toponimlərin lokalizə problemi ilə məşğul olan tədqiqatçılar birmənalı şəkildə Sovinar kitabəsində adı çəkilən 19 ölkənin Göyçə gölündən şərqdə və cənubdakı əraziləri, o cümlədən Gorus, Qapan, Sisian,

Laçın, Qubadlı və Zəngilanı, bir sözlə, Zəngəzurun geniş bir hissəsini əhatə etdiyini bildirirlər [106, s.117-118].

Urartu mənbələrindəki İrdua, yaxud İridu şəhəri Sisianın qədim abidələrlə zəngin Urud kəndinin adında yaşamaqda davam edir.

Zəngəzurun şimal-şərq hissəsini təşkil edən Laçın rayonundakı Zerti kəndinin adını dilçilik baxımından kutilər və lullubilərin ölkəsi olan Mannanın paytaxtı Zirtu [və ya Zirte, İzirtu] şəhərinin adı ilə müqayisə etmək olar. Tarixdən də məlum olduğu kimi, Zəngəzur kimmerlərin, skiflərin, mannalıların və midiyalıların əsarətinə, miqrasiyalarına məruz qaldığı üçün cənubdakı toponimlərin şimala da «miqrasiyasını» təsəvvür etmək olar.

Antik dövrlərdə Zəngəzurun müxtəlif bölgələri Atropatena və Albaniya ərazilərinə daxil olmuş, bu torpaqlarımız hər iki dövlətimizin üzvi tərkib hissəsi olmuşdur. Bəzi məlumatlara görə, hətta Albaniya hökmdarı Aran Sisakan nəslinə mənsub idi [97, s.33].

Mütəxəssislərin fikrincə, həm də Böyük İpək yolunun üstündə yerləşməsi Zəngəzur bölgələrində sənətkarlıq və ticarətin inkişaf tapmasını şərtləndirmişdi.

Zəngəzurun tarixinin qədimliyi həm də arxeoloji qazıntılar, aşkar edilən maddi sübutlarla da öz təsdiqini tapır. Ümumdünya mədəni irsində layiqli yerini tutan Azıx mağarasına yaxın ərazidə yerləşməsi, şimaldan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə, şərqdən Quruçay və Köndələnçay mədəniyyətləri ilə, qərbdən Naxçıvan mədəniyyəti ilə, cənubdan Arazın sağsahil ərazilərindəki zəngin mədəniyyət ocaqları ilə əhatələnməsi Zəngəzurun qədim tarixi keçmişə malik olduğunu söyləməyə əsas verir. Qubadlı, Laçın və Zəngilanda xeyli sayda təbii və süni mağaraların (yerli sakinlər onları «kaha», bəzən isə «daran» adlandırırlar) olması onların hələ paleolit dövründən insanlar tərəfindən məskunlaşdığını təsdiq edir. Bu bölgənin Arazdan sonra ən iri su qaynaqları olan Bərgüşad və Həkərinin axdığı vadilərdə və dağətəyi ərazilərdə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşən bu mağaralar özünəməxsus yaşayış məskənləri kompleksi təsiri bağışlayır. Azərbaycanda ibtidai insan düşərgələri olan belə mağaralar sonralar əhali tərəfindən müqəddəsləşdirilmişdir. Qubadlıdakı “İç-

oğuz”, “Daşoğuz”, “Ağ kaha”, “Qara kaha”, “Göyqala” mağaraları belə ziyarətgahlardandır [85, s.49-50]. Gavur dərəsindəki mağara məbədi bu növ memarlıq abidələrinin IV əsrə qədər istifadə olunduğunu göstərir. Yaxşı məlumdur ki, tədqiqatçılar tərəfindən Sisian ərazisində aşkara çıxarılmış qayaüstü təsvirlər e.ə. III-II minilliklərə aid edilir. Burada əks olunmuş ov səhnələri, maral və atların sxematik təsvirləri sakinlərin təsərrüfatında ovçuluğun aparıcı sahə olduğundan xəbər verir. Qubadlı rayonu ərazisində aşkara çıxarılmış «Xırman yeri» adlı yaşayış məskəni (Qubadlı qəsəbəsi), Koroğlu qalası (Əliquluuşağı kəndi), Qalaça (Əliquluuşağı kəndi), Maltəpəsi (Muradxanlı kəndi) son tunc – ilk dəmir dövrünə aid edilən abidələrdir [52, s.91]. Bu yaşayış yerlərində aşkara çıxarılmış tikililər Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün səciyyəvidir. 1989-cu ildə arxeoloq T.R.Əliyev Həkəri çayı üzərində tikilməsi planlaşdırılan su qovşağının əhatə edəcəyi sahəni nəzərdən keçirərkən, tunc dövrünə aid «Maltəpəsi» adlı iri bir yaşayış məskəni, bir kurqan, orta əsrlərə aid yaşayış yeri, bir cüt qoç heykəli olan qəbiristanlıq qeydə almışdır. Həmin səfər zamanı Qubadlı rayonunun mərkəzində «Xırman yeri» adlı təpə də nəzərdən keçirilmişdir. Bu nəhəng təpənin üstündə və yamaclarında dəvəgözü (obsidian) parçaları və tunc dövrü üçün səciyyəvi olan gil qab qırıqları da aşkara çıxarılmışdır.

Lakin o da məlumdur ki, bu bölgədə kəşfiyyat xarakterli ilk qazıntılar hələ XIX əsrin sonlarında aparılmışdır. Belə ki, 1906-cı ildə rus arxeoloqu A.A.İvanovski Cənubi Qafqazın müxtəlif yerlərində e.ə. II-I minilliklərə aid qutu qəbirlərin tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Maraqlıdır ki, o, Gədəbəydə, Qaramuradda və Qonaqkənddə tapılan qəbir avadanlığının Göyçə gölü sahilindəki Gözəldərə kəndinin yaxınlığında aşkar olunmuş qutu qəbirlərin materialları ilə eynilik təşkil etdiyini göstərirdi [9, s.137].

Diakonoff I.M. [221], Eidem J. [223], Grayson A.K. [222], Kapançanyan Qr.A. [193], Melikişvili Γ.A. [202], Meşşaninov H.H. [204], Пєrixanyan A.Γ. [212], Turayev C.A [217] və digər xarici alimlərin tədqiqatlarında Zəngəzurun qədim tarix, mədəniyyətinə, məişətinə dair çox sayda tutarlı məlumatlar vardır. Bu mənbələrin

hamısında bölgənin Azərbaycan mədəniyyətinin qədim beşiklərindən biri olduğu fikri təsdiq edilir.

Axtarış və tapıntılar mübahisəsiz şəkildə bölgədə Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti ilə yaşıd olan eyni maddi mədəniyyətinin yayıldığı təsdiq edilir. Azərbaycan elminin inkişafına böyük töhfələr vermiş İ.İ.Meşşaninov və V.M.Sısoyev 1927-ci ildə Laçın rayonu ərazisində küp qəbirlərin olduğunu müəyyən etmişlər. 1944-cü ilin sentyabrında Qubadlıya qısamüddətli səfər zamanı arxeoloq İ.Cəfərzadə və memar İ.Şəblikin Əliquluuşağı kəndinin ətrafında siklopik tipli üç qala aşkara çıxarmışdılar. Ermənistanın ölkəmizə qarşı növbəti təcavüzü zamanı – çağdaş Qarabağ müharibəsi illərində – 1992-ci ildə Zəngilan rayonunun Qurudərə Həştəb kəndi yaxınlığında əsgərlər səngər qazarkən içində tunc əşyalar olan qəbir yeri aşkar etmişdilər. Arxeoloq T.R.Əlizadə bu ərazidə tədqiqatlar apararaq e.ə VI-IV əsrə aid quş, ilan başlı bilərzik, muncuq, əqiq, cam və sair tapmışdır [82, s.82].

Antik dövr e.ə. IV əsrdən eramızın II əsrinədək bir dövrü əhatə edir. Bu dövr ümumiyyətlə, Cənubi Qafqaz bölgəsindəki rəqabət üçün özünəməxsus tarixi mərhələdir. Antik müəlliflərin əsərlərində nəinki Zəngəzur haqqında, eləcə də Cənubi Qafqaza dair pərakəndə, bəzən isə çox əhəmiyyətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Antik dünya Cənubi Qafqaz haqqında çox dumanlı təsəvvürə malik idi. Bu dövrün tarixçiləri Cənubi Qafqazın ərazilərində yaşayan tayfalar barədə müxtəlif məlumatlar vermişlər. Əvvəlcə Sisakan və Sünik, X əsrdən başlayaraq Zəngəzur adlanan bölgənin coğrafi həddləri kimi, siyasi tarixi də zamanın ağırlı-acılı kəşməkəşlərinə məruz qalmışdır. I Şapurun (971-272) «Kəbəyi-Zərdüş» adlı kitabəsində Cənubi Qafqaz ölkələri sırasında Zəngəzurun adı müstəqil ərazi vahidi kimi qeyd olunmuşdur [221, s.154].

Azərbaycanın tarixşünaslığının banisi sayıla biləcək alban tarixçisi Musa Kalankaytuklu «Alban tarixi» əsərində Zəngəzur ərazisini «Sisakan» və «Sünik» adlandırmışdır. Zəngəzurun ən qədim adının Sünik olması bir çox mənbələrlə əsaslandırılır və bu adın mə-

nasının qədim türk tayfası olan sakların həmin ərazidə yaşaması ilə bağlı olduğu göstərilir [166, s.23].

Aparılmış tədqiqatlar, əldə edilmiş məlumatlar əsasında belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Zəngəzur adı bu bölgə üzərində orta əsrlərdə formalaşmış bir toponimdir. Bu mahalın yerli əhalisi əsasən türk sakları və onların törəmələridir. Bu fikir Urud kəndində son vaxtlara qədər saxlanılan orta əsr müsəlman qəbiristanlığında qəbir daşlarındakı yazılarda bir daha təsdiqini tapmışdır.

Görkəmli Sovet şərqşünası – medievisti N.B.Piqulevskayanın topladığı qaynaqlardan məlum olur ki, Suriya tarixçi alimi Zaxari Ritor 555-ci ildə yazırdı: «... Arran (Albaniya) diyarının öz dili, din-dar və xaç suyuna salınmış xalqı, fars şahının tabeliyində olan hökmdarı vardır. Sisqan (Syuni) həmçinin özünəməxsus dili və din-dar xalqı olan diyardır, lakin orada büt-pərəstlər də yaşayır» [213, s.24].

Görkəmli Azərbaycan tarixçi-etnoloqu, tarix elmləri doktoru Qiyasəddin Qeybullayevin araşdırmalarından da aydın olur ki, tarixi Zəngəzurun tərkibində iri yaşayış məskənlərindən olmuş Zəngilanın adına monqol dövrü mənbələrində təsadüf olunur və bölgənin tarixinin işıqlandırılmasına imkan yaradır. Həmdullah Qəzvini bu toponimi «Zəngiyan» şəklində verir və onun məlumatı söhbətin məhz Zəngəzur Zəngiyanından getdiyini göstərir. H.Qəzvini yazırdı: «Zəngiyan bir neçə kənddən ibarətdir və hal-hazırda Mərdan Hakim dairəsinə daxildir. Araz çayı üzərindəki Xudafərin körpüsü həmin hüduddadır. Körpünü hicri 15-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin tərəfdarlarından Bəkr ibn Abdulla (Allah ona rəhmət eləsin və nəvəsi göstərsin) tikdirmişdir». Müəllifin Mərdan Hakim barədəki məlumatı da diqqəti cəlb edir və Zəngilanın lokalizasiyasına yardım edir: «Mərdan Hakim vilayətdir. Kəvani, Kələlə və Cirm onun böyük kəndlərindəndir. Məhsulu taxıl, üzüm və yaxşı meyvədən ibarətdir. Bəzi əraziləri Araz çayının sahilindədir. Divana çatacaq gəlirləri 8.700 dinardır» [105, s.90-91].

Bu bölgənin ən iri yaşayış məskənlərindən birinin adına – «Qafan» toponiminə X əsr ərəb müəllifi Əbu Düləfin II risaləsində

təsadüf olunur. Tiflisdən Ərdəbilə yola düşdüyünü xəbər verən bu ərəb müəllifi, Qafan, Xaçın və s. dağlardan keçərək getdiyini yazır və sadaladığı dağlarda qoturluğu müalicə edən isti bulaqların olduğunu bildirir. Ərəb və İran dövlətlərinin arxivlərində də Sünik, Qapanat, Sisian və X əsrdən başlayaraq Zəngəzur mahalı haqqında dəyərli məlumatlar vardır. Qədim tarixi mənbələr Sünikdə xristianlığın Ermənistandan əvvəl yayıldığını göstərir, 72 müqəddəs həvaridən ikisinin – Faddey və Varfolomeyin missioner fəaliyyəti nəticəsində burada müxtəlif xristian məbədlərin tikildiyi qeyd olunur. Mənbənin müəllifi müəyyən dərəcədə erməni xristian ənənəsinə meyil göstərmişdir. Əvvəla, Aran müstəqil dövlət idi. Sünik ilə qonşuluqda Ermənistan deyilən dövlət yox idi. Bildiyimiz kimi, IV əsrdən sonra ta XX əsrdək erməni dövləti olmayıb. Ermənilər bir qədər indiki Türkiyə, Suriya, İraq və İran ərazisində yaşayırdılar [67, 136]. V əsrdən etibarən xristianlığa qarşı mübarizəyə başlamış II Yəzdəgirdin hakimiyyəti dövründə (438-457) Albaniya ilə yaxşı münasibətlər olsa da, bir qədər sonra – 463-cü ildə müstəqil alban dövləti ləğv edilmiş və ölkə 30 il sasanilərin təyin etdiyi mərzbanlar tərəfindən idarə olunmağa başlamışdı. III Vaçaqan hakimiyyətindən (493-510) Mehranilərin dövləti yaranana qədər Albaniyada Sasani əsarəti davam etmişdi. Albaniyada bu zaman xaçpərəstlər azlıq təşkil edirdi, əhalinin əsas qismi əski dini etiqadlarını saxlayırdı.

Böyük İpək yolunun bir qolu Zəngəzurdan keçdiyi üçün mahal artıq böyük hərbi-strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Zəngəzur Cavidan, Cavanşir, Babək dövründə xürrəmilər hərəkatının, ərəblərə qarşı savaşların əsas mərkəzi, 30 ildən artıq sürən qanlı döyüşlərin məkanı olmuşdur. Bu məkan həm də çox ziddiyyətli, mürəkkəb, rəngarəng dini-ideoloji axınların çulğalaşdığı, qovuşduğu bir bölgə idi. Burada növbənöv din və təriqətlərə aid neçə-neçə abidələr, o cümlədən büt-pərəst, tanrıçılıq, xristianlıq, müsəlman və s. abidələri bölgənin vaxtilə yaşadığı hərbi-siyasi-dini-sosioloji və s. hadisə və proseslərin izlərini özündə saxlamaqdadır. Ərəblər məhz Cənubi Azərbaycan-Naxçıvan-Biçənək-Gorus-Laçın-Bərdə istiqaməti ilə hərəkət edərək o vaxt Alban, Arran adlanan Şimali Azər-

baycanı zəbt etmişdilər [80, s.55]. Burada xristianlıq, əliallahılıq, babilik və s. din və təriqətlər mövcud olmuşdu.

1038-ci ildə meydana çıxmış Səlcuq-türk dövlətinin şanlı hökmdarı Alp Arslan 1065-ci ildə Qafan şəhərini tutaraq Sünik knyazlığının mövcudluğuna son qoydu. 150 il davam edən səlcuqlu hökmranlığı Zəngəzur ərazisində türk-islam nüfuzunu daha da genişləndirdi, bu yerlərdə çox sayda türksoylular məskunlaşdı.

1206-cı ildə Çingiz xan tərəfindən əsası qoyulmuş Monqol dövlətinin işğalçı qoşunları Azərbaycana II səfəri (1231-1239) zamanı 1236-cı ildə monqol-tatarlar Zəngəzuru da işğal etdi. Elxanilər, Hülakilər, Şeyx Həsən Çoban, Məlik Əsrəf, Əmir Əxicuq, Şeyx Üveys Cəlairin hökmranlığı dövrlərinə aid bütün yazılı məxəzlərdə Zəngəzurdakı yer-yurdların adı keçir, bu yerlərin qanlı savaqlar meydanına çevrildiyini qeyd edən müəllif 1359-cu ildə Varzaqun yaxınlığında Cəlairi əmiri Məhəmməd bin Müzəffər tərəfindən məğlub edilən Əxicuqun böyük itki verərək Qafana qaçdığını, çobanilərin Qafanda sığınacaq tapdığını qeyd edir, Qafan qalasının hərbi-strateji baxımdan alınmaz mövqeyi olduğunu, Əxicuqun Qafana, ona ata kimi əziz olan Sədrəddin Qafaninin yanına getdiyini, Üveysin onunla barışdığını yazır [107, s.33].

Mənbələrdə Sünik knyazlığı bəzən müstəqil dövlət kimi, bir çox hallarda isə Arran dövlətinin tərkibində knyazlıq və yaxud yarı-müstəqil knyazlıq kimi göstərilir. «Sünik», «Sisakan» ərazisinin, yaxud Syuni, Sisqan xalqının özünəməxsus dili, xaçpərəst və atəşpərəst əhalisi vardı. Sünik əhalisi, başda hökmdar Vasak olmaqla, V əsrin ortalarında xristianlığın yayılmasına müqavimət göstərirdi. Sünik etnik və dil cəhətdən albanlara yaxın idi. Çoxsaylı mənbələrdən məlumdur ki, Arranın öz dili və xalqı var idi, yəni Arranda artıq vahid dili olan xalq yaşayırdı. Bu, ərəblər tərəfindən arran dili adlandırılan alban dili idi. Bütün bunlar M. Kalankatlının əsərində də öz təsdiqini tapır [97, s. 33].

Qısa deyə bilərik ki, Zəngəzur ərazisi tarixən müəyyən fasilələrlə e.ə. IV əsrdən b.e. VIII əsrinə qədər Alban dövləti və Sasani imperatorluğunun, VII-IX əsrlərdə Ərəb xilafətinin, IX-XI əsrlərdə

Sacilər, Salarilər və Rəvvadilər dövlətlərinin, XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin, XIII-XIV əsrlərdə Hülakülər dövlətinin, XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində Cəlairilər dövlətinin və Teymur imperiyasının, XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağ-qoyunlu dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycanda mərkəzləşmiş dövlətin yaranması ilə əlaqədar olaraq Zəngəzur ərazisi də Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmışdır. XVI əsrdə baş vermiş Səfəvi-Osmanlı savaşları və XVII-XVIII əsrlərin qovşağında Səfəvi imperiyasının zəifləməsi ilə əlaqədar 1590-1612 və 1724-1735-ci illərdə qısa müddət ərzində Osmanlı idarəçiliyi altına düşən Zəngəzur ərazisi xanlıqlar zamanında əsasən Qarabağ xanlığının hakimiyyəti altında olmuşdur. Artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya işğalına məruz qalan Zəngəzur rus müstəmləkəçilik idarə sistemində Yelizavetpol quberniyasının, 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qəzalarından biri olmuşdur [65, s.54-58].

1.2. Zəngəzur oğuz türklərinin qədim məskənidir

Dövlətimizin başçısı, möhtərəm Prezident İlham Əliyevin bu fikirləri təkzibolunmaz elmi-tarixi həqiqəti əks etdirir: «Məsələnin tarixi aspekti də çox önəmlidir. Çünki uzun illər ermənilər öz lobbi qurumları vasitəsilə dünyada belə bir rəy formalaşdırmağa çalışırlar ki, Dağlıq Qarabağ qədim erməni torpağıdır və erməni xalqı əsrlər boyu bu torpaqda yaşamışdır. Bunlar tamamilə yalan, təhrif edilmiş məlumatlardır. Hazırda biz bu yalanları ifşa etməklə, həqiqətləri ortaya qoymaqla, eyni zamanda, münaqişənin həlli üçün tarixi bazanı da möhkəmləndiririk. Dağlıq Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır. Dağlıq Qarabağın ərazisində yerləşən bütün yaşayış məntəqələrinin toponimləri Azərbaycan mənşəlidir. Nəinki Dağlıq Qarabağ, indiki Ermənistanın toponimlərinin mütləq əksəriyyəti Azərbaycan mənşəlidir. Yəni, xalqımız əsrlər boyu bu torpaqda yaşamış, yaratmış və

bundan sonra da bu torpaqda yaşamalıdır. Biz bunu təmin edəcəyik»[232].

Adlar yerin, torpağın danışan dilidir, onun üstündə yaşamışların ən etibarlı, uzunömürlü ünvanlarıdır. Zəngəzurdakı türk mənşəli toponimlərin mütləq çoxluğu da bu fikri təsdiqləyir. Bəzi erməni alimləri obyektiv mövqedən çıxış edərək «Zəngəzur» sözünün erməni sözü olmadığını qeyd edirlər. Nisbətən obyektiv orta əsr erməni tarixçiləri həqiqətə bir qədər yaxın gələrək «Zəngəzur» sözünü «Zanqedzor», yəni Zəngi dərəsi anlamında izah etməyə çalışırdılar. Belə izahın birinci hissəsi həqiqətə yaxındır. Lakin erməni mənbələrində erməni mənşəli termin («dzor» ermənicə «dərə» deməkdir – H.A) kimi vurğulamağa cəhd göstərildiyinə baxmayaraq, əslində «Zəngəzur» toponiminin nə ermənilərə, nə də onların «dzor» sözünə heç bir dəxli yoxdur. Toponimin adındakı «zəngi» leksik vahidi türk tayfa adıdır. Türkdilli respublikalarda və Azərbaycanın çoxlu yer adlarında bu oğuz-türk tayfasının izləri yaşayır; Zəngiçay, Zəngitəpə, Zəngərik, Zəngişəmli, Zəngənə, Zəngilan, Zəngəran, Zəngənə, Zəngişalı, Zəngidərə çayı, Zəngibasar, Zəngilər, Zəngan – Zəncan, Zəngilli, Zəngi çayı və b. [140 s.4-6]. Mahmud Kaşğari, Fəzlullah Rəşidəddin, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Əbdülqazinin və b. əsərlərində, habelə bir çox digər yazılı mənbələrdə «zəngi» etnoniminin adı çəkilir. Zəngi tayfaları Azərbaycan Atabəylər, Səfəvilər hakimiyyətlərinin əsas sütunlarından olub. Mənbələrdə ərəb xəlifəsi ilə Mosulun çox nüfuzlu atabəyi olmuş Zəngi haqqında məlumatlar vardır [140 s.4-6].

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, Zəngəzurdakı ikinci leksem ərəbcə «sur» dağ, daş, divar, qayalıq yer, hasar, qala, bürç deməkdir (dilin ahənginə, asan tələffüzə görə s-z-yə çevrilib – H.A.). Bu ad ərazinin relyefini düzgün səciyyələndirir – yəni zəngilərin yaşadığı dağlıq yer. Zəngəzur ərazisindəki adların da bir çoxunda sur-zur-zor daşlaşıb qalıb [140, s.5]. Fikrimizcə, bu, çox aydın və əsaslı, ağlabatan izah olub qəbul olunmalı etimologiyadır. Belə olduğu halda, bu toponimi erməniləşdirə bilməyənlərin internet səhifələrində də yay-

diği «Этимология названия «Зангезур» неясна» [185] fikrinin heç bir əsası yoxdur.

Artıq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Zəngəzur bölgəsi sakların yaşadığı Sisakan vilayəti tərkibində Albaniyaya daxil idi və «Sisqan» adlanan Qafqaz keçidini qoruyan ordunun komandanı da Sisakan nəslinə mənsub idi. [71, s.77].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, skif tayfalarından olan hel və lehlər amazonkalar və albanlar arasında yaşayırdılar. Bizim dövrümüzdə də həmin tayfaların adlarını yaşadan toponimlər Zəngəzurdə qalmaqdadı. Mehri rayonundakı Nüvədi kəndin ərazisində aşkar olunan daş üzərindəki qarqar yazıları, Leh, Lehvaz kəndləri leh tayfa adını, Qubadlı rayonunun Hal kəndi hel tayfa adını yaşadır. Sakovuz, Maqovuz, Mavdanyer adlarında da qədim tayfaların ünvanları qalıb. Qafanın Keypəşin kəndinin də qədim tarixi var. Firdövsinin «Şahnamə» poemasında da qeyd olunur ki, Keyqubad şahın 3-cü oğlunun adı Keypəşindir. Kənddə 3-4-cü əsrlərdə inşa edilmiş alban məbədinin qalıqları üzərində məscid tikilmişdi. Çünki xalq bilirdi ki, bu yer ən qədim zamanlardan onların ata-babalarının ziyarətgahı olub, bu məkan müqəddəs sayılıb. Çağdaş Qarabağ müharibəsinin gedişində, 1993-cü ildə baş vermiş erməni işğalına qədər Zəngəzurun Qubadlı rayonunun Muradxanlı, Qalalı və Əliquluuşağı kəndlərində III-V əsrlərə aid atəşpərəst qalalarının izləri qalmaqda idi və onlar xalq tərəfindən müqəddəs ziyarətgah sayılırdılar. Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, bölgə əhalisinin dünyagörüşündə, həyat və yaşamında od, ocaq, günəş kultu yaşamaqda idi. İnsanların dilində «Bu ocaq haqqı», «Gün haqqı», «Bu axar suya and olsun», «Bu ocaq mənə qənim olsun», «Bu yanar ocaq köməyin olsun», «Günəş yoluna nur saçsın» kimi andlar gen-bol işlənir, oda, ocağa tüpürmək, murdarlamaq günah sayılır, yaşlılar çörək, xörək bişirdikləri ocağın külünü təmiz yerə tökər, bu zaman dəfələrlə «Bismillah» – deməyi də unutmazdılar. Türk dilinə, oğuz türklərinə mənsubluğunu yaşadan onlarla yer-yurd, dağ, dərə, çay, qala, kənd adlarını erməniləşdirən nankor qonşularımız indiki Ermənistan adlanan torpaqlarda türk izini yox edə bilməyəcəklər [71, s-32-36]. Zən-

gəzur bölgəsində tariximizin ən qədim dövrlərini, türksoylu tayfaların bu yerlərdə mövcud olduğunu sübut edən onlarla abidənin bir çoxu indi məhv edilsə də, izi, adı tarixi, elmi ədəbiyyatlarda yaşayır [52, s.22-23].

Tariximizin, ədəbiyyatımızın, coğrafiyamızın möhtəşəm qaynaqlarından biri olan «Kitabi-Dədə Qorqud»dan bir deyim: «Oğuz igidi Usun oğlu Əkrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus-Əngəlyurd-Dərəşam yolu ilə üç gün-üç gecəyə yortaraq Əlincə qalaya çatdı....» [59, s.263].

Zəngəzurun baş kəndi Gorus – us, uş tayfasının qərargahı, yaşayış yeri, igid uslar yurdu» olması barədə də filoloji təhlillər vardır [140, s.5]. Azərbaycan tarixçisi Moisey Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində yazırdı: «...Qor və Qazan adlı iki qardaş böyük ordu ilə gəlib Sünikdə məskən saldı». Qor – əski türkcəmizdə həm də igid, cəsur adam deməkdi. Gorus bəzi mənbələrdə Qorus kimi də gedib. Zəngəzur ellərindən Qaf, Qazan köklü 40-dan çox toponim var. Sisianın adı ilkin yazılı mənbələrin əksəriyyətində «Sisakan»dır. Moisey Xorenatsi «Erməni tarixi» əsərində yazırdı: «...Qoxtan əhalisi Sisak nəslinin varisləridir». Qoxtan əhalisi Naxçıvan və Zəngəzurdə məskunlaşmışdı. Sisakan toponimində həm də türk-oğuz mənşəli arxaik söz daşlaşıb qalıb; «kan» – hündür dağ silsiləsi, dağlıq yer anlamında gen-bol işlənmişdir, yəni “Sisakan” Sisak nəslinin yaşadığı dağlıq yer” mənasındadır. Sisianda Şirikan adlı kənd də vardı.

Müqayisə üçün: Balakən, Beyləqan, Abakan, Balkan, Alban dövlətinin vilayətləri Atropatakan, Vaspurakan, Varaşkan, Paytaraqan, Mardpetakan və b. bu kimi toponimlər də bir qayda olaraq hansısa tayfanın, şəxsiyyətin yaşadığı yer mənasını verməkdədir. Zəngəzurun ən böyük şəhərləri Qafan – qaf türk etnosunun, Qacaran – qacar tayfalarının yurd yerləri olmuşdur, an – əski türkcəmizdə də cəmlilik, çoxluq bildirir [140, s.5-6].

Gətirilən bütün faktlar Zəngəzur torpaqlarının Azərbaycan türklərinin qədim yurdu olduğuna dəlalət edir. Səfəvilər dövründə Sisəcan (Sisian) nahiyyəsinin ərazisi təqribi hesablamalarımıza görə, 942 kvadratkilometr olmuşdur. 1587-1603-cü illəri əhatə edən I Os-

manlı idarəçiliyi dövründə də Sisian nahiyyəsi Naxçıvan sancağının inzibati ərazisinə daxil olmuşdur. Bu zaman Sisian Şərur qəzasının 5 nahiyyəsindən biri idi. Bu nahiyyənin tərkibinə 31 kənd, 4 məzrə daxil edilmişdi. Nahiyyənin ərazisi təqribi hesablamalara görə 1263 kvadratkilometr olmuşdur. Sisian ərazisi XVIII əsrin əvvəllərinə aid sənədlərdə də məhz Naxçıvanın bir nahiyyəsi kimi göstərilmişdir. 1727-ci ilə aid “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə Naxçıvan sancağına aid olan nahiyyələr sırasında 14 nahiyyənin adı çəkilir ki, bunlardan biri də Sisiandır. Bu zaman yaşayış məntəqələrinin sayına görə Sisian Dərələyəzdən sonra Naxçıvan sancağının ikinci ən böyük nahiyyəsi idi. Ərazisi 1456 kvadratkilometr olan bu nahiyyənin ərazisində mənbələrdə 41 kənd, 1 yaylağın adı çəkilir [106, s.3].

Digər bir mənbədə də təsdiq olunur ki, Sisakan, Sisqan, Sisacan, Syuni və s. kimi yer adları Sisyanın adıdır. Sis – qədim türk dilində “dağ üstü, meşəli kənd, yaşayış yeri” deməkdir. Sak isə məlum türk tayfalarının adıdır. Bu diyarın əzəli sakinləri hər şeydən əvvəl saklar və onların törəmələri, uti, uz, qarqar, ud və başqaları olmuşlar. Zəngəzur bölgəsi toponimlərinin araşdırılması ilə birlikdə gəldiyimiz qənaətləri tarixi, filoloji faktlar da gücləndirir. Zəngəzuru erməni torpağı elan edən erməni tarixçilərinin iddialarına rəğmən nə Arsax, nə də ki, Sünik heç zaman ermənilərə mənsub olmayıb [104, s.267].

Digər türk etnosları kimi, albanlar da azəri türklərinin soy-kökündə duran etnosdur. Yəni bir çox ədəbiyyatlarda qeyd edilən kimi, albanlar sonradan türkləşib indiki Azərbaycan türklərini yaratmayıblar, əksinə o vaxtkı Albaniyanın əhalisini təşkil edən müxtəlif türkdilli tayfalar tədriclə yaxınlaşaraq, qaynayıb qovuşaraq Azərbaycan türklərinin təşəkkül tapmasına səbəb olmuşlar. Başqa hər hansı bir etnosun türkləşməsindən söhbət gedə bilməz, “Kitabi-Dədə Qorqud”un baş qəhrəmanı Qazan xanın həm də “albanlar başı” rütbəsini daşıması da bu fikrin məntiqi sübutudur [104, s.355].

Azərbaycan xalqını bu torpaqlara gəlmə sayan dırnaqarası tarixçilər bu məsələdə tam mənbəsizdirlər. Ta qədimdən bu ərazidə yerli türk etnosları məskunlaşmış, türk dillərində danışan digər tay-

falar da biri-biri ilə qaynayıb-qarışmış, Azərbaycan türkləri erkən dövrdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişdir [104, s.358].

Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə məşğul olan alimlərdən S.Əliyarovun fikrincə, türklərin Azərbaycan ərazisində olması haqqında "ən qədim dəlillər" həm də e.ə. I minilliyin mixi yazılarında olan turukki və turuxi etnik adları ilə təsdiq edilir. [104, s.356]

1.3. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur

1969-1982-ci və 1993-2003-cü illərdə – 33 il Azərbaycana rəhbərlik etmiş Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanda dünyaya gəlsə də, böyüyüb təhsil alsada, həm ata, həm ana tərəfdən valideynlərinin Zəngəzurdə doğulub, yaşadığını, soy kökünün bu torpağa bağlılığını heç vaxt unutmamışdı [77].

Azərbaycan xalqının bu dahi oğlu, görkəmli siyasi xadim XX əsrin əvvəllərində erməni terrorçu dəstələrinin Zəngəzurdə törətdiyi qətliaamları bütün dəhşətləri ilə yaxşı bilirdi. Adını daşdığı dayısı Heydər də Zəngəzurdə erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdu. Bu bərədə mərhum Heydər Əliyevin bacısı Şəfiqə Əliyeva anası haqqında qələmə aldığı «Mənim anam» kitabındakı «Dayımız Heydər deportasiya vaxtı öldü» bölümündə yazır: «Anam İzzət xanım 1895-ci ildə Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalındakı Comərdli kəndində anadan olub. Bu kənd Zəngəzurun bağ-bağatlı, səfalı guşəsi olub, dağ kəndləri içərisində gözəlliyi ilə seçilmiş. Kəndin özülünü ulu babam Comərd qoyub. Onlar iki qardaş olublar: Comərd və qardaşı Alagöz Məhəmməd. Anam İzzət xanım sayılıb-seçilən, böyük hörmət və nüfuz sahibi olan Comərdin nəslinin törəməsidir. Comərdli kəndində yaşayanların hamısı bizim tayfamız hesab olunur. Dağ qızı olan anam elə dağ kimi də uca, əzəmətli, vüqarlı olub. Füsunkar gözəlliyi, qeyrəti ilə dövrün qız-gəlinlərindən fərqlənib. Ağır təbiətli, utancaq olduğu üçün babam onu çox sevmiş. Ermənilərin Zəngəzur torpağına olan təcavüzü anamın ömür kitabında gənclik

xatirələrinin ən acı səhifələridir. Öz torpağından didərgin düşənlər Naxçıvanın ətrafında olan kəndlərdə - Qazançı, İşıqlar, Cəhri və Milax kəndlərində məskunlaşırlar. Atam Əlirza və anam İzzət xanım isə Naxçıvana gəlirlər. Lakin anamın çəkdiyi müsibətlərin hamısından dəhşətlişi Cəmərldidən qaçarkən yolda gördüyü mənzərə olub. Çox sevdiyi, gözəlliyi, boy-buxunu ilə seçilən 23 yaşlı qardaşı Heydərin meyiti onu sarsıdıb. Anamı qaçqın düşmək ağrısından daha çox sevimli qardaşının ölümü yandırırdı. Düz on beş il anam bacı-qardaşlarının sağ olub-olmamasından xəbər tuta bilməyib. Bir gün isə qardaşı övladlarının sağ olması xəbərini ona verirlər. Özü nəql edirdi ki, qardaşlarımın ətrini yenidən tapdığım övladlarından alanda elə bil dünyaya təzədən gəldim. Məsmə, Səkinə, Rzaqulu, Humay...Onlar anam üçün artıq yoxluğa çevrilmiş bacı-qardaş tapıntısına bərabər sevinc idilər» [77].

Böyük siyasi xadim qəlbən, ruhən Zəngəzur ellərinə bağlı idi. Yazılarda, xatirələrdə bu faktlar dəfələrlə qeyd olunub ki, Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda orta məktəbdə oxuyanda da tez-tez yay tətillərində Qarakilsəyə (indiki Sisiana) gələr, ata-baba yurdları Cəmərldidə, Urudda qalar, qohum-əqrəbaları ilə görüşər, bu yerləri qarış-qarış gəzməkdən doymazdı. Bu kəndlərdə onun çoxlu uşaqlıq və gənclik dostları var idi. Bazarçayda çimməyi, hündürlükdən suya baş vurmağı çox sevmiş. Bu yerlərin hər qarışı, dərə-təpəsi, bulağı, dağı, qayası, örüşü, kövşəni ona doğmaydı, əziz idi. Yaşlı adamlar həmişə danışardılar ki, müharibə illərində insanlar taxıl, çox işləməyə ərzaq məhsulları tapmaq sarıdan çox korluq çəkərdilər. Heydər Əliyev hər gəlişində Sisian camaatına Naxçıvandan dağarcıqlarda duz gətirirdi. O, dağlıq, sıldırımlı qayaları keçib çətin yollarla Naxçıvandan Qarakilsəyə olan məsafəni piyada gedib gəlirdi. Çox təəssübkeş və həssas idi. Neçə dəfə Naxçıvanda konsert proqramı hazırlayıb gəlib bu kəndlərdə camaata göstərib, əhaliyə xoş ovqat bəxş etmişdi. Rəssamlıq qabiliyyəti olduğundan çoxunun rəsmi kəndəşlə çəkib xatirə kimi hədiyyə edərdi. Yerli cavanlarla xalq oyunları hazırlayıb yarışlar keçirirdi. Elə bil bu yerin camaatının dərini yüngülləşdirmək istəyirdi. Qarakilsəlilərin də gənc Heydər Əliyevə

sevgisi çox idi, hamı onun gələcəkdə böyük adam olacağına inanırdı. Dövlət xadimi Heydər Əliyev Bakıda müxtəlif vəzifələrdə çalışdığı illərdə də Zəngəzur camaatını unutmazdı [134, s.71-72]. Tez-tez onların ağsaqqalları, ziyalıları ilə görüşər, məsləhətlərini verər, deyərdi ki, uşaqlar orta məktəbdə yaxşı oxusunlar, gənclər ayrı-ayrı yerlərdə ali təhsil alsalar da mütləq doğma yurda qayıtsınlar. O, Zəngəzurun tarixinə, taleyinə dərinləndən bələd idi, mənfur qonşularımızın daim pusquda durduğunu bilirdi, ehtiyatlı olmağı tapşırar, istəyərdi ki, yurd yerlərimiz boşalmasın, soydaşlarımız o torpaqda yaşayıb daha dərin kök atsınlar. 1965-ci ildə ermənilər qondarma genosidin 50 illiyi ilə əlaqədar Qarakilsədə cəlladbaşı Andronikə abidə qoymaq istəyirmişlər. Müdrik insan Heydər Əliyev xəbər tutan kimi, böyük ustalıqla bu işə mane olub, daşnakların arzularını ürəyində qoyub. Elə həmin illərdə İrəvanda Ermənistan KP MK-nın plenumunda Azərbaycan, azərbaycanlılar haqqında təhqiramiz fikirlər səslənir, «Böyük Ermənistan» söhbəti aparılır, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları qaldırılır. Heydər Əliyev o iclasda iştirak edən azərbaycanlılardan bu barədə xəbər tutan kimi məsələni təkidlə həmin vaxt SSRİ rəhbərliyi qarşısında qaldırır, onun prinsipial mövqeyi, güclü nüfuzu sayəsində Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Koçinyan tutduğu vəzifədən azad edilir [112, s.25-26].

Sisyan rayonunun Şəki kəndində Novruz bayramı axşamı ermənilər özləri fitnə-fəsadla bir erməni «dığa»sını öldürüb, aranı qatmaq istəyirlər, şərləyib bir neçə azərbaycanlının həbsinə nail olurlar, xeyli ailəni kənddən köçürməyə girişirlər. Respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyevə məlumat çatanda nüfuzundan istifadə edib öz yardımını göstərir, haqsızlığa tuş gəlmiş şəkililərə kömək göstərir, təqib olunan ailələrin Bakının Saray kəndində yerləşməsinə yardım edir. Qarakilsə rayonunda orta məktəbi bitirənlər ali təhsil üçün Bakıya gəlirdilər. Gəlib-gətmək müşkül bir problem idi. Məhz Heydər Əliyevin birbaşa səyi ilə Bakı-Sisyan avtobus marşrutu açılmış, telefon rabitəsi yaradılmışdı. Az sonra Bakı-Gorus təyyarə xətti də işə düşmüşdü: 45 dəqiqəlik uçuşdan sonra Qarakilsənin lap yaxınlığındakı hava alanına çatmaq olurdu. Camaatın əziyyətlə qatarla Qafan,

ya Naxçıvanda düşüb, ya Qubadlıya qədər avtobusla gəlib yenidən avtobusla erməni kəndlərindən keçib getməklə öz kəndlərinə çatmaq üçün 2 gün vaxt itirmələrinə son qoyulmuşdu [134, s.71-72].

L.İ.Brejnevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1964-1982) də ermənilər dəfələrlə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini qaldırmışdılar. 1965-ci ildə ermənilər Dağlıq Qarabağın və Naxçıvanın Ermənistanla birləşdirilməsi tələbi ilə 45 min imza toplayaraq Moskvaya göndərmişdilər. 1967-ci ildə Sov.İKP MK-nın katibliyi xüsusi qərar qəbul edərək, Azərbaycan və Ermənistan rəhbərlərinə tapşırırmışdı ki, Dağlıq Qarabağın statusuna dair təkliflər versinlər. Ermənilərin SSRİ rəhbərliyinə hər bir müraciəti Dağlıq Qarabağda təxribatlarla və vəziyyətin süni surətdə gərginləşdirilməsi ilə müşayiət olunurdu. Onlar bununla demək istəyirdilər ki, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması mümkün deyil. 1967-ci ildə Xankəndində üç azərbaycanlının üstünə benzin tökərək maşının içində yandırmışdılar. Vəziyyətin gərginliyini dərk edən respublika rəhbərliyi keçmiş Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri Ənvər Əlixanovun və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət komissiyası təşkil edib Xankəndinə göndərmişdi. İki həftəyə qədər Xankəndində qalan dövlət komissiyası kəsərli tədbirlər görməyə məcbur olmuşdu. Dağlıq Qarabağ ermənilərini Ermənistanla, oradakı azərbaycanlıları Qarabağa köçürmək üçün təşkilati tədbirlər görülməyə başlanmışdı. Lakin Mərkəz ermənilərə sərf etməyən bu plana yol verməmişdi. Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi olduğu dövrdə ermənilərin bəhanəsini kəsmək üçün Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafına xüsusi diqqət yetirirdi. Xankəndinə dəmir yolu çəkilmiş, vilayətin ərazisində bir neçə fabrik və zavod işə salınmışdı. Xankəndində Azərbaycan və rus bölmələri olan pedaqoji institut yaradılmışdı. Məhz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə DQMV-nin tarixində ilk dəfə vilayət təhlükəsizlik idarəsinin başçısı qeyri-erməni, yəni rus təyin edilmişdi. Vilayət deputatları Soveti sədrinin birinci müavini məhz Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində azər-

baycanlı təyin edilmişdi. 1977-ci ildə yeni – üçüncü SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi fərsətindən istifadə edən ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi məsələsini bir daha qaldırdılar. Ermənilərin növbəti separatçılıq cəhdini Heydər Əliyev belə şərh etmişdi: «Konstitusiya Komissiyası təyin olunmuşdu, sədrri Brejnev idi, biz də onun üzvü idik, mən də Azərbaycanın nümayəndəsi idim. Vaxtaşırı komissiyanın müzakirələri keçirilirdi. Bunları o vaxt Mərkəzi Komitənin katibi vardı – akademik Ponomaryov – o aparırdı. Brejnev o qədər iştirak etmirdi [134, s.73].

Bir dəfə Moskvaya, komissiyanın iclasına gəldim gördüm, xeyli ərizə gəlib ki, «Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb Ermənistanla vermək lazımdır». Gördüm ki, Ponomaryov deyir bunu komissiyanın müzakirəsinə qoymaq lazımdır – ermənilər də ona təsir göstərirdilər [134, s.72].

Elə bu faktın özü ki, komissiyanın müzakirəsinə buraxılsın, başa düşürsünüzmü, bu, nə deməkdir? Hələ komissiyanın iclasından bir gün qabaq mən buna nə qədər etiraz elədim, gördüm yox... Yenə də getdim rəhmətlik Brejnevin yanına. Ona dedim ki, bu nədir, belə şey ola bilməz! O, telefonu götürüb Ponomaryova zəng elədi ki, çıxar onu. Bununla da ermənilərin cəhdi uğursuzluqla nəticələndi.

Mixail Qorbaçovun Sov.İKP MK-nın baş katibi seçilməsindən sonra ermənilər xeyli fəallaşmışdılar. Bir tərəfdən M.Qorbaçovun elan etdiyi «yenidənqurma» və «aşkarlıq» prinsipləri, digər tərəfdən onun arvadı Raisa Qorbaçovanın ermənilərin təsiri altında olması Dağlıq Qarabağda erməni separatizminin yenidən qızışmasına şərait yaradırdı. 1988-ci ilin payızında ermənilər Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün 80 min imza ilə Kremlə müraciət etmişdilər. 1988-ci ilin dekabrında ABŞ-dakı Erməni Milli Assambleyası «Birləşmiş Ermənistan» yaratmağı və Dağlıq Qarabağı, Naxçıvanı, habelə Gürcüstanın Ahalkələk bölgəsini Ermənistanla birləşdirməyi özünün strateji məqsədi elan etmiş, SSRİ-nin müxtəlif instansiyalarına ermənilərin şikayət məktubları axmağa başlamışdı.

Sonralar M.Qorbaçov yazmışdı ki, 1985-88-ci illərdə Sov.İKP MK-ya Dağlıq Qarabağda vəziyyətə dair təxminən 500 məktub gön-

dərilibmiş. Anonim məktublar və saxta teleqramlar M.Qorbaçovun karına gəlirdi. Digər tərəfdən, M.Qorbaçovun ətrafında cəmləşən ermənilərin sayı günbəgün artırdı. M.Qorbaçovun müşavirləri və köməkçiləri olan Aqanbekyan, Şahnazarov, Brutens, Sitaryan, Onikov və başqaları onu üzük qaşı kimi dövrəyə almışdılar. 1988-ci ilin noyabrında M.Qorbaçov ABŞ-da səfərdə olarkən onun xanımı erməni diasporunun nümayəndələri ilə görüşmüşdü [20].

Görüşün təşkilində həmin vaxt SSRİ-nin ABŞ-dakı səfiri Yuri Dubininin xanımı Liana Zavenovna Dubinina (ata adının kimlərə məxsus olması hər şeyi deyir – H.A.) xüsusi canfəşanlıq göstərmişdi. Raisa Qorbaçovanın tamahına bələd olan ermənilər ona qiymətli hədiyyələr, o cümlədən üstündə «Arsax» sözü yazılmış 62 karatlıq brilyant boyunbağı, sırğa və s. bağışlamış, M.Qorbaçovdan Dağlıq Qarabağ ermənilərini müdafiə etməyi xahiş etmişdilər. Ardınca da Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsi tələbi ilə ayağa qalxmaq məqamının yetişdiyini bildirən vərəqələr yayılmağa başlamışdı. Həmin il – 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Xalq Deputatları Sovetinin yalnız erməni deputatların iştirakı ilə keçirilən sessiyasında qərara alındı ki, DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb, Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinə razılıq verilsin. M.Qorbaçov elə güman edirdi ki, «yenidənqurma» pərdəsi altında DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsinə Azərbaycan xalqını razı sala biləcək. Lakin o, yanılırdı. Moskvada isə bu presedentin SSRİ-nin dağılmasına gətirib çıxaracağını dərk edənlər kifayət qədər idi. 1988-ci ilin fevralında Azərbaycanda erməni separatizminin qarşısının alınması üçün təsirli tədbirlərin görülməməsi Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurda ağır faciələrə yol açdı [110, s.86-87]. Böyük dövlət adamı Heydər Əliyev 1987-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin 1-ci müavini vəzifəsindən və Siyasi Bürodan uzaqlaşdırılan kimi Moskvadakı və xarici dövlətlərdəki erməni lobbisinin ssenarisi əsasında süni surətdə ortaya atılan Dağlıq Qarabağ problemi yenidən aktuallaşdırıldı, sanki ermənilərin qırışığı yenidən açıldı, canlarına hərəkətilik gəldi, köhnə azarları yenidən qalxdı. Ağanbekyanların, zoribalayanların, kaputikyanların, avanesovların dilləri açıldı, anti-

azərbaycan, antitürk yazılar, kitablar xəstə beyinləri, ermənilərin kin-küdurətli sifətlərini yenidən oyandırdı, dünyanın çeşidli xristian ölkələrindən dəstək, ilham alan «miatsum» hərəkəti, nümayişləri başladı. Ötən əsrin həm əvvəlində, həm də sonunda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk torpaq iddiaları da məhz Zəngəzurun Qarakilsə bölgəsində baş qaldırmışdı. Əvvəlcə urudlulara məxsus yaylaqlar və əkin sahələri soydaşlarımızın əllərindən alınaraq ermənilər yaşayan kəndlərə verildi [95]. Ermənilər «Qarabağ kartını» ortaya ataraq nəinki Zəngəzurdə, bütövlükdə indi Ermənistan Respublikası adlanan qədim yurd yerlərimizdə yaşayan azərbaycanlıları 1988-ci ilin soyuq qış günlərində vəhşiliklə qovdular. Halbuki, Heydər Əliyev vəzifədə olsaydı bu faciələrin – həm də Zəngəzurdə o son qırğınların baş verməsi mümkünsüz idi. Ölkəmizin lideri hakimiyyətə 2-ci qayıdışından sonra xalqımızın başına gətirilən fəlakətlərin miqyasını imzaladığı sənədlərdə açıq ifadə edərək bunun soyqırım aktı olduğunu dünyaya bəyan etdi.

O, sovet, DTK rejiminin meydan suladığı ağır illərdə dəyərli elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərini də repressiyalardan, yad əllərdən qoruyurdu, açıq, gizli şəkildə onlara himayədarlıq edirdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin «Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında» 26 mart 1998-ci il tarixli 690 sayılı Fərmanı ilə 31 Mart – Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edildikdən sonra 70 il imperiya buxovları ilə yaşamağa məhkum olmuş Azərbaycan öz tarixini obyektiv şəkildə araşdırmaq imkanı qazandı. Dövlətimizin başçısı dəqiq faktlar əldə edərək ilk dəfə faciələrimizin miqyasını belə ifadə etmişdi: «Beləliklə, XX əsrdə müxtəlif dövrlərdə 2 milyona yaxın soydaşımız öz tarixi vətənlərindən köçürülmüş, etnik təmizləmə siyasətinin qurbanına çevrilərək öldürülmüş və didərgin salınmışdır» [53]. Təsədüfi deyil ki, bu Fərmandan sonra nəşrinə qərar verilən əsərlərdən biri də Zəngəzur faciələri haqqında gerçək tarixi əks etdirən Ə.Abbasovun «Zəngəzur» romanı olub [1]. Onun bu kitabın nəşrini şəxsən diqqətə ayırması da elə bu amillə - həqiqəti düzgün göstərməsi ilə bağlı idi; «Zəngəzur» romanı sovet imperiyasının, DTK rejiminin hər cür azad sözə qənim kəsildiyi dövrlərdə

mağazalardan, kitabxanalardan yığılsa da, ailələrdə qorunub saxlanılıb, gizlədilib, əl-əl gəzib, oxunub, yaddaşları təzələyib. Çünki bu kitabda yazılanlar həqiqət idi, müəllif tarixi həqiqətləri yazmışdı və bu güzgüdə xristian dünyasının himayə etdiyi, zəhərli ilan kimi qoyunda bəslədiyi erməni adlı nankor qonşularımız necə varsa, eləcə riyakar, əyri görünürdü. Sovet vaxtı satışı, nəşri qadağan edilən, kitabxanalardan nüsxələri yığışdırılan Ə.Abasovun «Zəngəzur» romanı Zəngəzurun dağ kəndində doğulub böyümüş, sonra taleyin hökmü ilə Naxçıvanı özünə yurd seçmiş əməksevər insan Əlirza kişi ilə İzzət xanımın ailəsində də sevilə-sevilə, həm də ürək ağrısı ilə oxunurdu. «HEYDƏR ƏLİYEV» kitabından [6, s.13] gətirdiyim aşağıdakı sitat bunun ifadəsidir: «Belə bahar günlərinin birində Əlirza və İzzət Əliyevlərin ailəsində dördüncü övlad dünyaya göz açdı. Körpəyə İzzət xanımın azərbaycanlıların Zəngəzurdan didərgin salındığı zaman həlak olmuş qardaşı Heydər adını (Heydər – başçı, öndə gedən, irəli səsləyən deməkdir – H.A.) qoydular. O Heydər in yaşı həmişəlik iyirmi üç olaraq qaldı... İllər ötəndən sonra Əliyevlər ailəsində Əyyub Abasovun «Zəngəzur» romanı əldən-ələ keçdi. Çünki bu iki qalın cildə yazılanları oxuyan Şəfiqə eynən bu hadisələri, analarının da ona danışdığını qardaşlarına söyləmişdi. – Yanılmırsan, Şəfiqə, – deyə Həsən təsdiq elədi. – Bu kitabı yazan adam didərginlik ağrısını çox dəqiq göstərmişdir: «Andronik Uzunyanın əsgərləri kəndə aşağı tərəfdən daxil oldular. Yamacın ətəyində bir neçə ev alışıb-yandı. Cəmər də təkid eləyirdi ki, adamlar nəyi bacarırlarsa götürüb dağlara çəkilsinlər. Haray-həşir, arvadların hönkürtüsü, uşaqların ağlaşması kəndi başına almışdı. Sanki qayalar da Zəngəzur torpağında baş verən müsibətə laqeyd qala bilmirdi. Atlar, yüklənmiş ulaqlar, qorxudan böyürən öküzlər, inəklər – hər şey birbirinə qarışmışdı. Kənddə qalan yalnız dərd-sərdən ağılı çaşmış və öz həyatını evdən ayrı təsəvvür etməyən qocalar idi» [6, s.14].

Qeyd: Hacı Nərimanoğlunun “Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası tarixinin tədqiqi məsələləri” adlı elmi araşdırma məqalə-

sində» [148, s.341-353] bu mövzu geniş faktik mənbələrə əsaslanmaqla hərtərəfli öyrənilmişdir.

II FƏSİL

ZƏNGƏZUR XIX ƏSRDƏ

2.1. Zəngəzur çar Rusiyasının işğalından sonra

I Pyotrun (1682-1725) siyasi vəsiyyətlərinə sadıq qalan Rusiya imperatoru II Yekaterinanın (1762-1796) dövründə romanovlar səltənətinin Cənubi Qafqaza, ilk növbədə də Şimali Azərbaycana yayılmaq cəhdi nəticə etibarilə boşa çıxsada, Peterburq hökuməti bu niyyətlərindən əl çəkməmiş, Yaxın Şərqi doğru irəliləmək planlarını reallaşdırmaq yolunda XIX əsrin lap əvvəllərindən əməli addımlar atmağa başlamışdı [155, s.172].

I Pavel (1796-1801) və onun oğlu I Aleksandr (1801-1825) manifestləri üzrə Şərqi Gürcüstanı, Kartli-Kaxetiyanı ilhaq etdikdən sonra Rusiya Azərbaycan torpaqlarının istilasını üçün ciddi addımlar atmağa başladı. Hələ Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Knorring, eləcə də onun «varisi» P.D.Sisianovun dövründə Azərbaycanın Qazax-Şəmşəddil torpaqları üstündə Gəncə hökmdarı Cavad xanla kəskin mübarizəyə girən Rusiya tərəfi Cəfər-Balakən (1803) və Gəncənin işğalınadək (1804) Qarabağ xanlığı ilə münasibətlərdə böyük ehtiyatlılıq nümayiş etdirir, Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanla yazışmalara son dərəcə diqqətlə yanaşır, bütün Azərbaycan xanları kimi, onu da qonşu xanlarla düşmən etməyə çalışırdı [118, s.35-36].

Bu dövrdə Sisianovun İbrahimxəlil xana məktublarının çox böyük əksəriyyəti xana ünvanlanmış iltifat və hüsn-rəğbətlə dolu idi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, bütün bunlar «parçala – hökm sür» siyasətinin tərkib hissəsindən başqa bir şey deyilmiş. Çarizmin Qafqazı işğal planlarının reallaşmasında Qacarlarla imzalanmış Gülüstən və Türkmənçay müqavilələri Zəngəzurun da tarixində yeni dövrün başlanğıcı oldu. Azərbaycanı ikiyə bölmüş bu

müqavilələrə görə Araz çayı Rusiya ilə Qacarlar səltənəti arasında yeni sərhəd oldu. Zəngəzur torpaqları da 1822-ci ilədək Qarabağ xanlığının, sonra Qarabağ əyalətinin (1841-ci ilədək) tərkibində qaldı. XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində keçirilmiş inzibati-ərazi islahatlarına əsasən Zəngəzur bölgəsi qısa zamanlı arada Xəzər vilayətinin Qarabağ qəzasının, daha sonra isə Şamaxı quberniyasının Şuşa qəzasının tərkibinə də qatılmışdı.

Romanovlar imperiyası və Qacarlar dövləti üçün Azərbaycanın, habelə Qarabağ bölgələrinin strateji mövqeyinin böyük əhəmiyyəti var idi. O zamankı Qacar hökmdarlarının, o cümlədən Fətəli şah Qacarin özünün rəyinə görə alınmaz qala olan Şuşa şəhəri iranlılar üçün Cənubi Qafqazın açarı, ruslar üçün isə Qacarların qapısı hesab olunurdu [81, 182]. Ona görə də hər iki dövlətin bu ərazini zəbt etmək üçün hər cür hərbi, siyasi və diplomatik vasitələrdən istifadə edəcəkləri şübhəsiz idi. Burada Azərbaycan xalqının, Qarabağ xanlığının rəyi, demək olar ki, hesaba alınmırdı və ona bu işdə yalnız yardımçı qüvvə kimi baxılırdı. Xanlığın öz müstəqilliyini qorumaq üçün qüvvələrinin kifayət edib-etməyəcəyi çox böyük sual altında idi. Əgər Qacarlar Qarabağda öz mövqelərini möhkəmləndirərdilərsə, bütün Cənubi Qafqazı öz təsiri dairəsində saxlamaq imkanı əldə edəçəkdilər və rusları buradan qovub çıxarmaq üçün real şans yaranacaqdı. Bunun üçün isə Qacar qoşunları ətraflı hazırlıq işləri görürdü.

Əgər Rusiya bu əraziyə sahib olardısı, nəinki Arazın şimalındakı xanlıqlar, hətta Qacarlar dövlətinin özü üçün də təhlükə yaranacaqdı. Əlbəttə, xeyli ərazilər əldə edərək cənuba doğru sürətlə irəliləyən, güclü orduya malik Rusiya imperiyasının bu «qələbəyə» ümidi daha çox idi. Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsinə keçməsi ni tələb etdiyi məktublarına lazımi cavab almayan Sisianov bu xanlığı cəzalandırmaq qərarına gəlir və bu məqsədlə mayor Lisaneviçi ora göndərir. Lakin qarabağlıların mal-qara və at ilxılarını apara bilməyən Lisaneviç 250 xristian ailəsini Gəncəyə köçürür [177, 182]. Buna cavab olaraq qarabağlılar da Gəncədən at ilxılarını aparmağa başlayır və buna mane olmaq üçün göndərilən dəstədən 23 kazakı

və 2 ermənini məhv edirlər. Qarabağ tarixinin tanınmış təzkirəçilərindən biri olan Mirmehdi Xəzani bu hadisədən İbrahim xanın xəbəri olmadığını, bunun «bir para quldurların» işi olduğunu qeyd edirdi [117, 161]. Bu məlumatın doğruluğuna inanmaq bir qədər çətindir. Bu dövr Qarabağ hökmdarının həmin məsələdə kəskin tərəddüdlər içərisində olduğu bir dövr idi. İbrahim xanın getdikcə Rusiya sərdarı ilə yaxınlaşdığını və onun yanına elçilər göndərdiyini eşidən Fətəli şah bu işlərə mane olmaq üçün Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət xanı 1805-ci ilin yanvarında 5 min nəfərlik qoşunla Qarabağa göndərdi. Şahın bu hərəkətindən inciyən İbrahimxəlil xan həmin qoşunu məğlub edərək Arazın o tayına qovmağa müvəffəq oldu [117, 161]. Abbas Mirzənin başçılığı ilə şah qoşunlarının Qarabağa gözlənilən hücumu da İbrahimxəlil xanı narahat etməyə başlamışdı. Öz siyasətini, əsasən, İran qoşunlarının yaxına buraxılmaması üzərində quran Qarabağ xanı yaxınlaşan Rusiya təhlükəsi qarşısında da Qacarların köməyindən istifadə etməyi lazım bilməyib, sərdar Sisianova müraciət etməyi qərara aldı. Həmin müraciət Sisianovun Çartoriyskiyə ünvanladığı məktubunda belə açıqlanır: «İran qoşunlarının hərəkətindən qorxan İbrahim xan öz nümayəndəsini yanımıza göndərərək bizə itaət edəcəyini bildirir. Mənə elə gəlir ki, onu qorxu buna vadar etmişdir» [161, s.231-232]. Öz keçmiş günahlarına görə bağışlanacağına əmin olmayan İbrahimxəlil xan şahzadənin Qarabağa daxil olmasını öz hakimiyyətinin sonu hesab edirdi. İran tarixçisi Nasir Nəcmi Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra İbrahimxəlil xanın müstəqil siyasət yürütdüyünü və Qacarla hesablaşmaq istəmədiyini xüsusi vurğulayır. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Azərbaycan xanlarının yeritdiyi siyasəti görkəmli tarixçimiz, AMEA-nın müxbir üzvü mərhum Mahmud İsmayilovun fikirləri olduqca dəqiq əks etdirir: «Beynəlxalq şəraitin gərginləşdiyi bir şəraitdə qonşu xanlıqların ərazisini tutmaqla ölkəni həmin xanlıq ətrafında birləşdirmək cəhdlərinin baş tutmadığını görən xanlar, öz hakimiyyətlərini saxlamaq naminə xarici dövlətlərin nümayəndəsinə meyil göstərir, hərbi-siyasi vəziyyət və qüvvələr nisbəti dəyişdikcə, bu meyil də dəyişir» [95, s.39].

XIX yüzilliyin sonlarına aid olan məlumatlara görə, Zəngəzur qəzası həmin əsrin 50-60-cı illərində Şamaxı, Bakı və İrəvan quberniyalarının tərkibində olmuşdur. Cənubi Qafqaz diyarının inzibati, məhkəmə və mərz hissələrinin yeni quruluşu haqqında layihənin təsdiq edilməsindən etibarən Tiflis, Bakı və İrəvan quberniyaları hesabına 1868-ci il fevralın 25-də Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bakı quberniyasının Şuşa qəzası və İrəvan quberniyasının keçmiş Ordubad qəzasının bəzi hissələri hesabına yaradılmış Zəngəzur qəzası da bu yeni quberniyanın tərkibinə daxil edildi [189, s.233].

Kürəkçay müqaviləsi ərəfəsində İbrahimxəlil xanı təhqir və hədələrlə dolu məktubları ilə çıxılmaz küncə sıxışdıran Sisianov üçün hadisələrin belə axarı tamamilə məqbul idi. Şah qoşunlarını məğlub edən İbrahimxəlil xanın hərəkətləri Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandan P.D.Sisianovu razı salırdı. O, Qarabağ xanlığının Rusiya himayəsinə qəbul olunması haqqında müqavilənin şərtləri ilə İbrahim xanı tanış etmək və həmin müqavilənin imzalanması üçün xanın Gəncəyə gəlişini təşkil etmək məqsədilə Lisaneviçi xüsusi təlimatla Şuşaya göndərdi. Hadisələrin belə axarından bərk narahat olan Qacar hökmdarı Fətəli şah Kərim xanı və Abdulla xanı İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək məktubunda ona belə yazmışdı: «Allah rızasına namusu-islamı mənzur edib, hər nə təvəqqeyi var məndən etsin, yerinə yetirim. Urus padşahına itaət etməsin. Şuşa qalası ki, toxunulmazdır və qəleyi-Xudafərin İranın giriş qapısıdır, Urus dövlətinə verib Rusiya qoşunlarını daxili şəhər qalası etməsin» [117, s.167]. Bununla heç bir nəticə əldə etməyən, İbrahim xandan qaneədicə cavab almayan Fətəli şah nümayəndələrini yenidən İbrahim xanın yanına göndərərək təklif edir ki, Rusiya qoşununun qarşısını almaq üçün Əsgəran qalaları möhkəmləndirilsin, Şuşanın üç verstliyində səngərlər qurulsun, Şahbulaqda 2-9 min atlı qoşun yerləşdirilsin. Bu məntəqələr Qacar ordusunun istifadəsinə verilməli, hamı İbrahim xanın əmrinə tabe olmalı idi. Fətəli şah bu işlərin bütün xərclərini öz xəzinəsindən ödəməyi üzərinə götürürdü [117, s.169].

Rusların törətdiyi Gəncə qətləmi, Sisianovun hədələri qarşısında bərk qorxuya düşmüş Qarabağ hökmdarı İbrahim xan Sisianovun arzusuna uyğun olaraq bu nümayəndələri dustaq etdi və ruslara öz sədaqətini nümayiş etdirdi. Rusiyaya tabe olmağın özü və təbəələri üçün hansı nəticələrə gətirib çıxaracağını duya bilməyən İbrahimxəlil xan Sisianovun ətəyindən yapışmaq siyasətindən əl çək-mirdi. O bu yolla hakimiyyətini qoruyub saxlamaq ümidində idi, elə buna görə də Qarabağ bəyləri içərisində hökmran olan antirus əh-val-ruhiyyəsi ilə hesablaşmaq istəmirdi. Gəncənin işğalından sonra rus siyasətinin – Sisianovun Qarabağla bağlı siyasətinin məğzi və formasında çox güclü dəyişiklik baş verir: hər məktubda İbrahim xan təhqir olunur, ruslar qaba şəkildə öz tələblərinin qeyd-şərtsiz qəbul olunmasını tələb edirdilər. Sisianovun göndərdiyi müqavilə layihəsi altı günlük müzakirələrdən sonra Qarabağın nüfuzlu bəyləri tərəfindən rədd olunsa da, get-gedə qətiyyəti daha çox itirən İbrahimxəlil xan bu müqaviləni qəbul etmək qərarına gəldi və 1805-ci il mayın 14-də Gəncədən bir qədər aralıda, Sisianovun Kürəkçaydakı düşərgəsində Qarabağ xanlığının Rusiya təbəəliyinə keçməsi haqqında məlum müqaviləni imzalayaraq Qarabağın bəxtinə qara bir dövr caladı. Qarabağla birlikdə Zəngəzur torpaqları da rusların əlinə keçdi [124, s.69-70].

Lakin xalq, Qarabağın qeyrətli oğulları qorxaq xanın bu addı-mı ilə razılaşmaq fikrində deyildilər. Bir qədər sonra, 1805-ci ilin iyun ayında Xudafərinədən bir qədər aralıda, Cəbrayıl bağları ətrafında Pirqulu xan Qacarın qızılbaş qoşunu yerli üsyançılarla birlikdə rus və Qarabağ xanlığının qoşununu darmadağın edərək onları Şuşa qalasına çəkilib orada gizlənmək zorunda qoydu [124, s.71-72].

Taktiki vəziyyət rusların zərərinə olaraq dəyişdi. Qarabağ bəylərinin xeyli hissəsi, hətta alban mülüklüklərinin bütün kəndləri Qacar ordusunun tərkibində vuruşan Əbülfət xanın ətrafında birləşərək rus işğalçıları və onların əlaltılarını Qarabağda çətin vəziyyətə saldılar. Sisianovun köməyə göndərdiyi polkovniklər Koryagin və Kotlyarevskinin çoxsaylı rus qoşunu da Əsgəran yaxınlığındakı şiddətli döyüşdə darmadağın edildi. Bunun ardınca Şahbulaq döyüşün-

də də uduzan ruslar Gəncəyə qaçmalı oldular. Lakin Qacar komandanlığı növbəti səhvə yol verdi: Abbas Mirzənin qoşunlarının Ahıska-İrəvan bölgələrinə yönəlməsi mayor Sisianovun və Qarabağ xanının oğlu Mehdiqulu ağanın Zəngəzur və Qafanı yenidən tutmalarına imkan yaratdı. Lakin Qarabağda hakim olan bu Cavanşirlər ailəsinin belə cidd-cəhdləri rusları sakitləşdirmədi [122, s.194-195].

1806-cı ilin ortalarında Qarabağın əksər hissələri yenidən Qacarların və onların qarabağlı müttəfiqlərinin əlinə keçdiyi bir zamanda İbrahimxəlil xanın bir sıra ailə üzvləri və bəzi yaxın adamları ilə birlikdə Lisaneviçin başçılıq etdiyi rus əsgərləri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirildilər. Bu olaylar işğalçıların vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı [122, s.194-195].

Bu dövrdə ruslara tam sədaqət nümayiş etdirmiş ağsaqqal xan və onun ailə üzvlərinin heç bir səbəb olmadan qətlə yetirilmələri bölgədəki narazılığı son həddə çatdırdı. Hər yerdə itaətsizlik geniş miqyas aldı. Kütləvi çıxışların qarşısını almağa çalışan çar Rusiyası Tiflisdən Gəncəyədək bütün ərazi boyu keşikçi dəstələri yerləşdirdi. Lakin, ən qaynar nöqtə Qarabağ xanlığı olaraq qalırdı.

Atasının nahaq qanını ruslara çox asanlıqla bağışlamış yeni Qarabağ hakimi Mehdiqulu xanın cəhdlərinə baxmayaraq, burada əhali sakitləşmək bilmirdi. Xanın öldürülməsi Qarabağ bəylərinə üsyan üçün bir işarə oldu. Onlar öz elatı ilə birlikdə Əbulfət xana qoşuldular. Əsasən, xanlığın Rusiya tərəfindən tutulmasından sonra başlanan və artıq qarşısı alınmaz olan bu proses Qarabağın əsas bəyləri sayılan İbrahim xanın qohumları Feyzi bəy və Mirzə Əli bəyin Əbulfət xana qoşulması ilə kütləvi xarakter almışdı. Nəticədə qüvvələr nisbəti Zəngəzurdə qərar tutan Əbulfət xanın xeyrinə getdikcə dəyişirdi. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi qoşunların Ağoğlanda möhkəmlənməsi isə Şuşadakı rus qarnizonunun tezliklə oranı tərk edəcəyinə tam yəqinlik yaradırdı. Çünki əks təqdirdə bu qarnizonun xilasını tam müşkül bir məsələyə çevrilə bilərdi [122, s.194-195].

Buna baxmayaraq qüvvələrin qeyri-bərabərliyi özünü göstərirdi. Bu hadisədən çox keçməmiş general-mayor Nebolsinin başçılıq

etdiyi qoşun Əsgəran ətrafında göründü. Mehdiqulu xan Qarabağ atlıları ilə qaladan çıxıb rus qoşunları ilə birləşdi. İyulun ortalarında baş verən döyüşdə İran qoşunları məğlub olaraq Arazın o tərəfinə çəkildi. İranlıların bu məğlubiyyəti rusların əl-qolunu açdı. Əbülfət xan rusların yeni kömək alaraq qələbə çaldığını eşidərək Naxçıvana doğru geri çəkilməyə başladı. Onları təqib etmək isə İbrahim xanın nəvəsi Cəfərqulu ağanın atlıları və məlik Cümşüdün 200 nəfərlik piyadası ilə birlikdə Lisaneviçin batalyonuna tapşırıldı [214, s.243]. Əbülfət xan da məğlub olaraq Qarabağı tərk etməyə məcbur oldu. İşğalçıların Qarabağdan çıxarılması üçün göstərilən bütün cəhdlər bir nəticə vermədi. İyulun axırlarında ruslar Qarabağda öz hakimiyyətlerini möhkəmləndirdilər. İşğalçıların say və silah üstünlüklərinə baxmayaraq, silahsız əhali üsyan etməkdə davam edirdi. Lakin üsyanlar eyni vaxtda deyil, müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif ərazilərdə kortəbii baş verirdi. Qarabağ xanlığında Əbülfət xanın təsiri çox güclü idi. Ona görə də Nebolsinə öz dəstəsini gücləndirmək və hücum edəcəyi təqdirdə Əbülfət xanı darmadağın etmək tapşırılmışdı. Bütün görülən tədbirlərə baxmayaraq, Əbülfət xanın yaxınlaşması haqqında verilən hər xəbər əhali arasında ruh yüksəkliyinə və çaxnaşmaya səbəb olurdu. Bərgüşad, Mehri, Güney əhalisi ona tabe olmaqda davam edirdi [215, s.405]. İşğalçılarla və işgalla barışmaq istəməyən və onlara dərin nifrət bəsləyən Qarabağ əhalisi yadellilərin qaladan çıxmasını tələb edirdi. Bundan narahat olan məlik Cümşüd Qudoviçə göndərdiyi məktubunda yazırdı: «...buradakı tatarlar – azərbaycanlılar həmişə deyirlər ki, rus qoşunları qaladan çıxmalıdır, bu, erməniləri həyəcanlandırır və narahat edir... Əgər belə şey olsa, bütün erməniləri də yığıb Gürcüstana aparın» [178, s.604]. Rusiyanın bu xanlıq ərazisindəki qoşunların başçısı Kotlyarevski Qarabağı itətdə saxlamaq üçün bütün Azərbaycan kəndlərinin hər birindən bir neçə nüfuzlu ailəni qalada girov saxlamağı tövsiyə edirdi. Müstəmləkəçilərin amansızlığı, qabalığı, hədsiz-hüduzsuz özbaşnalıqları, hətta, Mehdiqulu xan kimi iradəsiz hakimi tərəddüdə salırdı. Ona o qədər də etibar etməyən ruslar tezliklə Qarabağda, o cümlədən Zəngəzurda xeyli fəallaşdılar. 1810-cu ilin əvvəllərində rus işğalçı-

ları Mehrini zəbt etdilər. I rus-Qacar müharibəsi tezliklə çarizmin xeyrinə başa çatdı. 1812-ci ilin oktyabrında Abbas Mirzənin Aslan-düz məğlubiyyəti, 1813-cü il oktyabrın 12-də imzalanmış Gülüstən müqavilələrinə əsasən Qacarların bir sıra Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən də Qarabağa iddialarından imtina etmələri, rusların bu-rada daha da möhkəmlənməsinə əlverişli şərait yaratdı. Qacarların bu məğlubiyyəti bütün Azərbaycan üçün olduğu kimi Zəngəzurlular üçün də ağır fəsadlara gətirib çıxardı. Bütün müharibə dövrü işğal-çılara qarşı mübarizədə fəal iştirak etmiş qarabağlılar, o cümlədən də zəngəzurlular, başqa çıxış yolu qalmadıqda, çox qədim türk ənə-nəsinə sadiq qalaraq, azadlığı daha üstün tutub qürbət ellərə yolla-nırdılar. 1804-1813-cü illərdə Qarabağın 10 min ailəsindən təxmi-nən 7 mini Vətəni tərk etmək zorunda qalmışdı [179, s.836]. Qaf-qazdakı rus qoşunlarının baş komandanı Yermolov, Qarabağdakı rus idarəciliyinə başçılıq edən Qarabağ xristianı Mədətovun sıxış-dırmaları üzündən 1822-ci ildə Mehdiqulu xan qaçıb Qacarlara sığı-nan kimi xanlıq ləğv edildi. Onun yerində rus komendantının tam ixtiyarında olan Qarabağ əyaləti yaradıldı. Lakin xalq bu işğalı həzm edə bilmirdi. 1826-cı ildə II rus-Qacar müharibəsi başlayanda Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Qarabağda, o cümlədən də Zəngəzurdə əhali yerbəyerdən ayağa qalxıb Abbas Mirzə qoşununa qoşulur, rus müstəmləkəçilərinə qarşı vuruşurdu. Təsadüfi deyildi ki, 1826-cı ildə Abbas Mirzə Qarabağa daxil olarkən Zəngəzurlu Ağalar bəy başda olmaqla, xeyli bəy, əhali onu sevinclə qarşılamış, pişvazına çıxmışdı [179, s.604]. 1826-1828-ci illər müharibəsi də qacarların məğlubiyyəti ilə bitdi. Çar Rusiyası Qafqazda daha da möhkəmləndi. Zəngəzur (bəzi mənbələrdə Bərgüşad – H.A.) mahalı 1840-cı illərin inzibati-ərazi islahatlarına qədər Qarabağ əyalətinin tərkibində qaldı. 1841-ci ilin əvvəllərindən bu əyalətin yerində Xə-zər vilayətinin tərkibində əvvəlcə Qarabağ, sonra isə Şuşa qəzası yaradıldı. 1846-cı ildə Xəzər vilayəti Şamaxı quberniyasına çevrildi, 1859-cu il zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzi Bakıya köçürül-düyündən bu quberniya Bakı quberniyası adlandırıldı. 1868-ci ilə-dək Zəngəzur bu quberniyanın tərkibində qaldı. Həmin il Cənubi

Qafqazdakı bəzi Azərbaycan torpaqlarında yeni – Yelizavetpol quberniyası yaradıldı və Zəngəzur torpaqlarının əksər hissəsi onun tərkibinə qatıldı, çarizmin süqutunadək onun tərkibində qaldı [150, s.39].

2.2. Sosial-iqtisadi vəziyyət

Vətənimizin qərb torpaqlarının da bəzi hissələrini əhatə edən Yelizavetpol quberniyasının ən iri qəzalarından biri olan Zəngəzur qəzası 137,22 kv.mil ərazini əhatə edirdi. O, şərqdən və şimal-şərqdən Cəbrayıl və Şuşa qəzaları, şimaldan Cavanşir, qərbdən və cənub-qərbdən İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları, cənubdan və cənub-şərqdən Araz çayı ilə həmsərhəd idi. Bu qəzanı Cəbrayıl qəzasından başlanğıcını Ziyarəttəpə dağından götürən Həkəri çayının aşağı axını ayırırdı. Şuşa qəzası ilə onun sərhədlərinin hündürlüyü 7-9,5 min fut* olan dağlar silsiləsi (Kirs, Sağsağan, Sarıbaba, Xingi, Qırxqız, Dünüdağ), Zəngəzurun Şuşa qəzası ilə sərhədini təşkil edirdi. Cavanşir qəzası ilə Zəngəzuru Alaqa-Dəvəgözü dağlarını birləşdirən xətt, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları ilə isə Kordağ, Kəbirli, Ağdaban, Salvartı, Dəvəboynu, Qapıcıq, Alagöz və b. dağlar ayırırdı. Zəngəzur torpaqları zəngin təbii sərvətlərə malik idi. Sayaddaş dağının qərb və şərq ətəklərində, Havart və Qafan, Atqız, Pirdavudan və Nüvədi kəndləri yaxınlığında mis filizi çıxarıldı. Cənnətdərəsi, Şahverdiuşağı, Barabatına, I Xalac, Şəhərcik və Bartaz bölgələrində də mis yataqlarının olduğu qeydə alınmışdır. Zəngin Sayaddan yataqlarından əsasən mis kolçedanı, sink və qalay qatışıqları, mis filizi ilə yanaşı, əhəng, gips gil, kvars, tabaşir, qaragil və s. çıxarıldı.

Zəngəzur bölgəsində yüzlərlə bulaq, kiçik göl, çay, zəngin mineral su ehtiyatları var idi. Kürdalı yatağı, Daşkənd kəndi, habelə Goruşçay və Bərgüşadın hövzələrində yerləşən bulaqlar, Tatev monastırı yaxınlığındakı Şeytan körpüsü yanındakı İstisu bulağı, Piçənis, Daşkənd və Şıxların turşsu bulaqları, Şahverdiuşağının kükürd-

lülə bulaqları ətrafda məşhur idi. Bərgüşad, Həkəri, Çavundurçay, Basıqçay və Mehri qəzanın ən böyük su qaynaqları idi [2, s.228-31].

Tarixən 4 müstəqil sahəyə – mahala (Mehrigüney, Qafan, Zəngəzur və Sisian) bölünən Zəngəzur qəzasının cənub hissəsini Mehrigüney təşkil edirdi. Qəzanın mərkəzində Qafan sahəsi, şimal-şərqdə Zəngəzur mahalı, şimal-qərbdə isə Sisian yerləşirdi. Zəngəzur və Qafan mahalları daha çox köçəri maldarlıq və baramaçılıq, Mehri və Sisian isə daha çox oturaq əkinçilik bölgələri idi [68, s.207].

Zəngəzurun əhalisi, əsasən, avtoxton Azərbaycan türkləri, rus hakimiyyət orqanlarının 1828-1829-cu illərdə Qacarlar səltənətinin Qaradağ, Gərməli, Xoy və Səlmas bölgələrindən köçürdüyü ermənilər, Sisian mahalının Bazarçay kəndinə gətirilmiş rus təriqətçiləri və Qarabağın alban əhalisinin qalıqlarından ibarət idi. XIX əsrin sonlarında Zəngəzur qəzasının ərazisi 6 644 verst, kişi əhalisi 53 072 nəfər, qadın cinsli 43 138 nəfər, cəmi əhali 96 min 210 idi. Qəza mərkəzi Gorusda 1450 nəfər yaşayırdı. 1897-ci il siyahıya alınması nəticələrinə əsasən qəzanın etnik tərkibində müsəlman əhali 51,6 %, ermənilər 46,1 %, kürdlər 1,3 % idi. XIX əsrin axırlarının rusdilli müəllifləri belə yerli Zəngəzur ermənilərinin, əslində Qarabağın keçmiş alban əhalisinin qalıqlarının danışdıqları «erməni dilinin» qəribəliklərini təəccüblə qeyd edirdilər: XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Cənubi Qafqazın xəzinə kəndlilərinin iqtisadi məişətini öyrənən müəlliflərdən biri yazırdı: «Zəngəzur qəzasının erməni ləhcələrindən Mehri kəndi sakinlərinin dili diqqəti özünə cəlb edir. Digər yerlərin erməniləri onları, çətin ki, başa düşsünlər. Sırf Qarabağ ləhcəsində danışan Harara və Qaladərəsi kəndlərinin sakinlərinin də dilini başa düşmək çətindir» [169].

Tədqiq olunan dövrdə bu bölgədə olmuş və ya onu bu və ya digər şəkildə öyrənmiş müəlliflər Mehri kəndi sakinlərinin yüksək inkişafını, kəndin Avropatıplı məişətini, ikimərtəbəli evləri, bazarı, məktəbi və s.-ni xüsusi qeyd edərək yazırdılar ki, onlar da, əsasən, ticarət və sənətkarlıqla məşğul olurdular. 1888-ci ildə bu kənddə 4 başmaqçı, 3 zurnaçı, 11 bənna, 7 dəmirçi və çilingər, 2 sınıqçı, 3 in-

şaatçı, 1 silahsaz, 14 dərzi, 3 zərgər, 13 dülgər, 3 bərbər, 1 aşiq, 10 çəkməçi, 2 sərrac, 31 çuvala, habelə 26 tacir (cəmisi 134 nəfər sənətkar və tacir) fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan türkləri içərisində 19 qışlağa malik sofulular, 11 qışlağı olan dərzililər, 13 qışlağı olan sarallılar, 7 qışlağı olan püsyanlılar və b. iri tərəkəmə camaatları xüsusilə fərqlənirdilər. XIX əsrin sonlarında da burada qədim baharlı türk tayfa adını qoruyub saxlamış tərəkəmə camaatı da yaşamaqda idi. Onlar Bəsitçayın mənsəbi rayonunda yerləşən üç kənddə (I Baharlı kənd icması) məskunlaşmışdılar. Qəzanın xəzinə kəndlərində məskunlaşmış müsəlman əhalisi içərisində bərgüşadlılar tayfası da seçilirdi. Onlar bir sıra kəndlərdə yaşayırdılar. Qubadlı kəndinin əhalisi də, əsasən, bərgüşadlılardan ibarət idi. Qubadlılar özlərini bərgüşadlı adlandırırdılar [205, 1 c., s.12]. Tanınmış rusiyalı qafqazşünas İ.Sopen isə özünün məşhur əsərində bərgüşadlılar və sofuluları İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında yaşayan kəngərli-lərə aid edirdi [220, s.537-538]. Haqqında danışdığımız dövrdə Quzey Azərbaycanın bir çox digər yerlərində olduğu kimi, Zəngəzurda da əhalisinin məşğuliyyətində maldarlıq aparıcı yeri tuturdu.

Qədim türk boyları içərisində əsrlərlə tarixə malik olan tərəkəmə maldarlığı ənənəsi o qədər güclü idi ki, hətta bir baş mal-qara və ya qoyun-quzusu olmayan ailələr belə elatla birlikdə yaylağa köçür, qışlağa enirdilər. Qəzanın yaşayış məskənləri bu dövrdə, əsasən, kənd, binə və qışlaqlardan ibarət idi. Kəndlilər istifadə etdikləri torpağın mülkiyyət mənsubiyyətinə görə xəzinə və xüsusi sahibkar – bəy kəndlilərinə bölünürdülər. Qəzanın 16 kəndi həm xəzinə, həm də bəy kəndlilərinin yaşadıkları qarışıq kəndlər idi. Onlardan bir neçəsi «Knyagina Usmiyevanın» – Xurşudbanu Natəvanın ömürlük istifadəsində idi. Belə qarışıq kəndlərdə 594 xəzinə və 816 bəy kəndlisi ailəsi yaşayırdı. Bunlarda müvafiq olaraq 2867 və 5135 nəfər kəndli var idi. 1874-cü ilin xəzinə siyahıya alınmalarına görə Zəngəzur qəzasında 168 xəzinə kəndi var idi. Onlardan 120-i müsəlman, 42-si erməni, 1-i rus və 5-i müsəlman və xristianların birgə yaşadığı kənd idi. Bundan təxminən 10 il sonra aparılmış dəqiqləşdirmələrə görə isə qəzada 148 xəzinə kəndi və 66 binə mövcud ol-

muşdur. Onların 100-ü müsəlman, 42-i erməni, 1-i rus və 5-i qarışıq kənd olmuşdu. Binələrdən 57-də müsəlman, 7-də erməni, 2-də müxtəlif millətlər qarışıq yaşayırdı. Zəngəzur qəzasının sahələrində yaşayış məskənlərinin sayı belə bölünürdü: Mehri sahəsində 25 kənd 4 binə, Qafan sahəsində 38 kənd 17 binə, Zəngəzur sahəsində 62 kənd 44 binə, Sisian sahəsində 23 kənd və 1 binə yerləşirdi [143, s.99].

Bütövlükdə, qəzanın xəzinə torpaqlarındakı bütün yaşayış məskənlərinin (148 kənd, 66 binə və 79 qışlaq) ümumi sayı 293-ə çatırdı ki, onların da 13,31%-i Mehri, 33,90%-i Qafan, 42,44%-i Zəngəzur və 10,35%-i Sisian sahələrində cəmləşmişdi. 1874-1884-cü illər ərzində qəzanın əhalisi 48004 nəfərdən 70015 nəfərə qalxmış, yəni 22011 nəfər və ya az qala 50% artmışdır. Müsəlmanların sayı bu dövrdə 25961 nəfərdən 38722 nəfərə çatmış, yəni təxminən 52%, gəlmə erməni əhalisi 9176 nəfər (təxminən 43%), burada məskunlaşdırılmış ruslar isə 74 nəfər artmışdı ki, bu da təxminən 20 faizlik artım demək idi [143, s.100].

Kənd əhalisinin sosial-sinfi tərkibi də müxtəlif idi. Müsəlman kəndlərində 261 bəy ailəsi (1524 nəfər) yaşayırdı. Erməni kəndlərində isə cəmi 70 mülkədar ailəsi qeydə alınmışdı. Bu da sübut edir ki, ermənilər bu torpaqlara son vaxtlarda gəldiklərinə görə, çar məmurlarının hərtərəfli yardımlarına baxmayaraq, hələ də az, kiçik torpaq sahələrinə sahib idilər və öz mülklərini yerli müsəlman bəylərin torpaqları hesabına genişləndirmək üçün hər cür bəd əməllərə əl atırdılar. Bundan əlavə, alban mənşəli müləklərin də özlərinin torpaq sahələri, mülkləri var idi. Molla və keşişlər də ayrıca torpaq sahələrinə malik idilər. Tarix boyu erməni xalqının milli birlik, bərabərlik, öz məqsədlərinə çatmaq üçün təşkilatlanması, siyasi iddialarının gerçəkləşməsinin önündə hər zaman erməni kilsəsi dayanıb, yönəldib.

Ermənilər alban məbədlərinin bir çoxunu da artıq qriqoryanlaşdırmağa nail olmuşdular. XIX əsrin 80-ci illərində artıq Zəngəzurda 46 kilsə, 25 erməni-qriqoryan ibadətگاهی fəaliyyət göstərirdi [143, s.99].

Qəzanın xəzinə kəndlərinin istifadəsində 154032,67 desyatın torpaq sahəsi var idi. Torpaqların istifadə istiqamətinə görə bölgü qeyri-bərabər idi: bu torpağın - 1135,27 desyatını həyətyanı sahələrin, – 1057,02 desyatını bağların, – 2448,17 desyatını suvarılan – 65998,92 desyatını isə dəmyə əkinlərin payına düşürdü. Xəzinə kəndlilərinin istifadəsində həmçinin 2917,12 des. biçənəklər və 71730,46 des. otlaq və yararsız sahələr var idi [143, s.99].

XIX əsrin sonlarında digər Azərbaycan qəzaları kimi, Zəngəzur qəzasının da xəzinə kəndlərinin xəzinə meşələrindən pulsuz istifadə normaları müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, 1882-1885-ci illərdə Qubadlı kəndinin sakinləri hər il Kəpəz meşə sahələrindən 740 çəpər dirəyi, 74 tər, 74 atma və 74 kub sajen odun qıra bilərdi.

Müstəmləkəçi rejim Şimali Azərbaycanda abadlıq işlərinə son dərəcə laqeyd yanaşır, Vətənimizin digər yerlərində olduğu kimi, Zəngəzur bölgəsində də bu işlərə çox az fikir verilirdi. Zəngəzur qəzasında yolların vəziyyəti son dərəcə bərbad halda idi. Qaynaqlardan birində bildirilirdi ki, «dəfələrlə xatırladılıb ki, Zəngəzur qəzasında yollar yoxdur, onların yerində ancaq təhlükəli eniş və yoxuşlu yük heyvanı cığırları var. Hələ 1861-ci ildə Şuşa və Ordubad şəhərlərini birləşdirmək üçün bu qəzadan keçəcək yolun çəkilməsi ideyası ortaya atılmışdı. «Qafqaz» qəzetinin məlumatına görə, bu yol Arazın sahili ilə uzanaraq Bərgüşadçayın dərəsi və Gorusdan keçməklə Şuşaya çatmalı idi. Lakin bu niyyət layihə olaraq kağız üzərində qaldı. Şuşa-Ordubad layihəsindən təxminən 10 il sonra Naxçıvan-Şuşa şose yolunun ideyası ortaya atıldı. Bu yolun çəkilməsi Qafqaz canişininin əmri ilə yaradılmış komissiya 1871-ci il 1 iyun tarixli qərarı ilə ən mühüm vəzifələrdən biri elan olunmuşdu. Belə ki, bu yol zəngin İrəvan quberniyasını Kür çayı kimi mühüm nəqliyyat artilleriyası ilə birləşdirməli idi. Yolun işlənilməsinə hələ 1869-cu ildə başlanılsa da, real yolçəkilmə işinin əsası 1871-ci ildə qoyulmuş, 1871-1873-cü illərin zemstvo büdcəsində bu yolun çəkilişi zamanı tikiləcək 4 körpü və Zəngəzur qayalıqlarının çapılması üçün 38,862 rubl 45 qəpik vəsait qoyulması nəzərdə tutulmuşdu. Qalan işlər yerli əhalinin əli ilə – natural mükəlləfiyyət yolu ilə gö-

rülməli idi. 1885-ci ilədək Naxçıvan-Biçənək-Zəngəzur qəzasının sərhədi sahəsində 48 verstlik şosse yolu, 88,25 verstlik Şuşa-Gorus araba yolu çəkilməmişdir. Gorusu Naxçıvan qəzasının sərhədi ilə birləşdirəcək 62 verstlik yol isə çəkilməmiş qalmışdı. Bunlardan başqa, Zəngəzur qəzası ərazisində Araz boyunca uzanan və daha çox patrul yolu adlanan, habelə Şuşa-Cəbrayıl qəzası – Məzməzək-Xinzirək-Gorus xətti ilə uzanan iki yük heyvanlıq cığır yolu var idi [143, s.99].

Haqqında danışdığımız qəzada ticarət də müəyyən qədər inkişaf etmişdir. Bu bölgənin yeganə iri bazarı Bərgüşadçayın qolu olan Gorus çayının sahilində yerləşən Gorus bazarı idi. Bundan başqa, misəritmə zavodları yanında ümumilikdə 123 emalatxana-dükanı olan 3 kiçik bazar fəaliyyət göstərirdi. Bu bazarlarda 130 tacir-sənətkar (54 misgər, 35 xırdavatçı, 10 dəmirçi, 10 baqqal və b.) fəaliyyət göstərirdi. Amma təkcə Gorus bazarında 59 dükən, emalatxanada 77 tacir, sənətkar qeydə alınmışdı [143, s.101].

Şimali Azərbaycanı işğal etmiş müstəmləkəçi çar rejimi Vətənimizin bu bölgəsindən də geninə-boluna faydalanıb əhəlinin üzərinə sayı-hesabı olmayan ağır vergilər qoyduğu halda, nə abadlıq, nə səhiyyə, nə də təhsilin inkişafının qeydinə qalırdı. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Zəngəzur qəzasında cəmi 4 dünyəvi kənd məktəbi fəaliyyət göstərirdi. Onlar Gorus, Qubadlı, Arsevanik və I Qarakilsə kəndlərində yerləşirdi. 1876-cı ildə Gorusda açılmış birsinifli kənd məktəbi 1882-ci ildə ikisinfli məktəbə çevrilmişdi. 1885-ci ilin dekabrında bu 4 məktəbdə cəmi 209 şagird təhsil alırdı ki, onlardan da yalnız 3 nəfəri qız idi [166, s.273].

Bütövlükdə bu 4 məktəbdə cəmi 209 şagird təhsil alırdı. Şagirdlərin içərisində azərbaycanlılar 20 %-dən bir qədər azını təşkil edirdilər – cəmi 40 nəfər.

Gördüyümüz kimi, təhsilin rus dilində olduğu bu məktəblərdə mütləq üstünlük (bütün şagirdlərin $\frac{3}{4}$ -dən çoxu) ermənilərə məxsus olsa da, Qubadlı məktəbində müstəsna hal kimi yalnız azərbaycanlı, türk balaları təhsil alırdılar, çünki bu ərazidə əvvəldən erməni yaşamamışdı, hətta çar rejiminin meydan suladığı dövrdə belə yerli əhali

ermənilərin bu yerlərdə məskunlaşmasına imkan verməmişdi. Bu məktəblərdəki şagirdlərdən 128 nəfəri kəndli, 42-si bəy, 26-sı ruhani, 3 nəfəri şəhərli balaları idi və s. Təhsil sahəsində də çarizmin milli müstəmləkə siyasəti özünü açıq şəkildə göstərirdi. Belə ki, bu 4 məktəbə çəkilən illik 4411 rubl 87 qəpiklik xərcin 1608 rubl 87 qəpiyi Gorus, 1082 rubl Arsevanik, 920 rubl Qarakilsə və 800 rublu Qubadlı məktəbinin payına düşürdü: XX əsrin əvvəllərində qəzada 40-dək dünyəvi məktəb fəaliyyət göstərirdi [166, s.275]. Lakin məktəbyaşlı uşaqların əksəriyyəti hələ də molla məktəblərində oxuyurdu.

Qəza əhalisinin yarısından çoxunu müsəlmanlar təşkil etdiyi halda, xristian ibadətgahlarının sayı məscidlərin sayından az qala 2,5 dəfə çox idi: XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada 46 kilsə və daha 25 erməni-qriqorian ibadətgahı olduğu halda, cəmisi 26 məscid fəaliyyət göstərirdi. 1885-ci ilin məlumatlarına görə, qəzanın 161 xəzinə kəndi içərisində Qubadlı o qədər də böyük yaşayış məskəni deyildi. Belə ki, əhalisi sırf Azərbaycan türklərindən ibarət olan Qubadlıda cəmisi 90 ailə (həyət, təsərrüfat və ya tüstü) var idi. Bu ailələrdəki 226 nəfər kişi və 198 nəfər qadının istifadəsində cəmisi 10 des. həyətyanı, 150 desyatin suvarılan və 925 des. dəmyə əkin sahəsi, 350 des. otlaq və yararsız torpaq - cəmisi 1485 desyatin torpaq var idi. Qubadlı kəndnin təsərrüfatlarında 147 baş iş və 422 baş südlük qaramal, 974 baş xırdabuynuzlu mal-qara, 54 at, 62 ulaq saxlanılırdı. Kəndin əhalisi hər il 412 rubl «tüstü pulu» - həyətbaşı vergi, 485 rubl zemstvo vergisi, 13 rubl 25 qəpik «məktəb vergisi» və 13,5 rubl ictimai (icma) vergi ödəyirdi [216, s.184].

Çarizmin mürtəce, müstəmləkəçi köçürmə siyasəti nəticəsində Zəngəzurun demoqrafik durumunda ciddi dəyişikliklər baş versə də, XIX əsrin sonunda Zəngəzur qəzası əhalisi içərisində müsəlman əhalisi mütləq üstünlüyü qoruyub saxlayırdı. Belə ki, qəzada məskunlaşmış 70015 nəfər (36854 nəfər kişi və 33161 nəfər qadın) əhalinin (10328 ailə – təsərrüfat) 38922 nəfəri müsəlmanların (6543 ailə – təsərrüfat), cəmisi 30850 nəfəri (3722 ailə – təsərrüfat) ermənilərin və 443 nəfəri (63 ailə-təsərrüfat) rusların payına düşürdü. Yəni

müsəlmanlar qəza əhalisinin 55,59%-ni, ailə təsərrüfatının isə 63,35%-ni təşkil edirdilər [216, s.184].

O dövrün rusdilli qaynaqlarından biri qeyd edirdi ki, «Zəngəzur qəzasının bütün dağları tatar – Azərbaycan-türk adları daşıyır. Qəzanın qərb sərhədlərində yerləşən işıqlı ən yüksək zirvə sayılır. Işıqlıdan üç verst uzaqda cənub-qərbə doğru ayrı-ayrı dayanmış zirvələr – Tərpənməz, Canqurtaran, Yağlıca, Yantəpə, Üçtəpə, Şiştəpə, Daştəpə, Ölütpə, Ziyarətdağ, Səngər, Hərtiz və b. uzanır» [216, s.184]. Təbii ki, bu toponimlər həmin torpaqların tarixən kimə məxsusluğunu bildirən ən təkzibedilməz sübutlardır.

Zəngəzur qəzasının ərazisindən axan ən iri çaylar Ağarlı, Zəbux və Bərgüşad idi. İlk iki çay yazda elə daşırdı ki, bir neçə həftə Zəngəzur qəzası ilə buraya hər cür tam faktura və qalantereya mallarının gətirildiyi Şuşa arasında əlaqələr kəsilirdi. Bunun nəticəsində ayrı-ayrı əşyaların qiyməti adi vaxtlardakından üç-dörd dəfə bahalayırdı [216, s.184].

Əlverişli coğrafi-iqlim şəraiti əkinçiliyi Zəngəzur əhalisinin başlıca qazanc mənbəyi etsə də, əmək qabiliyyətli işçi qüvvəsinin çatışmaması əkinçilik məhsullarına olan tələbatın tam ödənilməsinə imkan vermir, yerli sakinlər bəzən ərzaq məhsullarının müəyyən hissəsini başqa bölgələrdən almalı olurdular. Əkinçilikdə başlıca yeri buğda və arpa tutsa da, mərcimək, kətan, darı və vələmir də əkilirdi.

Maldarlıq qəza kənd əhalisinin ikinci başlıca məşğuliyyətini təşkil edirdi. O qədər də sərt olmayan qış, habelə yaylaqların bolluğu bu sahənin geniş inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Bağçılıq ikinci dərəcəli rol oynayırdı. Meyvə bağları ilə yanaşı, tut bağları (araqçəkmə və baramaçılıq üçün) geniş yayılmışdı. Bostançılıq çayların sahillərində yaşayan əhali arasında xüsusən geniş yayılmışdı. Çox yüksək keyfiyyətli balı ilə məşhur olan yerli arıçılıq zəif inkişaf edərək köməkçi təsərrüfat rolunu oynayırdı.

Zəngəzur qəzası Azərbaycanın məşhur sənətkarlıq bölgələrindən biri idi. Burada xüsusən də ev sənətkarlığı geniş inkişaf tapmışdı. Kustar sənaye sahələrindən ən çox inkişaf edəni xalçaçılıq idi.

Tarla işləri başa çatdıqdan sonra, xüsusən də qışda, qadınların, demək olar ki, hamısı bu işlə məşğul olurdu. Yerli qoyunçuluq sahəsi yuna olan tələbatı tam ödəmədiyindən buraya Novobəyazid və Cavanşir qəzalarından da yun gətirilirdi. Bu bölgənin «yaməni», «zili» və b. xalça-palaz məhsulları bütün diyarda məşhur idi. Yerli ustalar mahuddan çuxa, palto, heybə, xurcun tikir, keçəçiliklə, xalçaçılıqla da məşğul olurdular [150, s.199].

Məlumdur ki, çarizm Cənubi Qafqazda bütün ağalığı dövründə burada həm də məqsədli inzibati-ərazi siyasəti yürütmüş, yerli xüsusiyyətləri qətiyyən nəzərə almayan ərazi bölgüləri aparmışdır. XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur qəzası Yelizavetpol quberniyasının mühüm bölgələrindən biri olaraq qalırdı. Yelizavetpol quberniyası üzrə saxlanılan, 3 milyon baş mal-qaranın yarım milyondan çoxu – 559649 baş, Zəngəzur qəzasının payına düşürdü. Bu qəzanın kəndli təsərrüfatlarında 22157 baş at, 88146 baş iribuynuzlu, 415 980 baş qoyun, 21980 baş keçi, 8711 baş ulaq-qatır, 1675 baş donuz saxlanılırdı. 1908-ci ildə bu qəzadakı 553 des. 984 kv. sajenlik üzümün ümumi dəyəri təxm. 80-120 min rubl, çaxırın dəyəri 61-100 min rubl idi və s. Bu dövrdə qəzada taxıl əkinlərinin ümumi sahəsi 21153 des.-ə bərabər olmuşdur ki, bu da quberniya üzrə olan taxıl əkinlərinin (327670 des.) cəmi 6,5 %-ni təşkil edirdi [169]. 1908-ci ildə bu sahələrə 34529 pud toxum səpilmiş və çox az – cəmi 49637 pud taxıl məhsulu götürülmüşdü ki, bu da quberniya üzrə taxıl məhsulunun cəmi 1,7 %-i demək idi. Qeyd edək ki, təbii şərait üzündən həmin il Zəngəzur qəzasında taxılçılıq üzrə son dərəcə əlverişsiz il olmuşdur [169]. Ona görə də bu rəqəmləri qəzanın iqtisadi durumu üzrə mütləq məlumat kimi qəbul etmək olmaz.

Bölgənin zəngin təbii sərvətləri, çoxçeşidli xammal qaynaqlarının mövcudluğu bu bölgədə sənətkarlıq, ticarət kimi, sənayenin də geniş inkişaf tapmasına şərait yaradırdı. Zəngəzur qəzası kifayət qədər güclü sənayeyə malik idi. 1908-ci ilin məlumatlarına görə, qəzada 40 sənaye müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onların da ümumi illik istehsalının həcmi 74160 rubla bərabər olmuşdur. Bu 40 müəssisədə 1339 fəhlə çalışırdı. Sənaye müəssisələrində 23-ü şərab-araq,

10-u yağı, 2-si dulus və 4-ü misəritmə idi. Ən çox fəhlə də sonuncuda işləyirdi - 1200 nəfər. Quberniya misəritmə sənayesi sahəsində çalışan fəhlələrin (cəmi 2950 nəfər) təxminən 40,7 %-i Zəngəzur qəzasının payına düşürdü. Yuxarıda gətirdiyimiz məlumatlar bu bölgənin də iqtisadiyyatı sırf müstəmləkə xarakteri daşıyırdı. XX əsrin əvvəllərinə yaxın Zəngəzur bölgəsinin iqtisadi mənzərəsi belə idi. Bölgə iqtisadiyyatının bütün sahələri imperiyanın müstəmləkəçi maraqlarının xidmətinə tabe edilmişdi [150, 198].

2.3. Demografik vəziyyət

Lap qədim dövrlərdə olduğu kimi, haqqında danışdığımız tarixi mərhələdə də Zəngəzurun əhalisi əsasən azərbaycanlılardan (türklərdən), kürdlərdən, ermənilərdən və azsaylı rus təriqətçilərdən ibarət olmuşdur. Sonuncular qəzanın Sisyan sahəsindəki Bazarçay və ya Bazarkənd kəndində məskunlaşmışdılar [129, s.187].

Romanovların Cənubi Qafqaza soxulmasına qədər – XIX əsrin əvvəllərində də bu diyara yiyələnmək uğrunda baş verən Osmanlı-Səfəvi savaqları da Zəngəzurun demografik vəziyyətinə müəyyən qədər təsir etmişdir. Onlardan biri – 1578-1590-cı illər müharibəsi haqqında «İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri»ndəki qeyddə göstərilir ki, Səfəvi-qızılbaş təbəəsi olan Sisyan, Bazarçayı, Zar və Zabux nahiyələrindən 90 kəndin köçürülməsi barədə Osmanlı sultanı III Murad (1534-1595) 28 aprel 1578-ci ildə fərman vermişdir. Bu qaynaqdan məlum olur ki, bu köçürmədən Qarakilsə – Sisyanın cəmi 4 kəndi kənarda qalmışdı ki, onlarda erməni və türk əhalisi qarışıq yaşayırdı. Fərmanda qızılbaş müsəlman kişilərinin məhv olunması, qalan əhalinin köçürülməsi ilə bərabər erməni əhalisinin can və mallarına zərər vurulmaması da məxsusi olaraq qeyd olunurdu [174, s.324].

XVI əsrin sonlarına aid Osmanlı qaynaqlarından biri – 1593-cü ilə aid «Gəncə-Qarabağ əyalətinin icmal dəftəri»ndən də məlum olur ki, 200-ə qədər kəndin bir neçəsinin adı istisna olmaqla hamısı

türk mənşəli idi və bunlarda müsəlman türk əhalisi yaşayırdı. Vergiləri yığmaq üçün tərtib olunan bu sənədlərdə 50-dən artıq kəndin qarşısında «heç kim yaşamır» qeydi var. Düşünürük ki, bu bir tərəfdən ağır müharibənin nəticəsi, digər tərəfdən isə yeni osmanlı inzibati idarələrinin korrupsiyaçı cəhdlərinin ifadəsi idi. Belə ki, dəftərlərdə belə göstərilmiş kəndlərdən yığılmış vergiləri mənimsəmək çox asan idi.

1727-ci ilə aid sənədlərdə də 400 evlik bölgə əhalisinin tam əksəriyyəti müsəlman türklərdən, bir qismi daim vergilərdən yayınan, üstlərinə əsgər göndəriləndə isə dağlardakı sığınqlara çəkilən, müqavimət göstərən kürdlərdən ibarət idi. Boşalan bu kəndlərə isə durmadan erməni əhalisi axışib gəlirdi. Artıq Zəngəzurun 18 kəndində ermənilər məskun idilər [174, s.325].

Məlumdur ki, hələ 1724-cü ildə Osmanlılar Qarabağı tutaraq mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi yaratmışdılar. Ancaq osmanlılar burada çox qala bilmədilər. 1736-cı ildə Qarabağ bəyləri Nadir şahın Muğanda keçirilən tacqoymasına adam göndərmədilər ki, şah ancaq Səfəvi sülaləsindən olmalıdır [210, s.24]. Bunun intiqamını almaq üçün Nadir şah Qazax, Borçalı, Şəmsəddin ellərini Qarabağdan alıb özünün adi məmuru olan Kartli çarı Teymurazazın idarəsinə verdi. Qarabağ, eləcə də Zəngəzurdakı cavanşir, otuziki, kəbirli ellərini Xorasana, Əfqanıstana sürgün etdirdi, beş alban məliyini isə birbaşa özünə tabe etdi. Qarabağlıların belə elliklə köçürülməsi Cavanşir mahalının Sarıcalı elindən çıxmış, şah sarayında qulluqda olan Pənahəli bəy və Fəzləli bəy qardaşlarının ciddi narazılığına səbəb olmuşdur. Nadir şah adi bir bəhanə ilə Fəzləli bəyi edam etdirdi, Pənahəli bəy isə bir qədər sonra bir dəstə sadıq silahdaşı ilə birlikdə qaçıb zəngəzurlu Qara Murtuza bəyin yaylağında məskən saldı. Pənahəli bəy tərəfindən müstəqil Qarabağ xanlığının yaradılmasının bünövrəsi də məhz buradan qoyulmağa başladı. Qarabağ xanlığının sərhəddi cənub-şərqdə Bərgüşada qədər olan torpaqları – Tatev, Sisyan, Qafan, Mehrini də əhatə edirdi. Hacısamli, Kolanı, Çalbayır, Zəngəzur bütünlüklə Qarabağ xanlığına daxil olmuşdu. Qacar şahlarının ardıcıl hücumlarının ön cərgəsində də bu

ellərin igidləri döyüşə gedirdilər [210, s.37]. Qarabağ xanlığı Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra regionda xristianlar əhalinin cəmi beşdə birini təşkil edirdilər. Ancaq 1823-cü ildə çar məmurları tərəfindən tərtib edilmiş “Qarabağ əyalətinin təsviri”ndə verilən məlumatlara görə, Qarabağ xanlığında 90 min əhali, 1 şəhər, 600 kənd (onların 150-si artıq xristian erməni kəndi kimi qeydə alınmışdır – H.A.) olmuşdur. Şuşada təxminən 1.948 azərbaycanlı, 474 xristian ailəsi yaşayırdı. Kəndlərdə bu rəqəmlər müvafiq surətdə belə idi: 12.902 müsəlman və 4.331 xristian. Məlumdur ki, XIX əsrin ortalarından XX əsrin əvvəllərinədək Zəngəzur qəzasının əhatə etdiyi ərazidə zaman-zaman müxtəlif inzibati-ərazi vahidləri yaradılmışdır. Bunların içərisində ilk diqqəti cəlb edən Püsyan mahalıdır. Hələ XVI əsrdən etibarən Püsyan elinin – mahalının adı Qarabağın tərkibində çəkilir. 1823-cü ilə aid rus mənbəyində yazılırdı ki, Püsyan mahalı Qafan çayının sahilində yerləşir və Məhəmmədhüseyn sultan tərəfindən idarə olunur. Bu qaynaqda Püsyanın 35 obasının adı, hər obada yaşayan vergi ödəyicilərinin sayı göstərilir. Sənədlərdə vergi ödəyənlər içərisində «ödəməyən kasıblar» qeydi ilə yanaşı, vergidən azad olunmuş kəntxuda, molla və b. imtiyazlı silk nümayəndələrinin sayı da ayrılıqda göstərilib, «qeyri-müsəlman tüstü»lərin sayı da verilib [84, s.67]. Püsyan mahalı 1840-cı ildə ləğv edilərək Zəngəzur sahəsinə qatılmışdır. Romanovlar imperiyasının müstəmləkəçilik, xristianlaşdırma siyasətinə uyğun olaraq həyata keçirdiyi köçürmələrdən sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin milli tərkibi ilbəl dəyişilməyə başlamışdı. XIX əsrin 80-ci illərinin sonunda Şuşa qəzasında ermənilər əhalinin artıq 38 faizini təşkil edirdilər. N.Şavrov yazırdı ki, 1804-1813 və 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələrinin gedişində və onlardan sonra ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa kütləvi surətdə köçməsi başlanır. Biz ruslar 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Zaqafqaziyaya (Cənubi Qafqaza – H.A.) 40 mindən çox İran, 84 min türk (osmanlı – H.A.) ermənisi köçürmüşük. Onları erməni əhalisinin az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarındakı ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirmişik. Bu məqsədlə 200 min desyatin dövlət torpağı ayrılmış, müsəlmanlardan

2 milyon manatlıqdan çox torpaq satın alınmışdır. Bu ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində və Göyçə gölünün sahillərində yerləşdirilmişlər. Köçənlərin sayının rəsmi məlumata görə 124 min nəfər olmasına baxmayaraq, əslində onların sayı 200 minə keçmişdir [219, s.64]. Lakin bu yeganə və son kütləvi köçürmələr deyildi. Ermənilərin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi sonrakı illərdə də davam etdirilmiş və böyük vüsət almışdı. Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min nəfərin 1 milyondan çoxu yerli sakinlərə mənsub deyil və bizim tərəfimizdən köçürülmüşdür. Son 13 ildə köçürülən ermənilərin sayının çoxluğu aşağıdakı müqayisədən aydın görünür: 1896-cı ildə general-adyutant Şeremetev Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilərin sayının 900 minə yaxın olduğunu, 1908-ci ildə isə 1 milyon 300 minə çatdığını qeyd edir [219, s.64]. N.Şavrov göstərirdi ki, bu müddətdə ermənilərin sayı 400 min nəfər artmışdı [219,s.66]. Ermənilərin İran vilayətlərindən Rusiya ərazilərinə, yəni bizim torpaqlara köçürülməsi ilə bağlı S.N.Qlinkanın məlumatları da tarixi həqiqəti düzgün əks etdirən mənbələrdir [107, s.35]. Bu köçürmələrə qədər xristian əhalisi bütün qəza boyunca dağlarda, çox çətin gediş-gəlişi olan kəndlərdə, azərbaycanlılar isə adətən çay kənarlarında, əkin-biçin üçün yararlı sahələrdə məskunlaşmışdılar. Məskunlaşma tarixinə görə Zəngəzur erməniləri yerli sakinlərə və köçkünlərə bölünürlər. Ermənilərin böyük əksəriyyəti çar Rusiyasının Qafqazı işğalından sonra Qacarlar imperiyasının Qaradağ, Gərmalı, Xoy və Səlməs əyalətlərindən buraya köçüb gəlmişdilər [107, s.35]. Bu ermənilər həm xəzinə kəndlərində məskunlaşmış, ya da yeni kəndlər yaratmışdılar. Qaradağ əyalətindən gələnlər əsas etibarilə Qafan sahəsinin boş yerlərində və boşalmış kəndlərində qərar tutmuşdular.

Son onilliklərdə, ilk növbədə də dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına haradan, nə vaxt köçürüldükləri haqqında qaynaqlar aşkar edilmiş, əsərlər yazılmışdır. Elə bu köçürülmələrin nəticəsi idi, Zəngəzurun müxtəlif yerlərində yaşayan ermənilər arasında ciddi ləhcə fərqləri mövcud idi.

Burada az qala mahalların və ya ayrı-ayrı kəndlərin sayı qədər ləhcə vardı [205, c.1, s.10].

Çarizmin Şimali Azərbaycanı işğal edəndən sonra da Zəngəzur Qarabağın tərkibində qaldı, 1861-ci ildə Zəngəzur qəzası yaradıldı, 1867-ci ilin dekabrında yeni yaradılan Yelizavetpol quberniyasının tərkibinə Zəngəzur da qatıldı. Bu qəza quberniyanın ən böyük ərazi-inzibati vahidi olub dörd dairəyə bölünmüşdü: Hacısamlı, Əlyanlı, Bərgüşad və Həkəri dairələri. Bu qəzanın mərkəzi Gorus idi. Tezliklə əvvəllər ayrıca ərazi vahidi olan Qaraçorlu mahalı da Zəngəzura qatıldı. 1886-cı ilin statistik məlumatlarına görə, Zəngəzur qəzasının 326 kəndindən yalnız 81-də ermənilər yaşamışdır. Özü də bu hal Rusiyanın imperiya planlarına uyğun sistemli şəkildə İran və Türkiyədən minlərlə erməni əhalisi Qarabağa-Zəngəzura köçürüldükdən sonra meydana çıxıb bərqərar olmuşdu. 1881-ci ildə Tiflisdə nəşrə başlamış Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən çap olunmuş Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusunun 1904-cü il buraxılışında Qarabağ regionunun Zəngəzur qəzasının sərhədləri belə göstərilmişdir; şərqdən və şimal-şərqdən Şuşa, Cəbrayıl qəzaları, şimaldan Cavanşir qəzası, Ərəş qəzası Nuxa, Göyçay, qərbdən və cənub-qərbdən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, İrəvan quberniyası, Yelizavetpol qəzaları və Zaqatala, cənub və cənub-şərqdən Araz çayına bitişik Rusiya və İran dövləti arasında [90, s.86]. 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında təsis olunmuş qəza mərkəzi Gorus məntəqəsi idi. Qəza 3212, 5 kv. km sahəyə malik idi. Fəaliyyətinə 1929-cu ildə son qoyuldu [90, s.89]. Çarizm yerli müsəlman kadrlara bir o qədər də etibar etmədiyindən, xristianlardan rəhbərlər təyin edirdi. Zəngəzur qəzasının başçısı N.Pivaroviç olmuşdur [90, s.91]. Qəzanın idarəçiliyində azərbaycanlılardan qəza başçısının baş köməkçisi Hüseyn bəy Behbudbəyov, tərcüməçi Şamxal bəy Məlikhüseynov, Hüseyn bəy Məlikabasov, Paşa bəy Səyadbəyov, polis sistemində Həbib xan Şəkinski, Bəylərbəy Həsənbəyov çalışmışlar [90, s.90]. Qarabağın digər qəzası Zəngəzurdə dörd kənd şöbəsi [90, s.90], beş polis məntəqəsi olub [90, s.32-33]. 1905-1906-cı illərdə çarizmin

cinayətkar siyasəti nəticəsində Zəngəzurda müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qırğınlardan sonra bir çox kəndlərin müsəlman əhalisi qaçqın düşsə də, onların əksəriyyəti bir müddətdən sonra doğma yurdlarına geri qayıtmış, öz həyatlarını yenidən qurmağa müvəffəq olmuşdular. Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik mənzərəsini, əhali məskunlaşmasını, etnik tərkibini, eləcə də etnoqrafiyasına dair ən dolğun məlumatlar, bəzi təhriflərə baxmayaraq, S.P.Zelinskiyə məxsusdur. Onun erməniləri görüb tanıyıb, həmsöhbət olub gəldiyi qənaətlər hətta, üstündən əsr ötsə də, tamamilə həqiqətə uyğundur, reallığı əks etdirir. O, Zəngəzurla bağlı tədqiqatında qeyd edirdi ki, Zəngəzur erməniləri kobudluqları və söhbətçil olmamaqları ilə seçilirdilər, onlar qətiyyənlilik inkişaf etməmişlər və bu mənada Zaqafqaziyanın digər ermənilərindən geri qalırdılar. Daim özünü müdafiə qayğısı tələb edən yerli şərait bu ermənilərdə ürkəklik yaratmışdı. İnamsızlıq və şəkki-şübhə buradakı ermənilərin səciyyəvi cəhəti idi. Onlar demək olar heç kimə inanmırlar və daim nədənsə qorxurlar [186, s.12]. S.P.Zelinski daha sonra qeyd edirdi ki, bu yerlərdə sığınacaq tapmış ermənilər öz xəyanətkarlıqlarının girovu olduqlarından onlar taleyin hər cür sınaqları ilə üzləşmiş, zaman-zaman «düşmənlər» tərəfindən sıxıntılara və təzyiqlərə məruz qalmış, talan edilmişlər. Bu da onlarda yuxarıda sadalanan keyfiyyətləri yaratmaya bilməzdi [186, s.12]. Yeri gəlmişkən, bu keyfiyyətlər Cənubi Qafqazın erməni əhalisinin böyük bir hissəsi üçün xarakterik idi. Ona görə də Zəngəzur və Qarabağda yaşayan ermənilər özləri üçün yaşayış yerlərini gediş-gəliş yollarından aralı seçirdilər.

Rusiya imperiyasının bütün mövcudluğu dövründə haqlı olaraq ən mükəmməl əhali sayımı sayılan 1897-ci il siyahıya alınmasına görə, Zəngəzurda 142 min nəfər yaşayırdı. Onların 71 206 – 51,6 faizi azərbaycanlı, 63622-si – 44, 8 faizi erməni, 1807 nəfəri – 1,3 faizi kürd, 1236 nəfəri – 0,3 faizi qeyri millətlər idi [79, s.27]. Zelinskiyə görə isə, 1886-cı ildə Zəngəzurun xəzinə torpaqlarına aid olan 161 kəndin 111-i müsəlman kəndi idi [186, s.31].

Qəzanın sahələri arasında fərqli əhalinin həyat tərzinə də təsir göstərirdi. Zəngəzur və Qafan sahələrində əsas etibarilə qədim dövr-

lərdən yaşayan azərbaycanlılar və qismən də olsa kürdlər məskunlaşmışdılar. Qubadlı və Zəngilan camaatı yaz səpini apardıqdan, bir çox yerlərdə isə baramanı yığdıqdan sonra öz kəndlərindən mal-qara ilə Qafanın, Sisyanın, Laçının və Gorusun yaylaqlarına çəkilir, əkinlərə nəzarəti isə muzdlu işçilərə tapşıırırdılar. Mehri və Sisyan sahələrində azərbaycanlıların əksəriyyəti oturaq həyat tərzini keçirirdilər, bir yerdən başqa yerə köçmürdülər, yalnız öz mal-qaralarını çobanlar və kənddəki işlərinə yaramayan ailə üzvləri ilə birlikdə yaylaqlara göndərirdilər [141, s.238].

Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən ilhaqını təsdiq edən Kürəkçay (1805), habelə rus-Qacar müharibələrinə son qoymuş ədalətsiz Gülüstən (1813), Türkmənçay (1828) müqavilələrindən sonra Qarabağda ermənilərin sayı köçürmələr hesabına artdı. Xaçatur Abovyan «Ermənistan yaraları»nın sağlamlasının başlanğıcını məhz Cənubi Qafqazda çar Rusiyasının hakimiyyəti ilə əlaqələndirirdi [109, s. 83].

Hələ XIX əsrin ortalarında Zəngəzur azərbaycanlıları bir çox nəsillərə, tayfalara, tirələrə bölünürdülər. Lakin zaman ötdükcə bu tayfalar bir-birinə o qədər qaynayıb qarışdılar ki, əksəriyyəti öz ilkin tirə, tayfa mənsubiyyətini itirdi və islam dininin qüdrətli təsiri altında ümumi bir ad - «müsəlman» adı altında birləşdilər. Azərbaycanlı tayfalardan yalnız bir neçə icma öz ilkin mənsubiyyətini uzun müddət qoruyub saxlamışdılar. Bunun müəyyən cəhətlərini müxtəlif qaynaqlar, habelə kameral təsvirlərin sayəsində öyrənirik. Kameral təsvirlərin tərtibçiləri onların həmin dövrdə yaşadıkları kəndlərin və ya qışlaqların sakinləri kimi təsvir etməyiblər. Bir çox hallarda onları bir-birindən 3-100 verst aralıda yerləşən, bir, hətta iki və ya üç qəzaya səpələnmiş kəndlərdə yaşayan vahid bir tayfa kimi qeydə alırdılar. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarına aid belə qaynaqların birində bu tayfalar haqqında aşağıdakı məlumat verilmişdir: Sofulular 19 kənddə yaşayırlar, bunlardan dördü Cəbrayıl qəzasında, beşi Sisyanı, qalanları isə Qafan və Qubadlıda yerləşir; dərzililər Qafan və Zəngilan sahəsinin müxtəlif yerlərindəki 11 kənddə yaşayırlar; sarallılar Qafan, Qubadlı və Laçın sahəsində yerləşən 13 kəndi tutur-

lar; Laçın ərazisində məskunlaşmış Haçısamlılar və Qaraçorlular demək olar ki, təkcə qeyd olunan məntəqələrdə deyil, həm də Qubadlı bölgəsindəki iki kəndi tuturdular; puşanlılar Zəngilan, Qafan və Mehri sahələrindəki 7 kənddə yaşayırdılar; gıgılılar Gıgıdərəsi və Qafan sahələrindəki 4 kəndi tuturdular; Xocamsaxlılar 3 kənddə yaşayırdılar ki, onlardan da biri Sisyan, ikisi isə Qubadlı sahəsində idi. Bu qaynaqda 1-ci Baharlı adı ilə göstərilən baharlılar Basutçayın mənsəbi yaxınlığında yerləşən iki kənddə, bir qismi isə Gıgıçayın üstündə yerləşən Baharlı kəndində yaşayırdılar. Dövlət kəndlərində digər azərbaycanlı tayfalarından olan bərgüşadlılar da yaşayırlar. Lakin bu tayfa digərləri ilə qarışmış və başqa azərbaycanlıların içində ərimişdir. Onlardan yalnız Qubadlı kəndinin sakinləri özlərinə bərgüşadlı deyirdilər. Özünü türk-azərbaycanlı adlandıran başqa bir tayfa da var [109, s.87]. Bu tayfa on dövlət kəndində, bir sahibkar kəndində və onun bir neçə qəsəbəsində yaşayırdı. Zelinskinin yazdığına görə, Zəngəzurda tatlar da yaşamışdılar. Onların kəndləri Mehri sahəsində yerləşmiş, buradakı bütün tayfaların dili eyni (Azərbaycan – türk dili) idi. Mehridəki tatlar tədricən dillərini itirmişdilər. Vaxt ötdükcə onların arasında tat dilini bilən bircə adam da qalmamışdı. Onların hamısı Azərbaycan dilində danışsalar da, tələffüzləri, ləhcələri, vurğuları fərqli idi [109, s.88].

Azərbaycanlıların çox böyük hissəsi şüə təriqətinə mənsub idi; bu bölgədə sünnilər çox az idi. Zəngəzur qəzasının yaşayış kəndlərinin və əhalisinin sayına dair S.Zelinskinin tərtib etdiyi statistik məlumatlardan da açıq-aşkar görünür ki, haqqında söhbət gedən müəllif siyahıyaalma zamanı ermənilərin təsiri altına düşmüşdür. Bu, ermənilər yaşayan kəndlərdə əhalinin sayını göstərən zaman xüsusilə nəzərə çarpır. Zeilnski bəzən özü-özünü təkzib edir, bəzi yerlərdə isə ermənilərin fitvasını unudub həqiqəti yazır. Ermənilər yaşayan kəndlərdən bir neçəsini çıxmaqla, yerdə qalanında 20-30-dan artıq ev tikmək mümkün deyildi. Ancaq Zelinski öz cədvəlində sadaladığı kəndlərdə şişirdilmiş rəqəmlər də göstərir [186, s.10].

Digər tərəfdən, bu azmış kimi, hər erməni ailəsini 10-15 ailə üzvü ilə göstərir. Sonra özü qeyd edir ki, ermənilərin az uşaqly ol-

maları iqtisadi və coğrafi şəraitdən irəli gəlirdi. Çünki onların əlində əkin üçün yararlı torpaq sahəsi yox idi. Özünü-təkzib edərək göstərir ki, azərbaycanlı ailələrinin sayı və uşaq artımı ermənilərin-kindən kəskin şəkildə fərqlənir, təsərrüfat tikililəri artdıqca binələr daimi yaşayış yerinə çevrilir. Bu zaman həmin məkan əsasən məskunlaşan ilk sakinin adını (məsələn, Şahverdiuşağı, Əliquluuşağı, Hüseynuşağı, Əziz pəyəsi, İskəndər pəyəsi kimi adlar – H.A.) daşımağa başlayır. Əhalinin daimi yaşamadığı, yayda, yaxud qışda köçdüüyü binələrə adlar verilmirdi. Demək olar ki, hər bağda, bəzən də bağın bir neçə yerində azərbaycanlılar gözəl bina tikirdilər. Lakin Zelinski onu da qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar bir qarış torpağı belə bir-birinə bağışlamazdılar [186, s.10-11].

1882-ci ildə tərtib olunmuş siyahılarında bir çox kənd, qəsəbə və qışlaqlarda yaşayan azərbaycanlıların adları göstərilməmişdir. Bu sənədlərdə yalnız bəzi kəndlərin və ya tayfaların adları öz əksini tapmış, cədvəldə onların sayı və həyətyanı torpaqlarının sahəsi təxmini göstərilmişdir. Zəngəzur mahalının Rusiya tərəfindən işğalından sonra torpağa sahiblik hüququna görə qəzanın kəndləri üç yerə bölünürdülər: bəzi kəndlərin kəndliləri sahibləri ilə razılaşdıqları şərtlərə görə sahibkar torpağında yaşayan kəndlilər hesab edilirdilər. Digər kəndlərin əhalisi dövlət torpaqlarında yaşayan xəzinə kəndliləri hesab olunurdular. Üçüncü kateqoriyaya o kəndlər daxil idi ki, həmin yerlərdə həm dövlət kəndliləri, həm də sahibkar kəndliləri və burada deyildiyi kimi, bəy kəndliləri yaşayırdılar. Kameral təsvirdə bu kəndlərdən bəzilərinə sahibkar kəndliləri başqa adlar altında göstərilmişdir. Sanki onlar ayrı-ayrı kəndləri təmsil edirlər. Həqiqətdə isə onlar xəzinə kəndlərinin sakinləri ilə birlikdə yaşayırdılar. Məsələn, Minkəndin sahibkar kəndliləri Şahsuvarlı adı altında göstərilmişdilər. Ardaşava kəndliləri Babadınlı kimi adlandırılmışdılar, Zabux kəndinin sakinləri isə Xusəbzabux kəndinin sakinləri kimi qələmə verilmişdilər. XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Vağudi kəndi üç hissəyə bölünürdü: I Vağudi razılaşılmış şərtə görə sahibkar kəndi, II Vağudi dövlət kəndi, III Vağudi isə sahibkar kəndi hesab olunurdu [50, s.54]. Əslində isə bu üç kəndin hamısı bir kənd idi. Yu-

xarıda adı çəkilən qarışıq kəndlərdən başqa dövlət kəndləri sırasında bir neçə kənd də var idi ki, sahibkar torpağında yaşayan bir neçə ailənin adı həmin kəndlərin siyahısında gedirdi. Bu kəndlər aşağıdakılardır: Lehvaz, Oxçu, Keypəşin və Şabadın. Sonuncu kameral təsvirlərdən birinin məlumatlarına görə, bu kəndlərdə 20 sahibkar ailəsi yaşayırdı. Dövlət kəndlərində sahibkar kəndlilərinin və ya əksinə, sahibkar kəndlərində dövlət kəndlilərinin əmələ gəlməsi müxtəlif şəkildə baş verirdi. Knyaginya Usmiyevanın* sahiblik hüququnun müvəqqəti mövcud olduğu kəndlərdə, məsələn, Bayandur və Minkənd kəndlərində, bəzi məlumatlara görə, Bozluağcakənd və Əliyanlı tayfalarından olan sakinlərin bir hissəsindən dövlət kəndliləri belə əmələ gəlmişdi: məlumdur ki, çar hakimiyyət orqanları tərəfindən sıxışdırılan sonuncu Qarabağ hakimi Mehdiqulu xan 1822-ci ildə özünün bəzi kəndliləri ilə birlikdə İrana qaçmışdır. Onun bütün malikanələri, o cümlədən də sakinlərinin bir hissəsi, habelə Mehdiqulu xan ilə gedən və yuxarıda adı çəkilən kəndlər xəzinənin xeyrinə müsadirə olunmuşdu. Sonralar Mehdiqulu xana Rusiyaya qayıtmağa icazə verilmişdir. Onunla birlikdə qayıdan kəndlilərə münasibətdə sahiblik hüququ olacağı bildirilmişdi. Mehdiqulu xanla birlikdə bayandurluların, minkəndlilərin, bozluağca kəndlilərin və əliyanlıların qaçmış hissəsi geriye, Vətənə qayıtmışdılar. Onlar qayıdandan sonra diyar işğal olunanaqədər yaşadıkları və istifadə etdikləri elə həmin kəndləri və torpaq sahələrini tutmuşdular. Buna görə də qayıdan kəndlilər sahibkar kəndliləri kateqoriyasına şamil edilmiş və onlardan gəlirlərinin onda bir hissəsini sahibkara ödəmələri tələb olunmuşdu. Qalan kəndliləri isə dövlət kəndliləri sırasına daxil etmişdilər. Buna baxmayaraq torpaq istər bu, istərsə də digər kəndlilərin qarışıq istifadəsində qalmışdır. Onlar torpağı öz aralarında bildikləri kimi bölüşdürür, sahələri bir-birinə satırdılar [75, s.65-73].

Vaxtilə xidməti vəzifələrini ləyaqətlə yerinə yetirdiklərinə görə Qarabağ xanı mükafat kimi üç şəxsə - Süleyman ağaya, Cahangir sultana və Əlipənah sultana Xarar kəndinin gəlirlərini hədiyyə vermişdi. Əvvəlcə onlar illik gəliri öz aralarında həvəslə bölürdülər. Bu gəlir əkilən torpaqların məhsulunun natural şəkildə onda bir hissəsi

qədər idi. Zaman keçdikcə yaranmış narazılıqlara görə bu şəxslər onlara verilmiş ərazinin bölgüsü haqqında məsələ qaldırmışdılar. Xarar kəndinin əkin sahələri kiçik meşə talaları şəklində bütün geniş ərazidə səpələnmişdi. Bu səbəbdən torpağı az və ya çox dərəcədə bərabər şəkildə bölmək heç cür mümkün deyildi. Buna görə də Xararın sahibləri kəndlilərin özlərini, yəni hər il onlara gəlir gətirən işçi qüvvəsini öz aralarında bölməyi qərara almışdılar. Nəticədə Xarar kəndində kəndlilərin 3 dəstəsi əmələ gəlmişdi. Öldə edilmiş razılığa müvafiq olaraq onların bəziləri gəliri Süleyman ağaya, digər qismi Cahangir sultana, yerdə qalanları isə Əlipənah sultana verirdilər. Bəylərin dediklərinə görə sonralar Cahangir sultanın və Əlipənah sultanın varisləri öz hüquqlarını itirdilər və buna görə də onların kəndliləri dövlət torpağında yaşayan sakinlər kateqoriyasına şamil edilmişdilər. Süleyman ağanın varisləri isə öz kəndlilərindən gəlir almaq hüququnu özlərində saxlaya bilmişdilər. Qaladərəsi kəndi Qarabağ xanının qohumlarından biri olan Gövhər xanıma məxsus idi. O, Həsən ağa Şəkinski adlı birisini oğulluğa götürübmüş. Gövhər xanımın vəfatından sonra Həsən ağa Şəkinski Qaladərəsi malikanəsinin sahibi olmuş və əvvəlki kimi yenə də bu kəndin kəndlilərindən məhsulun onda bir hissəsini və hər evdən 4 rubl pul almışdır. Bu vergi «gün pulu» adlanırmış. İstər Gövhər xanının vaxtında, istərsə də sonralar kənddə bir neçə ailə yaşayırdı ki, onlar da müxtəlif yerlərdən köçüb gəlmiş insanlar idilər. Kameral təsvir tərtib edilərkən bu ailələr dövlət torpağında yaşayan kəndlilər sırasına şamil edilmişdilər [75, s.70-71].

Qaladərəsi malikanəsində torpaq nizamnaməsi (sahibkar kəndlərində həyata keçirilən 1870-ci il 14 may islahatının reallaşması tələb olunan əsas torpaq sənədi – H.A.) tərtib olunarkən onların torpaq payı bu sənədə daxil edilməmişdir. Vağudi kəndində 1870-ci il əsasnaməsinə görə 2 sahibkar torpağında yaşayan, 14 ailədən ibarət olan sakinlər üç qardaşın nəslindən idi. Bu qardaşlardan biri hətta Səfərli bəyin yanında nökrərçilik edirmiş. Kameral təsvir tərtib olunarkən bu kəndlini bəyin yanında yaşayan kəndli kimi sahibkar kəndlilərin sırasına aid etmişlər. Sonralar bu muzdur kəndli-

nin övladları onun qardaşlarının övladları ilə birlikdə Vağudi kəndi yaxınlığında bir neçə ailə ilə məskən salmışdılar və bu ailələr Səfərli bəyin işçiləri sayılmışlar. Bu bəy və onun oğullarından biri olan Abbasqulu bəy yuxarıda adı çəkilən 14 ailəyə daim himayədarlıq etmiş və onlara maddi cəhətdən kömək göstərmişdir. Bunun müqabilində də onlardan hədiyyə şəklində ya qoyun, ya yağ-pendir, ya da bəyin atı üçün bir neçə çuval arpa almışdır. Sonralar bu cür münasibətlər Vağudi kəndində yaşayan bu 14 ailənin torpaq payı üçün nizamnamə tərtib edilməsinə səbəb olmuşdur. 1874-cü ildə isə onlar sahibkar torpağında yaşayan kəndlilər sırasına daxil edilmişdilər [75, s.71-73].

Bu zaman bəylərin və kəndlilərin qarşılıqlı münasibətləri haqqında 1870-ci il əsasnaməsi rəhbər tutulmuşdur. Vağudi kəndinin ikinci kateqoriyaya aid 61 ailəsi isə sahibkar torpağı olan və Nəcəfqulu bəy Hidayət bəy oğlunun mülkü sayılan Baharlı kəndindən köçənlər idi. Bu cəhət Vağudi kəndinin 61 ailəsini sahibkar kəndliləri hesab etməyə əsas vermiş və kameral təsvirdə onlar razılaşmış şərtə görə sahibkar torpağında yaşayan kəndlilər sırasına daxil edilmişlər [75, s.75].

Zabux kəndinin sahibkar kəndliləri dövlət palatasının siyahılarında Xus-Zabux adı ilə göstərilmişlər və sanki onlar ayrıca sahibkar kəndində yaşayırdılar. Onlar əvvəllər Hacı Ağalar adlı birisinə məxsus olan Əliquluşağı kəndində yaşamışdılar. Bu sahibkarın iki qızı qalmış və onlardan biri Nurəli bəyə, digəri isə Əli bəyə ərə getmişdir. Əliquluşağı kəndi Nurəli bəyin və Əli bəyin varislərinə miras qalmış və onlar Xarar kəndinin bəyləri kimi kəndliləri öz aralarında bölmüşdülər. O zaman Zabux xəzinə kəndinə köçmüş altı ailə Hacı Ağaların ikinci qızına çatmışdır. Düşünmək olardı ki, bu altı ailə sahibkar kəndindən köçməklə Əliquluşağı kəndinin sahibləri ilə bütün münasibətlərini qıracaqlar. Onlar isə Zabux kəndinin əkin torpaqlarında tutduqları sahələrin məhsulundan gəlir ödəməkdə davam etmişdilər. 1870-ci ildə 27 ailə sırasında yaşayan bu kəndlilər sahibkar torpağında yaşayan kəndlilər hesab olunmuşdular [75, s78].

Vaqazin kəndində isə yalnız iki evdə dövlət kəndliləri yaşayırdı. Onlar belə əmələ gəlmişdilər: yetim qalmış iki qardaş Piçənis kəndində yaşayan, bu kəndin dövlət kəndlilərindən olan dayısı gilə köçmüşdülər. Orada onlar öz dayılarının ailə üzvləri kimi qeydə alınmışdılar. Onlar böyüyəndə yenidən Vaqazin kəndinə qayıtmışdılar. Bu kənddə yeni kameral təsvir tərtib edilərkən onlar dövlət torpağında yaşayan kəndlilər kateqoriyası ilə Vaqazin sakinləri kimi qeydə götürülmüşdülər. Çünki onlar Piçənisdə aparılmış əvvəlki kameral təsvirə görə dövlət kəndlisi sayılırdılar [75, s.73].

Yeri gəlmişkən yuxarıda adı çəkilən Oxçu, Keypəşin, Şabadın və Lehvaz kəndlərində yaşayan və sahibkar kəndliləri hesab edilən 20 ailə bəylərin yanında muzzurluq və ya rəncbərlilik edirlərmiş. Kameral təsvirin tərtibçiləri rəncbərləri bəy kəndlilərindən fərqləndirməyərək, onları sahibkar torpağında yaşayan kəndlilər kateqoriyasına şamil etmişlər. Halbuki, bu kəndlərdə onların bir qarış da olsun torpağı yox idi. Yuxarıda gətirdiyimiz çoxsaylı məlumatlardan da görünür ki, dövlət kəndlərində sahibkar kəndlərinin və əksinə, sahibkar kəndlərində dövlət kəndlərinin əmələ gəlməsi bir çox hallarda təsadüfən baş verirdi. Bircə o var idi ki, kameral təsvirin tərtibçilərinin köməyi sayəsində bəylər kəndlilərdən bir çox illər ərzində məhsulun onda bir hissəsini almaq hüququnu özlərində saxlamışlar. Dövlətin və yuxarıda adı çəkilən kəndlərin sahibləri sayılan şəxslərin hüquqlarının müəyyənləşdirilməsi işində bu cəhət ümdə əhəmiyyət kəsb edirdi [75, s.71-73].

1874-cü ildə aparılmış kameral təsvirin və quberniya xəzinə palatasının məlumatına görə, Zəngəzur bölgəsi əhalisi yaşayış məskənləri içərisində 168 dövlət kəndi vardı. Bu kəndlərdən 120-i azərbaycanlı, 42-si erməni, 1 rus, 5 kəndin əhalisi qarışıq idi [109, s.88].

Zəngəzur qəzasının 1893-cü ildə tərtib edilmiş təsvirinə baxsaq görürük ki, böyüklü-kiçikli 400-ə yaxın kənd olmuşdur. Bunlardan yalnız 72-də ermənilər yaşayırdı. Bu erməni kəndlərindən 27-si Mehri və Qafanda, 20-si Sisyaında, 25 kənd isə Gorusda olmuşdur. İran ərazisindən köçüb Zəngəzur mahalında sığınacaq tapmış ermə-

nilərin sayca artımı diqqəti cəlb edirdi. Bu təbii artım hesabına deyil, ermənilərin İran və Türkiyədən daim davam edən köçləri hesabına idi [75, s.77].

Cəmiyyətimizdə son illərin ən çox dartsılan, müzakirə edilən, elmi mübahisə doğuran məsələlərdən biri də Zəngəzurda kürdlərin məskunlaşması tarixi, sayı, yeri və sairə bağlıdır. Zaman-zaman bu məsələdən bəzi siyasilər, xarici qüvvələr də böyük güclərin təsiri ilə bu amildən istifadə etməyə, ara qarışdırmağa, su bulandırmağa, ayırı-seçkilik salmağa səy göstərirlər [139, s.15].

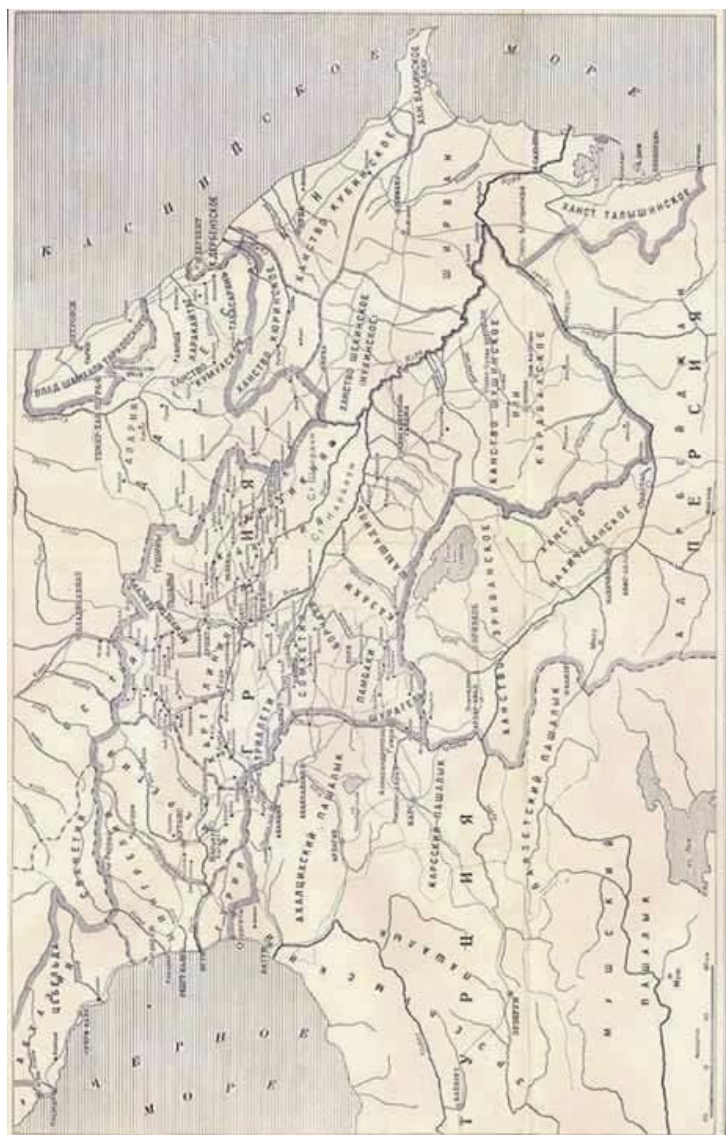
Elmi, tarixi həqiqət belədir ki, Zəngəzur bölgəsində kürdlər də yaşamışlar. Bununla bağlı mənbələrdə göstərilən rəqəmlər, faktlar belədir; 1897-ci ildə Azərbaycan ərazisində kürddilli əhalinin sayı cəmi 5,4 min nəfər idi. 1926-cı ildə cəmi 7,4 min nəfər olan kürddilli əhalinin sayı milliyyətə kürd kimi qeydə alınanlardan 5,6 dəfə az idi. Başqa sözlə, kürd kimi qeydə alınanların 83%-i Azərbaycan dilində danışır. Artıq XIX yüzilliyin sonunda Azərbaycanda yaşayan kürdlərin əksəriyyəti kürd dilini unutsa da, öz etnik kimliklərini qoruyub saxlamışdılar. Dilin assimilyasiyası prosesi adətən bir etnosun başqa daha böyük çoxluq təşkil etdiyi etnosla (yəni Azərbaycan türkləri ilə) sıx təmasda olduğu zaman birinin digərinin içərisində azlıqda qalması nəticəsində baş verir. Ancaq bu sitatda gətirilən rəqəm dəqiq, inandırıcı deyil: “Halbuki, 1926-cı ilin əhali sayımına görə indiki Kəlbəcər, Laçın və Qubadlı rayonlarını əhatə edən və «Kürdüstan» qəzası adlandırılan o zamanki inzibati bölgədə 51,4 min nəfər əhaldən 72,3%-ni kürdlər təşkil edirdi [120, s.73]. 1930-cu illərdə Azərbaycanda yaşayan kürdlərin etnoqrafiyasını tədqiq edən Sovet alimi A.Bukşpanın yazdığına görə, 1926-cı ildə «Kürdüstan» qəzasında əhalinin sayımı prosesində Azərbaycandakı o zamankı Sovet hökumətinin nümayəndələri yerli əhali arasında təbliğat işi aparmış, hətta, onların özlərini kürd kimi qeydə aldırması üçün maddi cəhətdən maraqlandırmışlar [120, s.48]. Həqiqətən də, o dövrdə Sovet hökuməti «Qırmızı Kürdüstan» adlı kürd muxtariyyətinin qurulmasına çalışırdı. Məqsəd də Dağlıq Qarabağ vilayəti ilə Ermənistan Respublikasını coğrafi baxımdan ayıran bu bölgəyə

etno-siyasi rəng verməklə gələcəkdə Azərbaycandan qoparılması üçün siyasi zəmin yaratmaq idi. 1992-1993-cü illərdə ermənilərin və havadarlarının mərkəzi Laçın olan “Kürdüstan” qəzasının bərpa edilməsi barədə hay-küy salması, informasiya yayması da öz kökünü buradan alırdı. Bu fikirdəyik ki, 1926-cı ilin məlumatlarında Zəngəzurdə yaşayan kürdlərin sayı süni olaraq şişirdilmişdi. Bunu Azərbaycan əhalisinin milli tərkibinə dair (1926, 1939, 1959, 1970 və 1979-cu illərin əhali sayımlarına görə) rəsmi statistik rəqəmlər də təsdiq edir. Nəzərə alaq ki, kürdlər Azərbaycanda yığcam halda yalnız Zəngəzur bölgəsində, qismən də Kəlbəcər rayonunda yaşayırdı. Azərbaycanda 1926-cı il kürdlərin sayı 41,3 min (1,8 %), 1939-cu ildə 6,0 (0,2 %), 1959-cu ildə 1,5 min, 1970-ci il-ci ildə 5,5 min, 1979-cu ildə 5,7 min (0,1%) təşkil etmişdi [120,76].

1990-cı illərdə xüsusilə erməni separatizmi baş qaldıranda Zəngəzur bölgəsində Moskva və Yerevanın təlimatı ilə kürd kartından istifadə etmək məqsədilə çox sayda qızıqsıdırıcı yazılar dərc edilərkən cavab olaraq bu istiqamətdə tərəfimizdən aparılan araşdırmaların yekunları barədə qəzetlərdə materiallar dərc etdirmiş və əraziyə kürdlərin köçü, demoqrafik vəziyyəti, yerləşməsi barədə məqalələrimdə bilgilər vermiş, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarının hansı kəndlərində kürdlərin yaşadığı da adbaad yazılmışdır [139, s.18]. Yəni, Zəngəzur bölgəsinə daxil olan bu hər 3 rayona aid siyahıda 8-10 kənddə kürdlərin yaşadığını əsas gətirib hərəsində 90-110 kəndin olduğu, ən qədim türksöylülərin vətəni olan rayonların əhalisini ucdantutma kürd əsilli hesab etmək, kürd soylu saymaq mənasız, əsassızdır. Amma bu bölgədə kürdlərin yaşamadığını demək də düzgün deyil, həqiqətdən uzaqdır.

Kürdlərin bu yerlərə köçü, gəlişi barədə elmi-tarixi mənbələrdə xeyli məlumatlar var. 1589-cu ildə I Şah Abbasın vaxtında (1587-1629), Osmanlı sultanı III Muradın (1574-1595) 1579-cu il 13 aprel tarixli fərmanı ilə kürdlərin bu bölgələrə köçürülməsi barədə məlumatlar vardır. 1717-ci ildə Hüseyn xanın vaxtında daha intensiv olub. Kürdlərlə bağlı məsələ sarayda müzakirə olunarkən vəzir Ədhəm xan son vaxtlar onların dövlətə qarşı açıq-aşkar çıxış et-

mələrini, quldurluq etdiklərini, yollarda basqınların baiskarları olduqlarını, üstəlik vergi ödəmədiklərini də deyir. Kürdlərin Arazdan o taya dağlıq ərazilərə köçürülmələri barədə qərar verilir. Kürdlərin 5 mindən çoxu Zəngəzurda məskun olurlar. Nadir şah hakimiyyətə gələndən sonra kürdlərə qarşı daha amansız olur, keçdiyi ərazilərdən bütün kürdlərin köçürülməsini buyurur və onların vergiyə cəlb olunmasını da təmin edir. Qaraçorlu və Püsyən kürdlərinin bir hissəsini də Qarabağa köçürdür [122, s.987]. Türkmənçay və Gülistan sülh müqavilələrindən (1813; 1828) sonra, XIX əsrdə uzun sürən rus-osmanlı, Rus-Qacar müharibələri zamanı bu köç daha intensiv olmuşdur. Zilanlı, mafruzlu, şotlanlı kürdlərinin də İrandan bu ərazilərə köçü 1820-1830-cu illərə təsadüf edir. Kürdlər, əsasən, köçəri həyatla, qoyunçuluq, maldarlıqla məşğul olduqlarına görə daha çox dağlıq ərazilərdə – Naxçıvan və Zəngəzurda, Qərbi Azərbaycanda məskunlaşmışdılar [139, s.18].

Карта военных действий в Закавказьи при с 1809 по 1817 гг., с приложением Главнейшему департаменту и Государственному генералу
 Ш. С. Ахмедов, Греч. Греческая, Иерусалим и Иерусалим, 1809-1817 гг. (по рис. Ш. С. Ахмедова)

Российская военная карта 1809-1817 годов. А где "армения"?

III FƏSİL

ZƏNGƏZUR XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ

3.1. 1905-1906-cı illər

Məlumdur ki, Romanovlar rejimi yeri gəldikcə imperiyada sosial gərginliyi aradan qaldırmaq, əhalinin diqqətini digər problemlərdən, mütləqiyyətin cinayətlərindən yayındırmaq üçün milli toqquşmaların süni sürətdə törədilməsindən də çəkinməmişdir. Belə siyasətin ən bariz nümunələrindən biri 1905-1906-cı illərdə etmişdi. Bu, həm də romanovların və ermənilərin maraqlarının çulğalaşması nəticəsində mümkün olmuşdur. Erməni siyasi partiyalarının və onların silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar, çoxsaylı terror aktları barədə o dövrün arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materiallarında kifayət qədər məlumatlar var. Həmin dövrdə Azərbaycan, rus və erməni dillərində nəşr edilən qəzetlərdə, xüsusilə də Bakıda rus dilində nəşr edilən «Kaspi» qəzetində hadisələri xronoloji ardıcılıqla əks etdirən məqalələr dərc edilmişdir. «Kaspi» qəzetində, həmçinin 1905-1906-cı illər qırğınlarına aid digər dövrü nəşrlərdə, xüsusən də «Novoe obozreniye», «Tiflisski listok», «Sankt-Peterburqskiye novosti» qəzetlərində, habelə ermənicə nəşr edilən qəzetlərdə məqalələr dərc edilmişdir. Zəngəzurda törədilmiş qırğınlar müəyyən dərəcədə Mirmöhşün Nəvvabın «1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası» adı ilə çap edilən əsərində [153] əks olunmuş, Zəngəzur qəzasının Qarakilsə (Sisyan) və Vağüdi kəndlərində ermənilərin törətdikləri qırğınlar və azərbaycanlıların həyata keçirdikləri əks tədbirlər haqqında, yığcam olsa da məlumat verilmişdir. M.S.Ordubadinin «Qanlı illər» əsəri [156] Azərbaycan dilində 1905-1906-cı illər qırğınlarına həsr olunmuş ən sanballı əsər olsa da, yalnız Zəngəzur qəzasının Qafan bölgəsinin Oxçu dərəsində və

Qatar mis mədənlərində 1906-cı ilin iyulundan sonra baş vermiş qırğınlar öz əksini tapmışdır. Halbuki, ermənilərin 1905-ci ilin may ayından etibarən müəyyən fasilələrlə Zəngəzurun bütün bölgələrində terror və qırğınlar törətdikləri məlumdur. Maraqlı tərəfi odur ki, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər elə erməni müəllifləri tərəfindən qeydə alınmış və erməni dilində çap edilən nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. 1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin bir neçə əsəri mövcuddur. Əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini «A-do» imzası ilə çap etdirən müəllifin «Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla)» əsərində Yelizavetpol quberniyasının digər qəzalarından heç birində qırğınların və dağıntıların Zəngəzurdakı olduğu kimi böyük miqyasda və uzun sürən olmadığı xüsusilə vurğulanır [223a, s. 249]. A-donun bu əsərinin üstün cəhəti odur ki, o, baş verən hadisələrin şərhindən öncə hər bir qəza və yaxud şəhər haqqında topoqrafik təsvir və 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalmasının nəticələrinə istinadən statistik məlumatlar verir.

Digər erməni müəllifləri S.Zavaryanın «Qarabağın iqtisadi şəraiti və 1905-1906-cı illər açığı» [184], İ.Alibeqovun «Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında» [180] əsərlərində 1905-1906-cı illərdə törədilən qırğınların əsl mahiyyəti təhrif edilsə də, bu əsərlər faktiki materiallar baxımdan tədqiqatçılar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XIX əsrin sonlarında formalaşan «Armenakan», «Daşnaksutyun» və «Hnçak» erməni terrorçu təşkilatları öz məqsədlərinə nail olmaq üçün əvvəlcə Osmanlı Türkiyəsinin Şərqi Anadolu vilayətlərində, sonra isə Cənubi Qafqazda kütləvi qırğınlar törətmiş və terror aksiyaları həyata keçirmişdilər. 1895-1896-cı illərdə Şərqi Anadoluda çar Rusiyası və Avropa dövlətlərinin təhriki ilə baş qaldıran erməni qiyamları yatırıldıqdan sonra həmin iğtişaşların təşkilatçılarının və icraçılarının əksəriyyəti Cənubi Qafqazda, əsasən də İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında yerləşmişdilər [219, s.64]. Erməni terrorçu siyasi partiyalarının əsas məqsədlərini M.S.Ordubadı

«Qanlı illər» əsərində kifayət qədər dəqiqliklə belə ifadə etmişdir: «İrəvandan Naxçıvana qədər yol üstündə yerləşən islam kəndlərini dağıtmaqla İrəvan ermənilərini Naxçıvanda hazır olan əsgəri qüvvələrlə birləşdirmək, Naxçıvandan Zəngəzura kimi yol boyunda olan köyləri dağıdıb Zəngəzur könüllüləri ilə Naxçıvandakı əsgəri qüvvələri birləşdirmək kimi alçaq xəyallar»dan ibarət idi [156, s.116].

Hələ XIX əsrin sonlarından etibarən Zəngəzurda «Hnçak» və «Daşnaksutyun» terrorçu təşkilatlarının yerli özəkləri fəaliyyətə başlamışdı. Arxiv qaynaqları göstərir ki, erməni təşkilatları 1904-cü ildə Zəngəzurun erməni əhalisi arasında milli zəmində qarşıdurma yaratmaq istiqamətində təbliğat işi aparmışdılar. Bu məqsədə xidmət etmək üçün burada «Hnçak» və «Daşnaksutyun» siyasi terror partiyalarının şöbələri yaradılmış, əhali silahlandırılmış, alınan silahların bir hissəsi gizli yolla Bakıya göndərilmişdi. Zəngəzurda yüksək inzibati vəzifələrindən birini tutan İvan Yakubovski Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi prokuroruna 4 iyun 1905-ci ildə göndərdiyi təqdimatında yazırdı ki, 1905-ci il mayın 31-də Xınzirək məktəbinin nəzarətçisi Nazaret Şirakuni dindirilərkən ifadəsində göstərmişdi ki, kənddə «Hnçak» və «Daşnaksutyun» partiyaları fəaliyyət göstərirlər. Şirakuni Xınzirək komitəsinin keşiş Ter-David Ter-Arutyunov başda olmaqla, daha üç nəfər təbliğatçıdan ibarət olduğunu və onun fəaliyyətinin bütün Zəngəzur qəzasını əhatə etdiyini bildirmişdir. O, həmin komitənin əhalidən pul yığanlarının və terrorçularının da olduğunu öz ifadəsində göstərmişdir. Təbliğatçıların hər ay 120, pul yığanların 25-30 rubl aldıkları, terrorçuların isə aylıq yox, hər bir qətlə görə xeyli məbləğ aldıkları məlum olmuşdur. Qeyd edilənlərdən asılı olmayaraq şahid N.Şirakuni öz ifadələrində göstərmişdir ki, keşiş Ter-Osip bütün ehtiyatda olan hərbi mükəlləfiyyətliləri kilsəyə yığaraq and içdirmişdir ki, orduya səfərbərlik zamanı hərbi qulluqdan imtina edəcəklər [51, s.25-26].

Həmin dövrə aid hadisələr haqqında maraqlı məlumatın verildiyi və «Məxfi» qrifi ilə saxlanılan başqa bir sənəddə isə qeyd

edilirdi ki, 1904-cü ilin noyabrında Xıznirək kəndinin sakinlərindən 8-i erməni prokurora verdikləri ifadələrində göstərmişlər ki, onlar 80-100 nəfərdən ibarət partiyanın rəhbərliyində dururlar. Partiyanın hər bir üzvündən ayda 80 qəpikdən 2 rubladək aylıq üzvlük haqqı alırlar. Yığılan pulları kəndin icma başçısının qardaşına verirlər. Həmin pullara icma başçısı Sarkis Bağdasarov və keşiş Ter-David Ter-Arutyunov silah və güllə alırlar. Sursat keşişin anbarında saxlanılır. Mədənçi Martiros Şahzadov isə xalça almaq adı ilə kəndləri gəzir, pul yığır və həmin pulla güllə alır. Həmin sənəddə göstərilir ki, oktyabrın 13-də keşiş Ter-Arutyunovun evində Cəbrayıl qəzasının rəisi Qaranı öldürmək üçün püşkatma keçirilmişdir. Püşkatma nəticəsində üç nəfərə – xıznirəkli Arsen Dadaniyevə, Balıcalılı (Şuşa qəzası – H.A.) Baxşı Musaelova və İrəvanlı Surenə ölüm hökmünü icra etmək həvalə edilmişdir» [51, s.12-13].

Başqa bir arxiv sənədində göstərilir ki, 1905-ci il martın 5-də Zəngəzur qəzasının 1-ci polis sahəsinin sakinlərinin Yelizavetpol qubernatoruna göndərdikləri müraciətdə qeyd edilirdi ki, hələ 1903-cü ildə polis məmuru Baqrat Əsilov 1-ci sahəyə rəis təyin edildikdən sonra bacanağı – qarakilsəli Vağarşak Safrabəyovun göstərişi ilə şübhəli təbliğatçı rolunu öz üzərinə götürmüşdü. Əsilov və Safrabəyovun fəaliyyəti nəticəsində sahənin erməni və azərbaycanlı əhalisi heç bir səbəb olmadan bir-birlərinə qarşı düşmən kəsilmişdilər. Qəza rəisi R.Pfelerin səyi ilə Əsilov 1-ci sahədən uzaqlaşdırılsa da, 1905-ci ilin fevralında Bakıda qırğınlar başlandıqdan dərhal sonra Əsilov yenidən 1-ci polis sahəsinə gəlmiş, erməniləri qızıqdıraraq söyləmişdir ki, iki millət arasında böyük iğtişaşlar gözlənilir. Əsilovun fəaliyyətinin qəzada tezliklə qırğınlara səbəb olacağından və bunun qarşısını hökumətin ala bilməyəcəyindən ehtiyatlanan yerli əhali qubernatordan təcili tədbirlər görməyi xahiş etmişdi [49, s.41].

1905-ci ilin fevralında ermənilərin Bakıda başladıkları qırğınlar mart ayında İrəvana da sirayət etmiş, may ayından etibarən isə Naxçıvan qəzasında şiddətli toqquşmalarla davam etdirilmişdi. Lakin erməni terrorçu dəstələrinin Naxçıvan qəzasında törətdikləri

təxribat və qırğınlar yerli əhalinin mütəşəkkil sayəsində müqaviməti ilə rastlaşıb geniş miqyas ala bilmədi. Erməni silahlı dəstələrinin Naxçıvan qəzasının kəndləri üzərindən Zəngəzura doğru hərəkətlərinin qarşısı alındıqdan sonra İrəvan qəzasında yenidən qırğınlar törədilmişdi. Həmin dövrdə ermənilər Zəngəzuru sözün həqiqi mənasında barıt çəlləyinə çevirmişdilər. Erməni terrorçu dəstələri tez-tez təxribatlar törədir, ətrafdakı azərbaycanlı kəndlərinə basqınlar edirdilər. Zəngəzur qəzasında ilk qırğınlar 1905-ci ilin iyun ayında Naxçıvan qəzası ilə həmsərhəd olan iki kənddə törədilmişdi. Erməni müəllifi «A-do»nun verdiyi məlumatdan belə qənaət hasil olur ki, iyunun 25-də Şağat kəndinin erməniləri ilə Ərikli kəndinin sakini Murtuzun dəstəsi arasında mal-qara üstündə dava düşür. Salvartı yaylağında olan Usublu, Əhmədahlılar, Kərimbəyli və digər elatlardan Murtuzun dəstəsinə köməyə gəlirlər. Qonşu Əlili kəndinin ermənilərinin şağatlılara köməyə gəlmələri nəticəsində dava daha da böyüyür. Nəticədə 5 erməni yaralanır, 10 azərbaycanlı isə öldürülür. Sonra Gorusdan 100-ə yaxın kazakdan ibarət bir neçə dəstə hadisə yerinə gəlir və davaya son qoyulur [223a, s.278].

Ermənilər Naxçıvan qəzasının Şıxmahmud və Tumbul kəndlərində həyata keçirdikləri vəhşilikləri Zəngəzur kəndlərində də törətmişdilər. Belə ki, özləri 1905-ci il avqustun 16-da Gorusdan Qarakilsəyə qayıdan Zülfüqar Safrabekyanı və onun oğlunu, habelə pirnəbili iki erməninə Ağudi və Vağudi kəndlərinin sərhədində qətlə yetirmiş, təqsiri azərbaycanlıların üzərinə yıxmışdılar [223a, s.251].

Qədim dövrlərdən aran Qarabağın, hətta Cavad qəzasının heyvandarlıqla məşğul olan əhalisi yazda Zəngəzur və Dərələyəz dağlarındakı yaylaqlara köç edər, payızda isə geri dönərdilər. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan köçürülərək gətirilən ermənilərin bir qismi Zəngəzurun mülayim iqlimi olan dağətəyi zonalarında məskunlaşdırılmışdılar. Bu dövrdə yaradılmış əksər erməni kəndləri köç yollarının üzərində yerləşirdi. Ermənilər azərbaycanlıların yaylağa köçləri və geri qayıtdıqları zaman onlara

basqınlar edir, elat əhalisini qətlə yetirir və mal-qarasını və məhsullarını ələ keçirirdilər. 1905-ci ilin yayında Şuşada, Xaçın də-rəsində və Ağdam yolunda baş verən münəqişələrin xəbəri yaylaqdakılara çatdıqdan sonra onlar ermənilərin basqınlarından müdafiə olunmaq məqsədilə arana enmək qərarına gəlirlər. Lakin köç yolu Gorus sahəsinin ermənilər yaşayan hissəsindən və Xın-zirək kəndindən keçirdi. Avqustun 17-də ermənilər şayiə yayırlar ki, guya dağdan arana qayıdan Kərimbəyli və Mahmudlu kəndlərinin elatları Naxçıvan qəzasından olan 5 erməni qadınına müsəlman libası geyindirərək özləri ilə aparırlar. Ermənilər həmçinin azərbaycanlıların onların mal-qarasını oğurlayıb apardıqları barədə də şayiə yaymışdılar. Pristav Voskresenski azərbaycanlıları təqib edərək, vəziyyəti yerində öyrənmiş və ermənilərin yalan söylə-diklərini müəyyən etmişdi. Ermənilərlə atışan Voskresenski bir ermənini qətlə yetirmişdi [223a, s. 251].

Avqustun 18-də Minkəndin mirzəsi olan Şamilin atası, Həmzəli kəndindən olan Niftalı bəy 15 nəfər dostu ilə birlikdə Gorusa daxil olan zaman şəhərin girəcəyində mövqə tutmuş erməni silahlıları onlara atəş açmışdılar. Şiddətli atışma baş vermiş, hökumət isə bunun qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görməmişdir. Nəticədə Niftalı bəy və onun dəstəsindən iki nəfər, ermənilərdən də iki gənc öldürülmüşdür. Bu hadisə ətraf kəndlərdə yaşayan azərbaycanlıları daha da qəzəbləndirmişdir. Avqustun 20-də Qubadlı kəndində yaşamış, bölgənin ən varlı və vətənpərvər şəxsiyyətlərindən biri olmuş İldırım bəy Sultanov (Sovet Azərbaycanının qurucularından olan Çingiz İldırımın atasıdır – H.A.) nahiyyəsinin pristavı Yevorskinin vasitəsilə Gorus ermənilərinə ultimatum göndərir. Ultimatumda Gorusda saxlanılan azərbaycanlıları azad etmək, tərəkəmələrin sərbəst hərəkəti üçün yol vermək, erməni silahlı dəstələrini Gorusdakı mövqelərindən uzaqlaşdırmaq və 1000 rubl təzminat ödəmək tələb olunurdu. Bölgədəki Qarahunc kəndi də ermənilərin terror yuvasına çevrilmişdi. A-donun yazdığına görə, sentyabrın 6-da Gorus həbs-xanasından azad edilən məzməzəkli Xanlar bəy Qarahunc kəndinin

yaxınlığından keçərək evinə qayıdarkən ermənilər tərəfindən izlənərək güllələnmişdir. Qəza rəisi Avaliani İldırım bəyin təzminat ödəmək tələbindən başqa digər tələblərinin ödənilməsini təmin etdirmişdi [223a, s.254].

Buna baxmayaraq, bu vəhşi terror əməlinə görə Qarahunc kəndinin erməniləri yalnız cərimə olunmuşdular. Qarahuncdular 1500 rubl cərimə edilmiş, üstəlik, 150 kazakın 12 gün ərzində ərzaq və digər tələblərinin ödənməsi ermənilərin üzərinə qoyulmuşdu [223a, s.252]. Sentyabrın 18-də Yelizavetpol general-qubernatoru Takayşvili əhali arasında barışıq yaratmaq məqsədilə Gorusa gəlmişdir. O, vəziyyətlə yerində tanış olduqdan sonra bu hadisələrdə ermənilərin təqsirkar olduqlarını bildirmişdir. Qubernator iğtişaşların təşkilatçıları kimi Gorusdan 10, Dığ kəndindən isə 15 erməninə həbs etdirmişdir [223a, s.264].

Lakin bunlara baxmayaraq, ermənilər cinayət əməllərindən əl çəkmir, silahı yerə qoymurdular. 1905-ci il sentyabrın 22-də Xoznavar və Xnaçax erməniləri ətraf kəndlərdən gələn silahlı dəstələrin köməyi ilə türk kəndlərinə hücum edərək Bayandurda 50, Şələkdə 35, Kosalarda 25, Malıbəyliyə 50, Cağazurda 40, Çaylıda 10, Kalavalaxda 25, Novruzluda 15 evi sakinləri ilə birlikdə yandıraraq dağıtmışdılar. Birinci üç kənd isə tamamilə qarət edilmişdi [223a, s.264].

Haqqında danışdığımız dövrün mötəbər qaynaqlarından biri - «Kaspi» qəzeti 5 noyabr 1905-ci il tarixli sayında «Kavkaz» qəzetinə istinadən yazırdı ki, «Yelizavetpolun müvəqqəti qubernatoru oktyabrın 27-də Gorusdan Qafqaz canişininə aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdir: «Gorusdan çıxaraq iki gün ərzində Cəbrayıla çatdım. Vəziyyətlə tanış olaraq sizin nəzərinizə çatdırıram ki, əvvəllər görülmə tədbirlər nəticəsində qəzada sakitlik bərqərar olmuşdur. Oktyabrın 16-dan isə müxtəlif yerlərdən gəlmələrdən və fərərilərdən ibarət olan erməni bandası Zəngəzur qəzasından Qaryagin qəzasına keçdikdən və dağlıq erməni kəndləri olan Zamzur, Daşbaşı, Cilan və digər kəndlərin sakinləri ilə birlikdə tatar kəndləri olan Aşıxmalikli və Tararlı kəndlərinə hücumları

nəticəsində 8 tatar öldürülmüş, meyitlərin başları bədənlərindən qoparılmış, bəzilərinin sağ əli və sağ qulaqları kəsilmişdir. Meyitlər elə eybəcər hala salınmışdır ki, bütün bunlar şəriət qaydalarına görə Qaryagin qəzasının müsəlmanları arasında çaxnaşma yaratmışdır. Qətlərin bütün iştirakçıları təhvil verilənədək təqsirkar erməni kəndlərində cərimə kəsilmişdir [223a, s.264].

1905-ci il mayın 22-də Ərəfsə kəndindən Seyid Adıgözəl yoxa çıxır. Bu hadisə Sisian kəndinin 200 evdən ibarət azərbaycanlılar daha çox həyəcanlandırır. Sisian kəndi Ağkənd, Əlili, Təzəkənd və Dulus kəndlərinin əhatəsində yerləşirdi. Noyabrın 23-də sisianlılar Təzəkənd kəndini iki tərəfdən mühasirəyə alırlar. Təzəkəndlilər qonşu Əlili kəndinə qaçırlar. Üç gündən sonra sisianlıların Comərddli və digər türk kəndlərinin köməyi ilə Təzəkəndə hücumları baş tutur. Noyabrın 26-da ətrafındakı erməni kəndlərindən Təzəkəndə gələn ermənilər Sisian üzərinə birgə hücumə keçirlər. Azərbaycanlılar çoxlu itki verdikdən sonra kəndin ortasındakı təpənin üstündə yerləşən köhnə qalanın qalıqları arasına çəkirlər. Ermənilər 50-yə qədər evi yandırır, kəndin mal-qarasını özləri ilə aparırlar. Əsgərlərin kəndə gəlib yetişməsindən sonra silah gücünə Sisian ermənilərdən təmizlənilir. Sisianlılardan 50-dən çox ölə və yaralanan olur. Ermənilərdən 5 nəfər öldürülür. Bu münaqişədən sonra bölgədə bir müddət sakitlik hökm sürür [A-do, s.279-280].

O dövrün müasirlərindən biri olan müəllif öz kitabının «Sisian kəndinin əhvalatı» bölməsində həmin hadisələri belə təsvir edir: «Ermənilər böyük və qüvvətli dəstə yaradaraq müsəlmanların yaşadıkları Sisian kəndinə hücum etdilər. Kənd sakinlərinin silahları və patronları az olduğuna görə döyüş onlar üçün ağır keçdi. Erməni quldurları kənd əhalisindən 20 nəfərini öldürdü, xeyli insan isə yaralandı. Müsəlmanlar az olsa da, bu şəhidlərin əvəzini çıxdılar. Bir neçə saat atışmadan sonra ermənilər geri qayıtdılar. Həmin günün səhəri Sisian kəndinin əhalisindən bir neçə nəfər Qalaya (Şuşaya – H.A.) gələrək imkanları daxilində tufəng və patronlar alıb kəndə gətirdilər. Bununla yanaşı, onlar Sisian kəndinin ətrafında

yerləşən müsəlman kəndlərinə müraciət edib kömək istədilər. Sisiana ətraf kəndlərdən kömək gəldikdən sonra ermənilər yaşayan Dərəbas kəndinin azərbaycanlıları kəndi tərk etmişdilər [153, s.94]. Onlar kəndi hər tərəfdən mühasirəyə alaraq kəndin içinə doldular. Kənd əhalisindən olan kişiləri qətlə yetirdilər. Müsəlmanlar kənddə olan övrət-uşaqlarla işləri olmayıb onları döyüş meydanından kənara çıxarırdılar. Müsəlman igidləri Dərəbas kəndində öz əməliyyatlarını başa çatdırdıqdan sonra geri qayıtdılar. Səhəri gün isə Lor kəndinin üstünə yeridilər. Bu kənddə də ermənilərə qüvvətli zərbələr endirərək böyük qənimətlə Sisiana qayıtdılar [153, s.94]. Bu qaynaq sübut edir ki, Zəngəzur igidləri dinc müsəlman əhalisinin canı və malını mühafizə etmək üçün əllərindən gələnləri etməyə çalışırdılar.

Həmin ilin sonlarında - dekabrın 17-də erməni silahlı dəstələri 102 evdən ibarət Böyük Cicimli və 26 evdən ibarət Kiçik Cicimli kəndlərinə hücum edirlər. Kiçik Cicimli tamamilə darmadağın edilir, Böyük Cicimli kəndinin əhalisi qaçmağa müvəffəq olsa da, evləri qarət edilir. Hətta erməni müəllifi A-do özü ermənilərin bu hərəkətini vəhşilik adlandırır [223a, s.267].

O dövrdə Sisiandan Gorusa gedən yol Ağudi və Vağudi kəndlərindən keçirdi. Ətraf kəndlərdə yaşayan ermənilər Gorusa getmək üçün ya Ağudi və Vağudinin ərazisindən keçməli, ya da yollarını dəyişib dağlar və dərələrlə getməli idilər. Ona görə də ermənilər Ağudi və Vağudi kəndlərini dağıtmağı qərara almışdılar. A-donun yazdığına görə, dekabrın 25-də böyük bir erməni silahlı dəstəsi Ağudi üzərinə hücumə keçir. Ağudililər böyük itki verərək Vağudi kəndinə çəkilirlər. Kənddə qalanların bir hissəsi isə məsciddə gizlənmişdi. Hücum edən ermənilərin bir hissəsi kəndin girəcəyindəki mövqelərdə qalmış, digər hissəsi isə kəndə soxulmuş, evləri yandırıb dağıtmağa başlamışdı. Bu zaman Şəki kəndinin sakinləri köməyə çatırlar və döyüşün gedişi dəyişir. Bundan sonra ətrafdakı azərbaycanlı kəndlərindən, eləcə də Dərəbasdan köməyə gəlirlər. Kəndə hücum edən ermənilər mühasirəyə düşürlər və onlar geri çəkilmək məcburiyyətində qalırlar. Bu hücum zamanı

ağudililər 60 nəfərdən çox, ermənilər isə 22 nəfər itki verirlər [223a, s.281-282].

XX əsrin əvvəllərinin görkəmli elm və mədəniyyət nümayəndələrindən biri olan M.M.Nəvvab ermənilərin Sisian kəndinin ardınca Vağudi kəndində törətdikləri vəhşilikləri belə təsvir edir: «Yaxşı silahlanmış bu erməni dəstəsi Stepan Stepanyans adlı bir qımdatın rəhbərliyi altında atlanaraq Vağudi müsəlman kəndinə hücum etdilər. Vağudi kəndi Sisian mahalında yerləşirdi. Orada yaşayanların hamısı müsəlman idi. Erməni dəstəsi kəndi mühasirəyə alırlar. Qabaqcadan hazırlıq görərək silah və patron tədarük etmiş və gizli yerlərdə səngərlər düzəltmiş Vağudi kəndinin əhalisi tez bir zamanda silahlanaraq səngərlərə, damların, daşların dibində müdafiə üçün hazırlanmış mövqelərə girərək erməniləri hər tərəfdən atəşə tutmağa başladılar. Birinci atışmada müsəlman igidləri əlli nəfərdən çox erməni vurub yıxdılar. İkinci atışmada isə ölən ermənilərin sayı yetmişdən çox idi. Üçüncü dəfə onlar «Ya Allah», «Ya Əli, səndən mədəd» deyib, daha şiddətli atəş açmağa başladılar və yüz nəfərəcən erməni öldürdülər. Ermənilərə rəhbərlik edən Stepan Stepanyans adlı qımdat karıxıb bilmirdi ki, nə etsin. Bu zaman müsəlmanların atəşindən üç güllə ona dəyib yerə sərdi. Ermənilər öz başçılarının yerə yığılaraq çapaladığını görən kimi qaçmağa başladılar. Müsəlmanların təqib etdiyi ermənilərin bir hissəsi Stepanyans vurulan yerə gəldilər. Gördülər ki, hələ ölməyib. O, əlindəki tüfəngi götürüb daşa çırpdı ki, müsəlmanlara qismət olmasın. Tüfəngin qundağı sınısa da, özü salamat qaldı. Sonra da əli titrəyə-titrəyə qoynundan bir dəstə əskinas çıxarıb dişi ilə parça-parça etdikdən sonra yığılıb öldü. İrəli gəlib gördülər ki, həmin əskinaslar yüz manatlıq pullar imiş. Təxmin etdilər ki, onun üstündə bir neçə min manat pul var imiş. Belində də bir onaçılan qəribə tapança var idi. Deyilənə görə, onun qoltuğundan bir kağız da çıxıb. O kağızda bu sözlər yazılıbmış: «Qafqaz ermənilərinin qubernatoru Stepanyans». Xülasə, ermənilər öz yaralılarını da götürüb getdilər.

Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi» [223a,153].

Toquşma və qırğınlar Zəngəzurun, demək olar ki, bütün bölgələrində baş verirdi. Noyabrın sonlarında Gorus yolunda 2 erməni öldürülür. Onların qətində Dərəbas türklərindən şübhələnilər. Vəziyyət gərginləşir. Dərəbasdan 20-30 ailə kəndi tərk edir. Onların evlərində Şamdan olan ermənilər yerləşir. Digər erməni kəndlərindən isə ermənilər Dərəbasa yığışırlar. Dekabrın 26-da erməni silahlıları türk evlərinə hücum edirlər. Kəndin əhalisinin bir hissəsi dağlara qaçır, qalanları isə kənddəki üç böyük evdə – Molla Əbülhəsən, Ələkbər bəy və Abbas Ələkbər oğlunun evində sığınacaq tapırlar. A-do erməni vəhşiliyini belə təsvir edir: «Evlərində gizlənmiş ermənilər köməyə gələnlərin qışqırıqlarını eşidən kimi vəhşiləşmiş kimi küçəyə atıldılar, türklərin evlərinə hücum edərək, talan edib yandırdılar. Onlar yanğınları və talanları davam etdirərək, yuxarıda adları çəkilən evlərə çatmışdılar, hansı ki, orada türklər böyüklü-kiçikli, arvadlı-uşaqly sığınacaq tapmışdılar. Ermənilər burada cinayətkarlığın ən dəhşətli formasını həyata keçirdilər. Onlar bu üç evə od vurub, insanları içində sağ-sağ yandırdılar. Cinayət alovlar və dağıntılar içində həyata keçirildi və çoxsayly insanlar məhv oldu. Biz o yanmış evlərin insan sümükləri ilə qarışmış külünü gördük və sarsıldıq, o qatilləri, daha çox da dəhşətli cəhənnəmi törədənləri lənətlədik... Öldürülmüş, yandırılmış, meyitləri səpələnmiş adamların sayı 272 nəfərə çatırdı» [223a, s.90].

A-do Dərəbasda törədilən bu cinayətin yerli hakimiyyətin ciddi araşdırılmasını münasib görmədiyini, polisın yalnız bir protokol tərtib etməklə işini bitmiş hesab etdiyini qeyd edir [223a, s.284-285].

Bu hadisələr bir daha sübut edirdi ki, 1905-1907-ci illərdə baş vermiş milli toquşmalarda rus çarizmi ssenarist, quruluşçu rejissor, hərəkətverici rolunu oynamışdı və Cəfər Cabbarlı “1905-ci ildə” pyesində bu məqamı “atan kazaklardır” ifadəsi ilə ustalıqla göstərmişdi.

1905-ci il dekabrın 29-da Tatev erməniləri azərbaycanlıların yaşadıkları, Kürdlər adlanan kəndə hücum etmiş, lakin çoxsayly itki

verərək kəndi tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar. Lakin hücumun gedişində kənd talan edilmiş, sonra isə yandırılaraq xarabalığa çevrilmişdi. Erməni xislətinin mahiyyətini açan A-do öz millətinin təmsilçilərinin bu hərəkətinə heç bir əsas tapa bilmədiyini, bu hücumu barbarlıq və məhkum olunası əməl kimi xarakterizə etmişdi [223a, s.274].

Azğınlaşan ermənilərin Sisian, Ağudü, Dərəbas və digər kəndlərdə törətdikləri vəhşiliklər, öz növbəsində, azərbaycanlıları da qisas almağa vadar edirdi. Azərbaycanlılar xəbər almışdılar ki, məşhur quldurbaşı Keri - əsl adı Arşak Kafavyan olan bu erməni qulduru 1858-ci ildə Ərzurumda anadan olmuş, Şərqi Anadoluda baş qaldıran erməni qiyamçı dəstələrindən birinin başçısı olmuş, 1905-ci ildə Zəngəzura gələrək erməni quldur dəstələrinə başçılıq etmişdi. Əngəlyurd (ermənilər bu adı dəyişərək əvvəlcə «Əngələvit», sonra isə «Angeğakot» adlandırmışlar – H.A.) kəndindən sonra onun başçılığı ilə türk kəndlərinə yeni hücum hazırlanır. 1906-cı il yanvarın 6-da Ağudi, Vağudi, Urud, Şəki və digər kəndlərdən yığılmış türklərin böyük bir dəstəsi yenə Əngəlyurd kəndinə hücum edir. Köməyə gələn dəstəyə pristav Şahsuvar bəy başçılıq edirdi. Hər iki tərəfdən onlarla itki verdikdən sonra atışma kəsilir və bir müddət sakitlik hökm sürür [223a, s.286-287].

Növbəti ilin əvvəllərində Bakı qəzetlərindən biri «Novoye obozreniye» qəzetinə istinadən yazırdı ki, dekabrın 25-də ermənilərlə toqquşma nəticəsində 70 nəfər ağdülü qətlə yetirilmiş, 30 ev yandırılmışdı. Daha sonra ermənilərin Dərəbas kəndinin 278 nəfər azərbaycanlısını öldürdükləri xəbəri verilmişdi [223a, s.284].

Bundan bir müddət əvvəl 1906-cı il yanvarın 9-da Sarallı və Xaçtəpə kəndlərinin türkləri ilə Yeğvard kəndinin erməniləri arasında dava düşür və iki nəfər türk öldürülür. A-donun verdiyi daha bir məlumata görə, yanvarın 18-də və 19-da İldırım bəyin başçılığı ilə türklər Qafan nahiyyəsinin Zeyvə kəndinə hücum edirlər [223a, s.29]. Lakin A-do İldırım bəyin erməni kəndinə hücumunun səbəbini açıqlamır. Əslində isə Zeyvə kəndi erməni terrorçularının

yuvasına çevrilmişdi. İldırım bəy ətraf müsəlman kəndlərini vahimə içərisində saxlayan, tez-tez silahlı basqınlar edən erməniləri susdurmaq məqsədilə Zeyvə kəndinə hücum etmək məcburiyyətində qalmışdı. 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman sülh məclisi çağırılır. Həmin məclisdə Zəngəzur qəzasını ixtisasca aqronom, Qubadlı bölgəsinin Hacı kəndindən olan Cəlil bəy Sultanov (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur qəzasından parlamentin üzvü seçilmişdi – H.A.) təmsil edirdi. Ermənilər milli münafişənin böyük miqyas almasının səbəbini türklərin savadsızlığı və elmsizliyi ilə izah etməyə çalışsalar da, azərbaycanlı nümayəndələr iğtişəşlərin baışkarlarının erməni siyasi təşkilatları və onların terrorçu dəstələri olduğunu faktlarla sübut edirlər. Erməni nümayəndələri təklif edirlər ki, elatların köçü qadağan edilsin. Burada əsas məqsəd ermənilərin azərbaycanlıları ərzaq məhsullarından məhrum etmək istəyi idi. Ermənilərin bu niyyəti də baş tutmur. Qafqaz canişinliyinin ciddi tədbirlər görmək niyyətində olmadığını yəqin edən ermənilər sülh məclisi başa çatdıqdan az bir müddət sonra yenidən qətl və qarətlərini davam etdirmişdilər. 6 mart 1906-cı ildə Daşnaksutyun partiyasının Qafan komitəsi, Oxçu dərəsinin nüfuzlu ağsaqqalları, erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına qarşı əhalinin səfərbər edilməsində mühüm rol oynayan Hacı bəy və Molla Hacıya qarşı terror aksiyası keçirmək haqqında qərar qəbul etmişdi. Həmin qərar bir müddət sonra icra edilmiş və hər ikisi qətlə yetirilmişdir [48, v.69].

Müstəmləkəçi hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti və ya cinayətkar laqeydliyi ucbatından vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Məsələn, Zəngəzur qəzasının 4-cü sahəsinin pristav əvəzi Məlik Abbasovun qəza rəisinə 1906-cı il martın sonlarında göndərdiyi məxfi raportunda qeyd edirdi ki, Zəngilan rayonundan Qatar zavodlarına, Şıxavuzdan həmin zavodlaradək yollar tamamilə bağlanmışdır. Ermənilərin məskun olduqları ərəzilərin yolları üzərində qanunsuz erməni silahlı dəstələrinin, azərbaycanlı icmalarının məskun olduqları rayonların yolları üzərində isə İrandan

qaçaq yolla gələn quldurların dərəbəylilik etdikləri raportda öz əksini tapmışdı. Məlik Abbasov qəza rəisindən erməni quldurlarının cəmləşdiyi Şıxavuz və Qaragöl kəndlərindən hər hansı birinə 100 kazak əsgərinin göndərilməsinin bölgədə quldurluğun qarşısının alınmasına yardımçı olacağını vurğulayır. Məlik Abbasov 4-cü sahədə sakitliyin bərqərar olmasında mehrili Keşiş Ter Vahanın, lehvazlı Kərbəlayı Mehdi Hacı Allahverdi oğlunun, oğlanları ilə birgə David Axpercanovun, ağdərəli Həsənqulu bəy Sərməstbəyovun xidmətlərinin olduğunu yazırdı [48, v.62]. Hakimiyyət orqanları gözdən pərdə asmaq üçün bəzi dekorativ tədbirlər də görürdü. Məsələn, Zəngəzur qəza rəisinin tapşırığı ilə yerlərdə barışıq komissiyaları yaradılmışdı. Lakin həmin komissiyaların fəaliyyəti Daşnaksutyun partiyasının məramına zidd idi. Ona görə də komissiya üzvlərinə qarşı terror aksiyaları həyata keçirirdilər. Yelizavetpol qubernatoru A.Kalaçovun 24 aprel 1906-cı ildə Qafqaz canişininə göndərdiyi raportda Daşnaksutyun partiyasının Bığ kəndindəki muzdlu qatili Peto adlı erməninin üç naməlum erməni ilə birlikdə barışıq komissiyasının üzvləri Hacı bəy Məlik Şəfiyevi və Molla Hacı Mir Əbdüləzim oğlunu qətlə yetirdikdən sonra həmin kənddə gizləndikləri qeyd edilmişdi [48, v.62].

1906-cı il iyulun 5-də köç yolunun üstündə yerləşən Qalaçıq erməni kəndinin silahlı dəstəsi ilə Şahsevən və Qarafındıqlı elatları arasında toqquşma baş verir. Ermənilər 20 nəfər, azərbaycanlılar isə 30 nəfər itki verir. Bundan sonra erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılar yaşayan Pul, Ərikli, Şukar və Məliklər kəndlərinə hücum edərək onları viran qoymuş, əhalisini qaçqın düşməyə məcbur etmişdilər. 150 azərbaycanlı ailəsi didərgin vəziyyətdə, açıq səma altında yaşamağa məcbur qalmışdı [223a, s.288].

Romanovun yerli müstəmləkə rejimi erməni-azərbaycanlı qarşıdurmalarında ya ermənilərin tərəfini saxlayır, ya da bütün qanunsuzluqlara göz yumurdular. Gorus sahəsinin azərbaycanlıları 25 iyul 1906-cı ildə Qafqaz canişininə teleqram göndərərək Zəngəzur qəzasının rəisi Mitkeviçin öz vəzifəsinin öhdəsindən

gəlməməsindən şikayətlənirdilər. Telegramda bildirilirdi ki, iyulun 9-da Gorusun müasir silahlarla silahlanmış erməni terrorçuları Eyvazlar və Davudlu kəndlərinin elatlarına qəfildən hücum etmiş, çobanı yaralamışdılar. Müsəlmanlar qorxu içərisində qaçaraq Ağudü və Vağadi kəndlərinə sığınmışlar. Ermənilər eyvazlıların 900 qoyununu, davutluların isə 600 qoyununu və 300 iribaşlı heyvanını aparmışlar. Elatlar arana təhlükəsiz etmək üçün qəza rəisi Mitkeviçə müraciət etmişlər. Mitkeviç onları əmin etmişdir ki, yolların təhlükəsizliyi təmin ediləcək və təqsirkarlar cəzalandırılacaq. Qəza rəisinə inanan elatlar yola çıxmış, lakin yenidən ermənilərin hücumuna məruz qalmışdılar. Pusquda duran ermənilər iki tərəfdən hücum edərək bu dəfə eyvazlıların 50 baş iribuynuzlu heyvanını və 15 xurcununu aparmışlar. Qəza rəisinin heç bir tədbir görmək istəmədiyini görən tərəkmələr Qafqaz canişinindən onlara vurulan ziyanın ödənməsini və yeni qəza rəisinin təyin edilməsini xahiş etmişdilər. Lakin sayı-hesabı bilinməyən belə müraciətlər bir qayda olaraq, nəticəsiz qalırdı [109, s.146].

Bakı mətbuat orqanlarından biri – H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına çap olunan rusdilli «Kaspi» qəzeti 12 sentyabr 1906-cı ildə erməni qəzeti «Nor-Xosk» («Yeni söz») qəzetinə istinadən xəbər verirdi ki, Ordubada Zəngəzurdan təqribən min nəfər var-dövlətini itirən müsəlman qaçqınları gəlib. Qəzet həmin çılpaq və ac-yalavac qaçqınların dəhşətli görkəmləri olduğunu, onların vəziyyətlərinin düzəldilməsi üçün heç bir tədbir görülmədiyini yazırdı [109, s.149]. «Kavkaz» qəzetinin Gorusdan verdiyi xəbərə istinadən «Kaspi» qəzeti həmin tarixli nömrəsində yazırdı ki, avqustun son günlərində Ucanis, Akarak və digər erməni kəndlərinin silahlıları Sultanlıq, Əhməd bəy Qışlağı, Qurban Qışlağı, Atqız, Fərəcən, Xatın bağı, Saldaş və Göyyəll kəndlərinə hücum edərək 15 qadın və kişini öldürmüş, bütün tikililəri yandırmış, 20 oğlan uşağını əsir aparmışdılar. Daha sonra qəzet xəbər verirdi ki, Zəngəzur qəzasının 3-cü polis sahəsinin tatar kəndlərindən Çullu, Danzaver, Ağvanlı, Yeməzli, Saralı, Xaşdan, Firudin bəy Qışlaqlı kəndləri, 5-ci sahədən isə İncəvar, Karxana, Xələc kəndləri tamamilə dağıdılmış və viran

qoyulmuşdur. Xüsusən Karxana kəndinin bütün sakinlərini doğramışlar. Bunlardan əlavə, qəzet Qatar, Oxçu, Sabadin və Atqız kəndlərinin ciddi zərər gördüklərini yazırdı [109, s.150].

Yenə də «Kaspi» qəzeti «Kavkaz» qəzetinə istinadən 22 sentyabr 1906-cı il tarixli 203-cü sayında yazırdı ki, sentyabrın 4-də Tatev və digər erməni kəndlərinin silahlıları Ağvanlı və Danzaver kəndlərinə hücum etmişlər. Sonuncu kəndin bütün əmlakını və tikililəri yandırmış, üç nəfəri qətlə yetirmiş, 4 nəfəri yaralamış və bir nəfəri əsir götürmüşlər [109, s150].

Zəngəzurda etnik təmizləmə aparmağı qarşıya başlıca məqsəd kimi qoymuş erməni silahlı dəstələri boşaltdıqları azərbaycanlı kəndlərində erməniləri məskunlaşdırırdılar ki, bir daha geri qayıtmaları mümkün olmasın. «Kaspi» qəzeti 11 oktyabr 1906-cı il tarixli sayında yazırdı ki, Zəngəzur qəzasının Harar kəndindən 30 erməni ailəsi özbaşına olaraq Cavanşir qəzasının Umudlu kəndində məskunlaşıb. Təqribən 100 ailədən ibarət həmin kəndin digər sakinlərinin isə Şuşa qəzasının Xankəndi kəndi ətrafındakı tatarlara məxsus ərazidə məskunlaşmaq üçün yola çıxdıqları qeyd olunmuşdur [109, s.151].

XX əsr görkəmli Azərbaycan ədəbi xadimi M.S.Ordubadi «Qanlı illər»də 1906-cı ildə Zəngəzur qəzasının 5-ci sahəsində ermənilərin törətdikləri qırğınlar haqqında müfəssəl məlumat verir. O, yazırdı ki, 1906-cı ilin yayında ermənilər Şuşa qəzasında məğlub olduqdan və öz niyyətlərinə çata bilmədikdən sonra əsas güclərini Zəngəzurun 5-ci sahəsinə yönəltmişdilər. Bu sahədə mis mədənləri və Oxçu dərəsindəki böyük və coğrafi mövqeyinə görə strateji əhəmiyyətli azərbaycanlı kəndləri yerləşirdi. Bu müəllif Oxçu, Şəbədək, Pirdavdan və Atqız kəndlərinin müsəlmanlarının ən cəsur və şücaətli adamlar olduqlarını, erməniləri dəhşətə saldıqlarını qeyd edirdi. Ermənilərin Qafan dərəsində topladıqları silahlı qüvvələri kifayət etmədiyindən daşnaklar tərəfindən İrəvandan, Gümrüdən, Abarandan, Sörəyeldən əlavə quldur qüvvələri çağırılmışdı. Şuşada məğlub edilən erməni silahlıları iyulun sonlarında mis mədənləri yerləşən Qatar tərəfə göndərilmişdi. Müasir silahlarla və toplarla

təmin edilən ermənilər avqustun 9-da Oxçu-Şəbədək kəndlərinə hücum edirlər. Köhnə silahlarla silahlanan azərbaycanlılar 4 gün ermənilərə müqavimət göstərmiş, onları mövqelərindən çıxararaq Kecalan erməni kəndinə qovmuş və nəhayət, erməniləri məğlub etmişlər. Erməni komandirləri Qatardakı ehtiyat hissələrini və ətraf erməni kəndlərindəki silahlıları da cəlb edərək avqustun 14-də Oxçu-Şəbədək kəndlərini işğal edirlər. Silah-sursatı tükənən azərbaycanlılar Saqqarsu dağına çəkilirlər. Kəndi tərk edə bilməyənlərin hamısını ermənilər qətlə yetirib bir-birlərinin üstünə qalaqlamışdılar. Tək-tək sağ qalanlar çıl-çılpaq Ordubada və Cəbrayıl qəzasının kəndlərinə pənah aparmışdılar. Bu qanlı cinayətin təsvirindən aydın olur ki, XX əsrin sonlarında Xocalıda törədilən soyqırımının analoqu həmin əsrin əvvəllərində Saqqarsuda törədilmişdir. Ordubaddan Yelizavetpol qubernatoruna vurulan yüklərlə teleqramdan sonra general-qubernator Ordubada bir rota draqun süvarisi göndərir. Saqqarsuda toplaşan 800 nəfərə yaxın ordubadlı könüllülərin də köməyi və 1000 nəfərə yaxın Oxçu-Şəbədək silahlılarının iştirakı ilə sentyabrın 16-17-də Oxçu-Şəbədək kəndləri ermənilərin işğalından azad edilir. Sağ qalan əhalinin yenidən öz kəndlərinə qaytarılması prosesi başlanır. Ordubad tərəfdən gələn silahlı dəstələrdən ağır zərbə alan ermənilər qırğınlara ara verməyə məcbur olmuşdular [156, s.138-140].

Zəngəzurda yaşanan hadisələrə, erməni quldurlarının törətdikləri vəhşiliklərə dövrün müəlliflərindən heç kəs laqeyd qala bilmirdi. Zəngəzurda törədilən qırğınlara Mirzə Rəhim Fənanın «1905-ci il hadisəsi» kitabında, qısa da olsa, işıqlandırılmışdır. O, yazırdı ki, Şuşa qalasındakı dava xəbəri ildırım sürətilə elatlara çatdıqdan sonra onlar dağlardan arana enmək qərarına gəlirlər. Şuşa köçərilərinin bəziləri dağdan enən zaman Minkənd kəndinin erməni məhəlləsində yaşayanlar arasında toqquşma baş verir. Bu hadisənin sədası Gorus məntəqəsinə yetdikdə, minlərlə erməni hərəkətə gəlib dağlar döşündə, dərələr küncündə məskunlaşan yerli ac-susuz və silahsız azərbaycanlıların üzərinə tökülərək qarışqa kimi onları dağıdıb, birinə də aman vermədən uşaqlı-böyüklü hamısını

vəhşicəsinə qətlə yetirib sonradan yandırırılar. Ermənilər Malıbəyli, Qarıqışlaq, müsəlman Minkəndi, Bozlu, Sümüklü, Türklər, Sultanlı, Əcəbli, Qarz, Qazı, Qurdəli və s. kimi kəndlərə hər yerdən hücum edib onları viran qoyurlar. M.R.Fəna daha sonra yazırdı: «Atmağa bir silahı belə olmayan əliyalın camaatın üzərinə düşməni coşmuş dəniz kimi tökülüşür. Bu günahsız insanlara qarşı göstərilən zülm və vəhşət ancaq mənfur ermənilərə xas xüsusiyyətdir ki, onun şərhini qələmə almaq üçün daş ürəkli və polad təbiətli olmaq gərəkdir. Hadisə bir bununla bitmir, Sisian mahalına, Bərgüşad və Həkəri dərəsinə qədər yayılır... Bu zavallıların can və mal itkiləri həddindən artıq çox olur. Bununla yanaşı, qaladərəli ermənilər saylarının, yaraq-yasaqlarının çox və yerlərinin möhkəm olmasına güvənərək islam ümmətinin yollarını bağlamağa başlayıb, zəif müsəlman qonşularına həmlələr edib, ələ düşən müsəlmanı öldürmüşlər. Bu biçarə müsəlmanlar saylarının az və silahlarının olmaması səbəbindən müqavimət göstərə bilməyib məğlub olmuşlar. Lakin Bağırbəyli davasında müsəlmanlar çoxsaylı ermənilərin böyük əksəriyyətini qətlə yetirib onların hücumunu dəf etməyə müvəffəq olmuşlar. Qaladərəlilər müsəlmanlara vurduğu zərərə və törətdikləri cinayətlərə görə lazımi qisasa məruz qalmadılar. Belə ki, onlardan ciddi hesab istənilmədi. Həkəri dərəsində Əliquluuşağı deyilən erməni kəndinin sakinləri öz yerlərini boşaldıb qaçsalar da, zərərsiz keçinə bilmədilər [153, s.91-92]. Həmin müəllif daha sonra ac-yalavac Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyətini belə təsvir edirdi: «Noyabr ayının ikinci günündə [1636-cı il] öz yerlərindən didərgin düşən Zəngəzur, Malıbəyli əhli payızın şiddətli sazağı yetdikcə, Zəngəzur məntəqələrində qalmağa imkan bulmayıb ac və üryan övrət-uşaqla bir yerə yığılıb köç edərkən Xocalı postunda duran kazaklar qarşısından keçdikləri zaman yolun alt və üstündə pusquda duran ermənilər küçə tərəf atəş açırlar (bu məqam 1992-ci il aprel 26-da ermənilərin Xocalıda törətdikləri qırğınların ssenarisini xatırladır – H.A.). Kazaklarla söhbət edən quldurların başçısı naxçıvanikli Hatəm bəy Pirimov açılan atəşin köç tərəfindən, guya kazaklara tuşlandığını söyləyir. Bu sözdən

sonra kazaklar heç nə söyləmədən köç əhlinə hücum edərək onları gülləboran edirlər. Zavallılardan bir ölür və dördü isə yaralanır. Məzlumların naləsi göyə ucaldıqda, onların günahsız olduqları kazaklara məlum olur». M.R.Fəna daha sonra qeyd edirdi ki, həmin Hətəm bəyi Daşnaksutyun partiyasına etdiyi xəyanətə görə ermənilərin özləri qətlə yetirirlər, onun qardaşı Şəmir bu hadisədən sonra ermənilərdən üz döndərüb müsəlmanların tərəfinə keçmiş, ailəsi ilə birgə Muğanlı kəndinə köçür və Kərbəlayı Kazımın evinə sığınmışdı [153, s.131-132]. Rəsmi hakimiyyət orqanlarının cinayətkar laqeydliyi, bəzi hallarda isə dəstəyi ilə müşayiət olunan erməni vəhşiliklərinə qarşı təcridcən azərbaycanlıların təşkilatlanması, «Difai» partiyasının ermənilərin terroruna tutarlı cavab verməsi də onların silahlı qarşıdurmadan əl çəkmələrinə səbəb olmuşdu. Lakin bunlara baxmayaraq qırğınlara son qoyulanaqədək Zəngəzurda və Qarabağda yüzlərlə kəndi ermənilər viran qoymuşdular. Ümumiyyətlə, ermənilər təkcə həmin ilin iyul ayından başlamış avqust ayının axırına kimi Zəngəzurun Xələc, Karxana, Qatar, İncəvar, Çöllü, Yeməzli, Saldaşlı, Mollalar, Batman, Oxçu, Şəbədək, Atqız, Pirdavdan, Zurul, Guman, İyilli, Sənəli, Minənəvur, Fərcan, Qalaboynu, Əcəbli, Buğacıq kəndlərini viran qoymuş, əhalisini qətlə yetirmişdilər. Milli münəqişələr bölgədə genişmiqyaslı dağıntılara, çoxsaylı qətlərə səbəb olmuşdur. Erməni müəllifi S.Zavaryanın verdiyi məlumatlara görə, 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman, 14 erməni kəndi dağıdılmışdı [156, s.136]. Digər erməni müəllifi A-do dağıntılara məruz qoyulmuş aşağıdakı 43 azərbaycanlı kəndinin adlarını çəkir: Bayandur, Hələk, Binəyeri, Kosalar, Malıbəyli, Cağazur, Çaylı, Kalavalax, Novruzlu, Cecimli, Hacılar, Bağırbəyli, Qarahunc, Unanav, Kürdlər, Ağvani, Danzaver (Armudlu), Sisian, Ağdü, Dərəbas, Pul, Ərikli, Şükar, Məliklər, Yeməzli, Xəştap, Almalı, Karxana, Qatar, Cibilli, Xələc, Keçi-Şabadin, İncəvar, Çullu, Oxçu, Atqız, Pirdavdan, Əclili, Buğacıq, Kollu-Qışlaq və b. [223a, s.305-306]. Bir çox tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, qanlı-qadalı 1905-1906-cı illər ərəfəsində Zəngəzur qəzasında mövcud olmuş 406

yaşayış məntəqəsindən 314-də azərbaycanlılar yaşamışlar [109, s.154]. Ümumiyyətlə isə 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişəşləri nəticəsində İrəvan və Yelizavetpol quberniyaları ərazisində 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi soyqırımına məruz qalmışdır [135, s.354].

1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə əhalinin siyahıyaalınması sənədlərində Zəngəzur qəzası əhalisinin 294 min 753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197 mini (67%) müsəlman, 97 mini (32,9%) erməni idi.

Yəni azərbaycanlıların 1918-1920-ci il soyqırımına qədər yerli əhalinin yarısından çoxu, təqribən üçdə ikisini müsəlman türk əhali təşkil edirdi.

3.2. 1917-1920-ci illər

XIX-XX əsrin əvvəllərində xalqımıza qarşı yönəldilmiş kütləvi cinayətkarlığın araşdırılması ilə məşğul olmuş müəlliflərin bir çoxunun fikrincə, əhalisi soyqırımı və deportasiyalara daha dəhşətli və geniş miqyasda məruz qalmış tarixi Azərbaycan ərazilərindən biri də qədim Zəngəzur torpağıdır. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası və Qacarlar dövləti arasında bölüşdürülməsi ilə Zəngəzurun yerli əhalisi olan azərbaycanlıların həyatında faciə və müsibətlərin əsası qoyuldu. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi müstəmləkə siyasətinin mühüm formalarından biri olan köçürülmə siyasəti regionun demoqrafik vəziyyətində ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, erməni əhalinin Azərbaycanın digər bölgələrinə olduğu kimi, Zəngəzurda da kütləvi yerləşdirilməsi və əksinə, yerli azərbaycanlıların sıxışdırılması nəticəsində ermənilər bölgənin milli tərkibində tədricən artmağa başlamışdılar. Zəngəzurda da Qacar və Osmanlı imperiyalarından köçürülmüş ermənilər əsasən azərbaycanlılar yaşayan kəndlərdə məskunlaşdırılmış, bununla da bölgənin türksüzləşdirilməsi prosesinin əsası qoyulmuşdu. 1905-

1906-cı illərdə Zəngəzurda müsəlman əhaliyə qarşı törədilmiş qanunsuzluqlardan sonra bir çox kəndlərin müsəlman əhalisi qaçqın düşsə də, onların əksəriyyəti bir müddətdən sonra doğma yurdlarına geri qayıtmış, öz həyatlarını yenidən qurmağa müvəffəq olmuşdular. 1917-1920-ci illərdə Zəngəzurun türk əhalisi ikinci dəfə soyqırımı və deportasiya ilə üzləşmişdi. Lakin 1906-cı ildən fərqli olaraq, bu dəfə onların əksəriyyətinə öz doğma yerlərinə qayıtmaq müyəssər olmamışdı.

Romanovların 300 illik qanlı hakimiyyətinə son qoymuş 1917-ci il fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda yaranmış ziddiyyətli vəziyyətdən, Birinci Dünya müharibəsinin yaratdığı mürəkkəb şəraitdən istifadə edən ermənilər qonşu xalqların hesabına milli dövlət yaratmaq iddialarını gerçəkləşdirməyə başladılar. Bu mənfur ideyanın həyata keçirilməsi üçün tutduqları şəərəfsiz yol həmin ərazilərdə yaşayan yerli əhalinin kütləvi terroru, tamamilə məhv edilməsi idi. Erməni quldur dəstələri təkcə 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109 kəndi dağıtmış, əhalini doğma yurduvasından didərgin salmışdılar [39, s.18-19].

Bu dövrün tanınmış tədqiqatçılarından olan professor İ.Musayevin hesablamalarına görə, 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar yenə də üstünlük təşkil edirdi; azərbaycanlılar 123085 nəfər (55 faiz), ermənilər isə 99257- 44,3 faiz təşkil edirdi [121, s.354].

1917-1920-ci illərdə Zəngəzurun türk əhalisi ikinci dəfə soyqırımı və deportasiya ilə üzləşmişdi. Lakin 1905-1906-cı illərdən fərqli olaraq, bu dəfə onların əksəriyyətinə öz doğma yerlərinə qayıtmaq müyəssər olmamışdı. 1920-ci ildə Zəngəzurda yaşayan 224.197 nəfər əhalinin 70 %-i Azərbaycan türkləri idilər [141, s.236].

Tanınmış Azərbaycan tarixçisi İ.Musayevin sanballı monoqrafiyasında da 1917-ci ilə aid olan statistik məlumatlara görə də Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar həmin dövrdə tam əksəriyyət təşkil edirdilər [121, s.32-33].

1918-ci il sentyabrın ilk günlərində Zəngəzurun hüdudlarına soxulan erməni quldur dəstələri dinc müsəlman əhaliyə qarşı amansız qətləmlər həyata keçirməyə başladı. Andronik Ozonyanın vəhşilikləri haqqında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının [FTK] sənədlərində, yerli hakimiyyət nümayəndələrinin, ictimai xadimlərin teleqram və məktublarında, dövrü mətbuat səhifələrində, eləcə də çoxsaylı şahid ifadələrində kifayət qədər faktlar və materiallar mövcuddur. FTK-nın topladığı 36 cildlik istintaq materiallarının 3500 səhifəlik 2 cildi - təqribən 80 səhifəsi Zəngəzur qəzasındakı qətləmləri özündə ehtiva edir [78, s.28-32].

Yerli inzibati hakimiyyət orqanlarının, məsələn, Zəngəzur qəza rəisi M.Namazəliyevin məlumatına görə, Andronikin başçılığı ilə erməni quldurları Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Arıqlı, Şukər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur müsəlman kəndlərini dağıdaraq 500 nəfər insanı qətlə yetirmişdi [41, v.6, 83].

Onun 30 oktyabr 1918-ci il tarixli raportundan isə bəlli olur ki, 1917-ci ilin dekabr - 1918-ci ilin avqustu arasındakı müddətdə təkcə Zəngəzur qəzasının I sahəsində 16 kənd dağıdılmış, 708 nəfər məhv edilmiş, 47 mln. 390 min rubl məbləğində maddi ziyan vurulmuşdu [33, v.128-129].

1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 109 kəndi yerlə yeksan edən ermənilər [43, s.18-19] ermənilərin öz dövlət müstəqilliyini elan etdiyi 1918-ci ilin mayından etibarən türk-müsəlman əhalinin soyqırımı, Zəngəzurun müsəlman əhalidən təmizlənməsi artıq rəsmi İrəvanın dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Ermənistan rəhbərliyinin təşviqi ilə Birinci Dünya müharibəsində iştirak etmiş erməni nizami hərbi hissələri ilə birlikdə yerli ermənilərdən ibarət quldur dəstələri də bu qanlı aksiyalarda fəal iştirak edirdi [32, v.129].

FTK üzvü N.Mixaylov təhqiqat materialları əsasında 1918-ci il ərzində Zəngəzur qəzasında törədilmiş vəhşiliklərlə bağlı hazırladığı məruzədə azərbaycanlı əhalinin soyqırımına məruz qalmasını konkret faktlarla sübut etmişdir [17, s.265-287]. Bu sənədlərdə

göstərildiyi kimi, ermənilərin müsəlmanlar üzərində fasiləsiz zorakılıqlar həyata keçirmələri baxımından Zəngəzur qəzasında daha ağır şərait yaranmışdı. Yüksək dağlıq ərazidə yerləşməsindən və qonşu Şuşa və Cəbrayıl qəzaları ilə əlaqələrinin pozulmasından, eləcə də müsəlman kəndlərinin pərakəndə halda, erməni kəndlərinin əhatəsində yerləşməsindən istifadə edən ermənilər bölgədə daha əlverişli vəziyyətdə idilər. Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə qəza müsəlmanlarının vəziyyəti həm də onunla pisləşmişdi ki, yaxşı silahlanmış erməni kəndliləri ilə yanaşı, qəzada quldurbaşı general Andronikin rəhbərliyi altında mütəşəkkil hərbi hissə də var idi. Andronikin əsas məqsədi Zəngəzuru Ermənistanın tərkibinə qatmaqdan ibarət idi [133, s.7]. Onlar müsəlmanlara qarşı görünməmiş vəhşiliklər törədir, qətlərlə kifayətlənməyərək kəndləri yandırır və dağıdır, əmlaklarını, mal-qarasını aparır, torpaqlarını ələ keçirirdilər. Sisian mahalının I sahəsinin bütün müsəlman kəndləri, II sahənin kəndlərinin əksər hissəsi, III, IV, V sahələrin mühüm hissələri az müddətdə tamamilə məhv edilmişdi. Bəzi kəndlər tamamilə yerlə yeksan olunmuş, əkin sahələri ermənilərin əlinə keçmişdi. 50000 nəfərdən çox müsəlman öz yurdundan qaçqın düşərək 4-cü sahədə və qonşu Cəbrayıl qəzasında yerləşmişdi. Mixaylovun məruzəsində dağıdılmış və məhv edilmiş 115 kəndin adı göstərilmişdi. Kəndlərdə 10068 nəfər müsəlman öldürülmüş və ya yaralanmışdı. Onların 7729-u (3257 kişi, 2276 qadın, 2196 uşaq) qətlə yetirilmiş, 2339 nəfəri isə (1060 kişi, 794 qadın və 485 uşaq) yaralanmışdı [133, s.7-15].

Lakin bu rəqəmlər də faciəli vəziyyəti tam əks etdirmir, reallıqda erməni vəhşiliklərinin sayı daha çox idi, çünki müsəlmanlar qəzadan qaçqın düşüb sağ qalanlar biri digərindən xəbərsiz qaldığından qurbanların sayını dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdı. Digər tərəfdən isə AXC-nin çox mürəkkəb və ağır hərbi-siyasi, ictimai-sosial durumda olduğu bir zamanda bunu dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildi.

Yuxarıda adı çəkilən məruzədə, habelə bu komissiyaanın digər bu tipli materiallarında erməni vandalizmi şahid ifadələri ilə konkret

faktlarla öz təsdiqini tapmışdı. Ermənilər 1918-ci ilin iyununda Vağudi kəndinə hücum zamanı 400 müsəlman məscidə sığınmışdı, ermənilər məscidin qapısını kəsərək, əvvəlcə içəriyə əl qumbaraları atmış, sonra isə məscidi insanlarla birgə yandırmışlar. Sağ qalan qadınlara təcavüz etmiş, sakinlərin bütün əmlakını, mal-qarasını çapıb-talamış, 250 kişi, 100 qadın, 100 uşaq öldürmüş, 20 kişi, 10 qadın, 9 uşaq yaralamış, 90 ev və tikilini yandırmış, 60-nı dağıtmışdı. Kəndin 15 ən gözəl qızı erməni əsgərlərinə paylanmış, onlar bu qansızlığa dözməyərək özlərini öldürmüşdülər [46, v.6. s.11].

Nüvədi kəndində ermənilər yataq xəstələrini süngüləyərək öldürmüş, uşaq və qadınların başlarını kəmişdilər. Ermənilər insanlığa sığmayan bu vəhşilikləri Zəngəzurun Şəki, İmişli, Ağudi, Çullu, Bağırbəyli, Müsəlmanlar, Qatar və digər kəndlərinin günahsız sakinlərinə qarşı da törətmişdilər. Ağkəndə girən ermənilər evləri yandıraraq külə döndərmiş, qaçan sakinlərə çataraq 65-ni öldürmüş, 4-nü yaralamışdılar. Birinci və İkinci Vartanəzir kəndlərinə erməni quldurlarının basqını nəticəsində 384 sakin öldürülmüş, 30-u yaralanmışdı [44, v.5-6].

Qəzanın ən böyük azərbaycanlı-türk kəndlərindən olan 380 tüstülük Şəkiddə erməni cəlladları ən qəddar vəhşiliyi həyata keçirmiş, kəndin 140 kişi, 160 qadın, 200 uşaq - cəmi 500 nəfəri qətl edilmiş, 80 kişi, 56 qadın, 10 uşaq isə yaralanmışdı [45, v.5-s.416-417].

İrəvan, Gəncə, Tiflis və Qarsa gedən stratejik yolların qovuşuğunda yerləşən Qarakilsədən qaçan, Azərbaycanın guneyində, Naxçıvan və Ordubadda kütləvi qırğınların bilavasitə təşkilatçısı olan Andronik və onun dəstəsi Sərdarabad və Zəngəzur bölgəsində müsəlman əhalini qətl etməyə başladı. Zəngəzurun şimal-qərb sərhəddində yerləşən 12 kənd ermənilər tərəfindən xarabaya çevrilib əhalisi məhv edilmişdir [170]. Canını qurtara bilənlər isə Dərələyəz tərəflərə üz tutmuşdur. Mədət və Sisyan bölgələrinə hücum edən ermənilər 5 kəndi viran etmişdilər. Əhalinin çoxunu faciəli şəkildə, görünməmiş işgəncələrlə qətl etmişlər. Ermənilərin

bu bölgədə həyata keçirdiyi hücumları nəticəsində Sisyan və Yaylaq bölgəsində yaşayan türklər dəhşət və qorxu içərisində Cəbrayıl və Ağdam istiqamətinə doğru köçməyə başlamışlar [170].

FTK-nın topladığı məlumatlara görə, Zəngəzurun 1574 tütündən ibarət 32 kəndinin 2254 sakini (1826 kişi, 275 qadın, 153 uşaq) amansızlıqla qətl edildi, 304 nəfərin diri-diri yandırıldığını, çox sayda yaralının olduğu, sağ qalanların qaçqın düşdüyü məlum olur [17]. Vağudi kəndində 450, Ağudidə 325, Teydə 135, Şabadində 110 nəfər öldürülmüşdü [121, s.69-70].

Andronikin başçılığı ilə erməni quldurları Urud, Darabas, Ağadu, Vağudi, Arıqlı, Şukər, Məlikli, Pulkənd, Şəki, Qızılcıq, İrmis, Pəhlili, Kürdlər, Xotanan, Sisyan, Zabazadur, Çullu, Bağırbəyli, Müsəlmanlar, Qatar və digər kəndlərini dağıdaraq 500 nəfəri qətl etmişdi [121, s.69-70].

Sisianın I polis sahəsinin bütün, II sahənin əksər hissəsi, III-IV-V sahələrin yarısından çoxu tamamilə məhv edilmişdi. Məhv edilən 115 kəndin 50 mindən çox sakini qaçqın düşmüşdü [95, s.4].

N.Mixaylovun məruzəsində şahid ifadələrinə əsaslanan 20 belə qəddarlıq faktı öz əksini tapmışdı. Lakin erməni vəhşiliklərinin sayı o qədər çox idi ki, onların hamısını bir məruzədə əks etdirmək mümkün olmamışdı. Qəzanın hər bir dağıdılmış kəndində baş vermiş bu cür cinayətləri sadalamaqla qurtarmaq qeyri-mümkündür [47, v.5, s.4].

Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyi tərəfindən Klenevskinin rəhbərliyi altında yaradılmış komissiya yerlərdə qaçqınların vəziyyətini araşdıraraq geniş məruzə hazırlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, komissiya üzvləri buna qədər qaçqınların məskunlaşdığı digər bölgələrdə də olmuşdular. Lakin onları Zəngəzur qaçqınlarının vəziyyəti dəhşətə gətirmişdi. Klinevski qaçqınların vəziyyətini belə xarakterizə edirdi: «Zəngəzurlu qaçqının xarici görkəmi ən sərt, mərhəmətdən uzaq ürəkləri belə titrədə bilər. Qaçqınların arıq, soyulmuş, soyuqdan titrəyən, cır-cındıra bürünmüş bədənləri, iltihablı, malyariyadan saralmış gözləri insanda yaddaşdan silinməz təəssürat yaradır». Erməni vandalizmi-

nin hətta, kənar adamlarda yaratdığı təəssürat bax belə idi [31, v.24a, 25].

Bu müəllif sözlərinə davam edərək yazırdı ki, «qaçqın uşaqları və yetimləri daha yazıq, qorxulu təsir bağışlayırlar». Klinevski göstərirdi ki, o, ilk günlərdən Qafqaz cəbhəsinin qaçqınlar təşkilatlarında işləmiş, Türkiyə və Qafqazda minlərlə qaçqın görmüşdür. Onlar da ona çox ağır təsir bağışlamışlar. Lakin Zəngəzur dəhşətləri həmin qaçqınları belə kölgədə qoyur. Müəllif hər yerdə və hamıya müsəlman qaçqınların miskin vəziyyəti haqqında haray salmağa çağırır və bildirirdi ki, çoxları bilmir ki, müsəlmanlar arasında da qaçqın vardır, əgər kömək göstərilməsə, onları birbaşa ölüm gözləyir [31, v.24a, 25].

Aclıq, evsiz-eşiksizlik, digər məşəqqətlər üzündən qaçqınlar arasında ölüm halları o qədər çox idi ki, sağ qalan sakinlər onları basdırmağa macal tapmadıqlarından meyitlər günlərlə açıq havada qalırdı.

Müxtəlif qaynaqlarda verilmiş eyni məzmunlu bilgilərə görə, 1919-cu il noyabrın 19-da qanıqən erməni başkəşənlərindən biri – Hamazasp 40 süvari və 200 piyada əsgərlə Oxçu kəndinə gələrək onu mühasirəyə almışdı. Kənd əhalisi onları duz-çörəklə qarşılamiş, yemək vermişdi. Hamazasp çörəyə əl basaraq, müsəlmanların Ermənistan hökumətinə sədaqətlə xidmət edəcəklərinə and içəcəkləri təqdirdə ermənilərin onlara yaxşı münasibət göstərəcəklərinə söz vermişdi. Günorta namazı üçün məscidə ibadətə getmək məqsədilə meydana toplaşan bütün kişilərə qəflətən hücum edən erməni quldurlar onların əksəriyyətini qətlə yetirmiş, sağ qalmış və yaralanmış müsəlmanları süngülərlə dəlik-deşik etmişdilər. Bütün bunların şahidi olmuş Allahverdi adlı birisinə ermənilər bu dəhşətli mənzərəni göstərib bilərəkdən onu sağ buraxmışdılar ki, o, müsəlman kəndlərinə gedib erməni hakimiyyətini tanımayan müsəlmanlara onları da belə tale gözlədiyini söyləsin. Sonra isə vəhşilər bütün uşaqları və qadınları bir yerə yığıb, onların başına, sənəddə göstərildiyi kimi, – hətta vəhşi xalqların tarixində belə görünməmiş müsibətlər gətirmişdilər. Kəndin böyükdən kiçiyə

1400 sakini qılncdan keçirilmişdi. Yalnız 12-13 nəfər kəndi əvvəlcədən tərk etdiklərinə görə labüd qətləmədən xilas olmuşdu. Pakizə adlı qadın ürək sarsıdan vəhşiliklərin təsiri altında əsəb sarsıntısı keçirmiş, tapança və qılnc ilə gözəl qadınları kəşib öldürməyə başlamışdı ki, onlar erməni vəhşilərinin əlinə keçməsinlər. Şəhrəbanu adlı qadın isə erməni əsgərlərin təndirə atdıqları uşaqlarını xilas etmək üçün özünü təndirə atmış və onlarla birgə diri-diri yanıbmışdı.

Ermənilər Pirdavdan, Şabadın və Atqız kəndlərinin əhalisini kütləvi şəkildə qıraraq, bu kəndləri yandırdılar. Şabadından yalnız 8 kişi və 7 qadın xilas olmuşdu. Atqız kəndinin əhalisi erməni hücumlarından xəbər tutaraq qaçmağa nail olsa da, Ordubada çatanadək 167 uşaq və qadın yolda soyuqdan həlak olmuşdu. Beləliklə, Oxçu, Şabadın, Pirdavdan və Atqız kəndlərinin 4000 nəfərlik əhalisindən yalnız 262-si sağ qalmış və onlar Ordubada pənah gətirə bilmişdilər [130, s.196].

Oxçudərəsi kəndlərini viran qoymuş ermənilər Gıgı dərəsində yerləşən (Şəhərcik, Buğacıq, Mollalı, Sofulu) kəndlərinə də divan tutmuşdular. Oxçu kəndlərinin müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş cinayət başqa sənədlərlə də təsdiq olunur və insan ağına sığmır. Azərbaycan xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Ermənistan XİN-ə göndərdiyi 10 dekabr 1919-cu il tarixli teleqramında göstərilirdi ki, Oxçu kəndinin silah tutmağı bacaran kişiləri sülh yaratmaq bəhanəsi ilə karvansarayla dəvət edilmiş, onların hamısı əvvəlcədən yerləşdirilmiş dinamitlərlə partladılaraq öldürülmüşdür. Qocalar, uşaqlar və qadınlar isə məsciddə doğranmışdılar [149, s.198]. Lakin bütün bu rəsmi xəbərdarlıqlara baxmayaraq erməni vandalizminin ucu-bucağı, sonu görünmürdü. Artıq 1920-ci il yanvarın 3-də ermənilər Gərçivan kəndində yaşayan azərbaycanlılara qarşı növbəti vəhşilik törətdilər. Cəlladlar kəndin bütün əhalisini bir yerə yığaraq, uşaq və qadınlara belə rəhm etmədən qılncdan keçirmişdilər [28, v.20-24]. Lakin bunların hamısı əbəs idi. Naxçıvandan Şuşaya qədər bütün Azərbaycan kəndlərini məhv etməyi planlaşdıran erməni nizami qüvvələri 1920-ci il yanvarın 19-da artilleriyanın

köməyi ilə hücumə keçərək Qubadlının Əliquluuşağı, Eyvazlı, Şurnuxa, Seltas, Məzrə, Şahverdilər, Novlu, Tarovlu, Əyin kəndlərini darmadağın etdilər [37, v.11, 22].

1920-ci il yanvarın 19-da erməni nizami hissələri artilleriyadan və ağır silahlardan istifadə edərək Zəngəzurun daha 15 kəndini yerlə yeksan etdilər. 1920-ci il yanvarın sonuncu ongünlüyü bölgədə azərbaycanlılara qarşı daha amansız hərəkətlər və zorakılıqlarla yadda qaldı. Ermənilər Qaladərəsindən Xocahana-dək geniş ərazidə Azərbaycan kəndlərinə hücum edərək taktiki üstünlük qazandılar. Zəngəzurdə fəaliyyət göstərən erməni silahlı dəstələri Qarabağa doğru irəliləyib buradakı erməni dəstələri ilə birləşərək Şuşa qəzasını da ələ keçirmək, Naxçıvanla Ordubadi mühasirəyə almaq istəyirdilər. Onlar Şuşa istiqamətində bütün Azərbaycan kəndlərini məhv etməyi planlaşdırırdılar. 1920-ci ilin mart ayında – Novruz bayramı günlərində ermənilər məkrli düşünülmüş plan əsasında müxtəlif cəbhələrdə – Böyük Vedidə, Naxçıvanda, Ordubadda, Qarabağda və Zəngəzurdə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar [181]. AXC-nin çox mürəkkəb daxili və xarici siyasi vəziyyətdə olduğu bir vaxtda Qarabağda qiyamçı qüvvələrlə əməliyyatlar aparan Azərbaycan ordusunun diqqətini başlıca məqsəddən yayındırmaq üçün Zəngəzura İrəvandan əlavə qüvvələr gətirildi və bir sıra Azərbaycan kəndləri ələ keçirildi. Azərbaycan qoşunlarının və könüllü dəstələrinin fədakarlığı sayəsində bəzi yaşayış məntəqələri azad edilsə də, canlı qüvvə və hərbi texnika baxımından üstün olan ermənilər 1920-ci il martın sonu – aprelin əvvəllərində bölgədə yenidən hərbi təşəbbüsü ələ alaraq bir çox müsəlman kəndlərinə divan tutmuş, əhalisini qovub çıxarmışdılar [181].

3.3. Zəngəzurda yerli əhalinin çarizmə, erməni daşnaklarına və bolşevizmə qarşı mübarizəsi

Zəngəzur bölgəsi tarix boyu xalqımızın milli azadlıq mübarizəsinin, yadelli işğalçılara qarşı mücadiləsinin əsas mərkəzlərindən biri olub. Biz yuxarıda Babəkin ərəb xilafətinə qarşı son, ən ağır savaşlarının Zəngəzur torpaqlarında baş verdiyini yazmışdıq. Yadelli işğalçılara qarşı savaşlar sonrakı dövrlərdə də davam etmişdir.

XIX əsrin sonlarında bu mübarizənin başında duran Zəngəzurun Yuxarı Mollu kəndində (Qubadlı rayonu-H.A) doğulmuş Qaçaq Nəbi idi. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və milli azadlıq hərəkatı tarixində Qaçaq Nəbinin adı, mübarizəsi şərəfli yer tutur. Nəbi Alı oğlunun XIX əsrin 70-90-cı illərində Zəngəzur qəzasında yerli zülmkar mülkədarlara qarşı müqaviməti, az keçmədən yadellilərə - müqəddəs Vətən torpaqlarımızı qanla suvarıb işğal edən çar Rusiyasına və onun müstəmləkəçi, şovinist idarə üsuluna, imperiyanın yerli hökumət orqanlarına, “sapı özümüzdən olan baltalara” qarşı çevrildi. 20 il davam edən bu mübarizə Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, Dərələyəz, Vedi mahalları ilə yanaşı, Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətinin bir sıra vilayətlərini də əhatə edirdi. Bu mücadilənin mahiyyəti, hədəfi barədə Azərbaycan istiqlal məfkurəsinin və dünyəvi, demokratik Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə «Azərbaycan tarixində qaçaq hərəkatı» məqaləsində yazırdı: “Azərbaycanda qaçaq hərəkatı əsasən rus çar rejiminə və yerli zülmkarlara qarşı mübarizə prosesində meydana gəlmişdir....XIX əsrin ikinci yarısında igidlikləri ilə hörmət qazanan qaçaqlardan zəngəzurlu Qaçaq Nəbini əlimizdə olan məlumatlara və eşitdiklərimizə əsaslanaraq anlatmaq istəyirik. Zəngəzur və Qarabağda qorxmadan partizan müharibəsi aparan Qaçaq Nəbinin... əsas düşmənləri çar rejimi, xanlar və bəylər idi. O, mübarizəsində kasıbları və onların hüquqlarını müdafiə edirdi. Nəbinin qaçaqçılığının ilk illərində mübarizə apardığı əsas ərazi

Zəngəzur və Naxçıvan vilayətləri olsa da, bu coğrafiya ilbəlil genişlənirdi. İstismarçı rus çar rejiminə qarşı mübarizə aparan qaçaqlara xalq yaxından köməklik göstərir, ərzaqla təmin edir, yeri gəldikdə gizlədirdi. Nəbi uzun müddət rus kazakları ilə vuruşur, sıxışdırıldığı zaman hazırkı İrana və Türkiyəyə sığınır. Çar idarəsi bu hərəkəti yatırtmaq üçün bütün vasitələrə əl atırdı...dastanlarda “Nəbi urusları burda qoymadı” misrası olduqca çox işlədilir.” [246].

Bu tarixi həqiqətlər, yəni Qaçaq Nəbi mücadiləsinin hədəfləri – “urus, naçalnik, pristav, qazamat, saldat, karovul, kazak, erməni Ginkur...”, eynilə xalqın Qaçaq Nəbiyə qoşduğu şəirlərdə də öz əksini tapıb:

*Qazamata çəkib urus hasarı,
Dörd yanı çevrəmə qurulub barı.
Nəbinin sədasi düşüb hər yana,
Naçalnik, pristav oldu yan-yana.*

*Qazamatın yanı tökmə qaladı,
Saldat da bir yandan yaman bələdi.
Üçtəpə düzündən qopubdur sazaq,
Düzülüb qarovul saldatla kazak.*

*Nəbinin birçəyi oyma-oymadı,
Qırdı saldatları, birin qoymadı.
Həcər xanım heç Nəbidən doymadı.
Bu davada Nəbi tufan eylədi*

*Kazakları qırıb fiğan eylədi.
Burda Nəbi yenə bir ad eylədi
Erməni Ginkuru bidad eylədi və sair [246].*

Tarixdən məlumdu ki, qaçaqlar və qaçaqçılıq xalqın istismarçılara qarşı mübarizə forması idi və milli azadlıq hərəkətində özünəməxsus yer tuturdu. Hökumətin təqiblərindən

qaçıb dağlarda, meşələrdə gizlənən və yerlərdə hökumət məmurlarına qarşı mübarizə apardığına görə qaçaq düşmüş adamları, xalq «qaçaq» adlandırırdı. Maksim Qorkinin təbirincə desək, “həm xalqın müdafiə etdiyi mərd qaçaqlar və həm də xalqın nifrət etdikləri quldurlar da olmuşdur” [109, s.107].

Zəngəzur qəzasının sonuncu qazısı, tarixçi, folklorşünas Bəhlul Bəhcətin hələ sovet ideologiyasının tam və qəti qələbə çalması, repressiyaların tüğyan etmədiyi 1920-ci illərdə yazdığı “Qaçaq Nəbinin tarixi” (vəsiqə və sənədlər üzrə)” kitabında (“Çıraq” nəşriyyatı, 2011) gətirdiyi çoxsaylı faktlar – başlıqlar da M.Ə.Rəsulzadənin fikirləri ilə eynən üst-üstə düşür; “Qaçaq Nəbinin Xinzirəyə hücumu və Bedrus bəylə keşişi öz evində öldürməsi”, “Qaçaq Nəbinin dağbəyi Ginkor Qrikoru öldürməsi”, “Xuçmanski Lütvəli bəyi öldürməsi”, “Nəbinin qardaşı Mehдинin Ordubadın Qarçevan kəndində ermənilər tərəfindən öldürülməsi”, “Maltəpə Sarımsaqlıda Naxçıvan naçalnikisi Slovenki və Zəngəzur naçalnikisi Səlim bəylə döyüşü”, “Əliquluşağında erməni tacirlərin xəyanəti və öldürülməsi” və sair [246]. Qaçaq Nəbinin rəhbərliyi ilə 20 ildən çox davam edən «rus çar rejiminə qarşı partizan müharibəsi» Qarabağ, Naxçıvan, Güney Azərbaycan, Osmanlının şimal əyalətlərini də əhatə etmiş, Peterburq, Tehran, İstanbul saraylarında bu qorxubilməz dəstənin ləğvi istiqamətində birgə işbirliyinə dair gizli yazışmalar aparılmış, əlbir planlar qurulmuş, xainlərin, malmülk, qızıl düşkünlərinin yardımı ilə də xəyanətlə icra olunmuşdur [246].

Hələ uşaq ikən Nəbi kəndlilərə qarşı özbaşınalığın, zülmün bütün dəhşətlərini ailələrində, qonum-qonşuda şəxsən görüb yaşamışdı. Aşağı Mollu kəndinin sakinlərinə mülkədar Məmməd bəyin elədiyi zülmün əvəzin çıxmaq üçün onu ağır yaralayıb, qaçıb bir müddət gizli yaşamışdı. Sisianın Salvartı yaylasında, Gorusda, Naxçıvan qəzasının Əbrəqunus, Ərəfsə və Ordubad qəzasının kəndlərində gizlənib. Üç dəfə tutulub həbs edilsə də, hər dəfə qorxubilməz cəsarətlə həbsxanadan qaçıb Nəbi dağlarda və meşələrdə yaşamağa məcbur olmuşdu. Dəfələrlə həbsdən qaçması

onu məşhurlaşdırdı. Nəbi həbsxanadan qaçdıqdan sonra düşmənlərinə divan tutmaq məqsədilə öz ətrafına qisasçıları yığaraq dəstə yaratdı. Onlar hökumətə qarşı, əsasən, partizan müharibəsi üsulundan yararlanırdılar. Qaçaq Nəbinin Qarabağ cinsindən seçilmiş Bozadı, türk beşatılanı da məşhur idi. Nəbinin dəstəsinə ilk qoşulanlardan biri onun qardaşı Mehdi oldu. Nəbinin həyat yoldaşı Həcər də onunla birlikdə çar hərbi hissələrinə qarşı vuruşmalarda yaxından iştirak etmiş və xalq arasında çox tanınmış, sevilmişdi. Həcər xanım dəstədə gözəl dost və ağıllı məsləhətçi hesab olunurdu. O, həm də mahir nişançı idi. Qori müəllimlər seminariyasının məzunu, uzun müddət Gorus məktəbinin müdiri olmuş P.Vostrikov yazırdı: «Həcər xanım da Nəbi kimi çox cəld silah işlədirdi. Onun atının sürətli çapacağında belə gülləsi hədəfdən yayınmırdı. Həcər həm də Nəbinin ən birinci köməkçisi idi» [109, s.110]. Nəbinin dəstəsindəki qaçaqların sayının getdikcə artması və xalqın ona sevgisi yerli hökumət nümayəndələrini təşvişə salırdı. Yerli məmurlar Tiflisdəki canişinlikdən əlavə, çar II Nikolaya da yazdıqları məktubda göstərilirdi ki, Zəngəzurda və ətraf qəzalarda çoxlu müdafiəçiləri olan «Nəbinin başçılığı ilə Naxçıvan, Ordubad və Sisianda qaçaq hərəkəti genişlənib təhlükəli bir şəkil almışdır»[109, s.112].

Nəbiyə düşmən olan erməni hampaları tərəfindən qardaşı Mehдинin 1894-cü il iyulun 20-də Qarçıvan kəndində xəyanət, işgəncə ilə öldürülməsinin əvəzini Nəbi ermənilərdən çıxmış, onlardan layiqli intiqam almışdı. Xəyanətkar ermənilərə layiqli dərs olan Qarçıvan hadisəsi uzun müddət xalqın yaddaşından yaşamış, dillər əzbəri olmuşdur. Əhvalat belə olmuşdur; Qaçaq Nəbi iyulun 23-də öz dəstəsi ilə kəndə girməzdən əvvəl silahdaşlarından iki nəfərini çapar qiyafəsində Ordubad həbsxanasından qaçmış Qəmbər adlı birisini qabaqlarına qataraq Qarçıvan kəndinə göndərir. Guya o, həbsdən qaçdığından, pristav tərəfindən tutulub Gorusa göndəriləcəkdi. Çapar kəndə çatan kimi dərhal kənd hampalarına xəbər verir, onların arxasınca da qəza rəisi və kazaklar libasında Qaçaq Nəbinin dəstəsi kəndə daxil olurlar. Qaçaq Nəbi ilə gedən

«kazaklar» 18 nəfər atlı idi. Kəndin hampaları və keşişləri rəisi pişvaza çağırırlar. Qaçaq Nəbini qarşılayan hampaları məsləhət bəhanəsilə kilsəyə çağırırlar və kilsənin qapısını bağladıqdan sonra onların bütün əmlaklarını alırlar. Qaçaq Nəbi erməni varlılarından əldə etdiyi qənimətin bir qismini yoxsullara paylamış, qalan hissəsini 17 dəvəyə yükləyib Arazın o tayına keçirmişdi. O dövrün qəzetlərinin yaymış olduğu məlumatda hampa və varlı keşişlərdən qərət edilmiş əmlakın dəyəri 29 min rubla dəyərdi [109, s.116-118].

Qaçaq Nəbi yorulmadan çar hökumətinə qarşı mübarizəsini davam etdirirdi. Təkcə 1895-ci ilin sentyabr ayında Qaçaq Nəbi bir həftə ərzində Maku, İrəvan, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarında məmurlara və düşmənlərinə divan tutmuşdu. Sentyabrın 6-da Qaçaq Nəbinin dəstəsi Naxçıvan qəzasında tacirlərin mallarını əllərindən alıb kasıblara paylatmışdı. İrəvan qəzasının Vedi kəndindən qaçaq Xanbala Sultan oğlu və Sibir sürgünündən qaçmış qaçaq Heydər vedililərdən ibarət otuz nəfərlə birlikdə Qaçaq Nəbinin dəstəsinə birləşmiş, səksən nəfərlik dəstə sentyabrın 8-də vedililəri alçaldıb, incidən İsmayıl Yusif oğlunu, qoçularını cəzalandırmışdı. Sentyabrın 12-də Uz kəndi yaxınlığında Dərələyəz pristavı və Moses Markarov adlı varlı bir ermənidən müxtəlif əşyalar, üç tufəng və 337 patron, Osip Sarkisovdan bir tufəng və 57 patron, habelə onların atlarını alaraq çıxıb getmişdi. Lakin Nəbinin dəstəsi Dulus, Ağkənd, Binis, Təzəkənd və Hortuyüz kəndləri ətrafında kazaklarla vuruşmadan sonra, Zəngəzur və Naxçıvan qəza rəislərinin başçılıq etdiyi hökumət qüvvələri tərəfindən təqib olunduğundan Salvartı dağlarına çəkildilər. Sentyabrın 16-da Qaçaq Nəbinin növbəti dəfə Naxçıvana qayıdışı İrəvan qubernatoru A.A.Frezenin Cənubi Qafqaz diyarının baş rəisi A.S.Şeremetyevə ünvanladığı təliqəsində belə təsvir olunur: «O, Naxçıvanda peyda olanda, onun tərəfindən varlıların qərət olunacağı, düşmənlərindən qisas alınacağı və qışı İranda keçirəcəyi kimi şayiələr yayılmağa başladı. Buna görə də, kazaklar, könüllü və sahə komandaları xəbərdar edilmiş, həmçinin Qaçaq Nəbinin keçəcəyi ehtimal olunan dağ yerlərində və dərələrin ayrı-ayrı

yerlərində gizli mühafizə qərargahları qurulmuşdu. Sentyabrın 16-da səhər mühafizəçilər Qaçaq Nəbinin dəstəsinin Nəsiravaz dağ keçidini keçməsi haqqında məlumat verdikdən sonra Ordubad şəhər pristav köməkçisi Mehdi bəy Hacıyevin, Ostrouxovun və uryadnik Məmməd Rahimin komandaları vaxt itirmədən Nəsiravaz kəndinə doğru getdilər. Qaçaq Nəbinin dəstəsini burada tapa bilməyən hökumət qüvvələri Gel kəndində gecələdikdən sonra səhər axtarışlarını davam etdirdilər. Ordubad şəhər pristav köməkçisi Mehdi bəy Hacıyev könüllü dəstənin izi ilə gedərək Arpadərə adlı yerdə qaçaq dəstəsi ilə üz-üzə gəldi və şiddətli atışma başladı. Pristav köməkçisi Qaçaq Nəbinin öhdəsindən gələ bilməyəcəyini anlayaraq, Ostrouxovun dalınca adam göndərməklə onu da vuruşma yerinə tələsdirdi. Tezliklə döyüş yerinə poruçik şahzadə Şahruxun başçılığı ilə kazak dəstəsi də gəlib çıxdı. Tərəflər arasında döyüş axşama kimi davam etdi. Sayca üstün olan hökumət qüvvələrinə müqavimət göstərmək əhəmiyyətsiz olduğundan Qaçaq Nəbi qaranlığın düşməsindən istifadə edərək oradan uzaqlaşdı. Atışmalarda qaçaq dəstəsindən iki nəfər öldürüldü»[246]. Həmin gün Nəbinin qələbəsi ilə başa çatmış atışmalarda iştirak etmiş Mehdi bəy Zeynalabdinbəyov yazırdı: «1895-ci il sentyabr ayının 16-da «Donuzqıran» adlanan yerdə 40 nəfərdən ibarət məşhur Qaçaq Nəbinin dəstəsini izləyərək ... Çənnab kənd yüzbaşısı Ter-Sarkisov ilə birlikdə qaçaq dəstəsi ilə atışdım Buna görə qubernator general-leytenant Frezedən mükafat olaraq qızıl saat aldım» [109, s.120].

Məlumatlara görə, Zəngəzur, İrəvan, Naxçıvan bölgələrində çox sayda kəndin əhalisi Nəbinin köməyi ilə ağır vergi yükündən xilas ola bilmişdi. Qaçaq Nəbi hökumətdən və varlı kəndlilərdən alınmış qənimətin yalnız zəruri olduğu qədər yüngül bir hissəsini tez-tez yerini dəyişən dəstəsinə götürür, qalan hamısını yoxsul kəndlilərə paylayırdı. Onlar da öz növbəsində Qaçaq Nəbidən heç nəyi əsirgəmirdilər. Kəndlilər lazım gələndə qaçaqları patronla, ərzaqla təmin edir və başqa vasitələrlə kömək edirdilər. Hətta, qaçaqları gizlədərək öz evlərində saxlayırdılar. Məsələn, Naxçıvan

qəzasının Bilyayev kənd sakini Səfər İsmayıl oğlu Nəsirvaz kəndliləri Məmməd Cəfər Hacı Vəli bəy oğlu və onun qardaşları İbrahim bəy və Mehdiqulu, Hacı Vəlibəyin uşaqları, Babaxan Kərbəlayı Şahəli oğlu, Baxşəli Kərbəlayı Şıxəli oğlu və Pevəkazım Vəli Məmməd oğlu evlərində «quldur» dəstələrini gizlətdiklərinə görə Naxçıvan polisləri tərəfindən həbs olunmuşdular [109, s.122].

Ümumxalq müdafiəsi Qaçaq Nəbini ələ keçirməz etmişdi. Yelizavetpol qubernatoru knyaz A.D.Nakaşidze Nəbinin ələ keçirilməsinin qeyri-mümkünlüyünü bilib, Naxçıvan qəza rəisi A.S.Slavoçinskiyə və Zəngəzur qəza rəisi S.Rüstəmbəyova Qaçaq Nəbinin adamlarını bir-bir məhv etməklə, dəstəni dağıtmağı əmr etmişdi. Qubernator bundan sonra Qaçaq Nəbinin tutulmağının asan olacağı qənaətinə gəlmişdi. Lakin qubernatorun tapşırığı ilə görülən bir sıra məxfi tədbirlər nəticəsində Qaçaq Nəbinin yaxın silahdaşları aradan götürülsə də, yenə Qaçaq Nəbini ələ keçirmək mümkün olmadı. Qaçaq Nəbinin dəstəsinə milli zülmə baş əyməyən yeni-yeni cavanlar qoşulurdu. Xalq Qaçaq Nəbini hökumətdən gələn istənilən zərbədən qoruyurdu. İrəvan qubernatorunun məlumatında göstəriləyi kimi: «Nəbinin dəstəsinin fəaliyyət göstərdiyi bölgənin, demək olar ki, bütün müsəlman əhalisinin hamısı onu müdafiə edir və qoruyur» [109, 124]. Bununla da Nəbinin qaçaqlıq etdiyi bölgənin əhalisi Qaçaq Nəbinin timsalında imperiyanın müstəmləkə siyasətinə qarşı üsyan edirdi.

Hakimiyyət orqanları qaçaqlara yardım göstərənlərə qarşı da qəddar tədbirlər görürdülər. Həm ayrı-ayrı şəxslər, həm də bütöv kənd cəmiyyətləri cəzalandırılırdı. Kənd cəmiyyətləri barəsində ən müxtəlif cəza tədbirləri görülürdü, kəndlilərə güclü iqtisadi təzyiq göstərilirdi ki, qaçaqlara kömək etməsinlər. Bölgədə fəaliyyət göstərən Qaçaq Nəbinin «dəstəsini təqib və məhv etmək üçün hər ev üç rubl verməli idi. Üç kənd əhalisinə (Tivi, Nasirvaz və Azıxlar) qaçaqlara daha artıq kömək etdiyinə və onları gizlətdiklərinə görə üç rubldan başqa, 300 rubl əlavə vergi qoyulurdu. Bununla belə, xəbərdarlıq edilirdi ki, hərgah kəndlilərdən biri qaçaqlara pul köməkliyi edərsə, alınan məbləğ on dəfə artırılacaqdır». Qaçaqqlarla

əlaqəsi olan kənddə qoşun dəstəsi, adətən, kazaklardan ibarət olan hərbi dəstə yerləşdirilir, onun xərcinin ödənilməsi isə kəndin sakinləri üzərinə qoyulurdu. Bu qoşun dəstələri kobud davranaraq özbaşınalıq edir, kəndliləri incidir, hər cür zorakılıqlar edirdilər.

Qaçaqları məhv etmək üçün tədbirlər işləyib hazırlamaqdan ötrü XIX əsrin sonlarında, xüsusi olaraq Cənubi Qafqaza ezam edilən xəfiyyə general-leytenant D.Skalonun planına Türkiyədən və İrandan həmin dövlətin ərazisində gizlənən Rusiya qaçaqlarının tezliklə Rusiyaya təhvil verilməsi və Rusiya ərazisində gizlənən Türkiyə və İran qaçaqlarının həmin dövlətlərə təhvil verilməsi, sərhədboyu ərazilərdə qaçaq dəstələrini müdafiə edənlərin oradan uzaqlaşdırılması və burada qaçaqların ələ keçirilməsi üçün sərtləşdirilmiş qaydaların tətbiq edilməsi və s. daxil edilmişdi. Lakin hökumət tərəfindən görülən tədbirlər qaçaq hərəkətini nəinki yatırır, heç qarşısını belə ala bilmirdi. Hökumət Qaçaq Nəbinin dəstəsinin qarşısında aciz qalmışdı [246].

Qaçaq hərəkətinin ictimai səciyyə daşmasına, zülmə və istismara qarşı kəndlilərin fəal etirazlarının ifadəsi olmasına ən inandırıcı sübutlardan biri də bütün xalqın qaçaqlara tərəfdar çıxması idi. Bunu çar hakimiyyət orqanları da etiraf etməyə məcbur olmuşdular. Xəfiyyə D.Skalon kəndlilərin qaçaqlara yaxından kömək etdiklərini təsdiq edirdi. Yüksək rütbəli çar müstəmləkəçisi qəmginlik hissilə yazırdı: Əhali hakimiyyət orqanlarına quldurların yerini nəinki nişan verir, hətta, quldurlara böyük bir qonaqpərvərlik göstərir, inzibati orqanlar cinayətkarları tutmağa cəhd etdikdə, əhali açıqcasına onlara mane olur». Bunu hətta Tiflis Məhkəmə palatasının prokuroru Y.Vasilkov da təsdiqləyərək əlavə edir ki, «bəylər qaçaqları öz evlərində gizlədirlər» [246].

Qaçaq Nəbini məhz azərbaycanlıların əli ilə aradan götürmək üçün Yelizavetpol qubernatoru knyaz A.D.Nakaşidze tərəfindən Zəngəzur qəza rəisi vəzifəsinə Səlim bəy Rüstəmbəyov, onun köməkçisi Qəhrəman bəy Mirzəyev və qəzanın üç sahə üzrə polis pristavları isə İsmayıl bəy Vəzirov, İmamqulu bəy Novruzov, Şəfibəy Fətəlibəyov təyin edilmişdilər. Bununla belə, bu adamlara

etibar edilmirdi. Ona görə də, Nəbinin ələ keçirilməsi, əsasən, Naxçıvan qəza rəisi A.S.Slavoçinskiyə həvalə edilmişdi [246].

1895-ci ilin sonlarından etibarən Nəbinin öldürülməsi üçün fəaliyyətə başlamış xüsusi kəşfiyyat dəstəsi Nəbi ilə bağlı dəqiq məlumatlar toplamağa başladı. Geniş səlahiyyətlər verilmiş bu dəstəyə Naxçıvan qəza rəisi A.S.Slavoçinski başçılıq edirdi. Həmin dəstənin məlumatına əsaslanan İrəvan qubernatoru A.A.Freze Cənubi Qafqaz diyarının baş rəisi A.S.Şeremetyevə yazırdı: «Son vaxtlar İrandan aldığımız məlumata görə, Kərbəla ziyarətindən qayıdan Nəbi hal-hazırda dəstəsi ilə Urmiya əyalətinin Larni kəndindədir». Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İrəvan quberniyası dəftərxanasının rəhbəri A.Saroyan bu məlumatın yoxlanılmasının vacibliyini vurğulayaraq yazırdı: «Məlumatın həqiqiliyinə inanmaq düzgün olmazdı. Çünki biz Nəbi tərəfindən yalan şayiələrin yayıldığının çox şahidi olmuşuq»[246].

Rusiya dövlət orqanları Nəbini ələ keçirə bilmədiyi üçün sui-qəsdə əl atdılar. Beləliklə də, Qaçaq Nəbi müddəli qatillər tərəfindən 1896-cı il martın 12-də öldürüldü. Nəbinin öldürülməsi ilə bağlı tarixi ədəbiyyatda iki müxtəlif ehtimal vardır. Ə.Axundov Nəbi haqqında yerli əhalidən toplamış olduğu xatirələrinə əsaslanaraq göstərir ki, Nəbiyə sui-qəsd Cənubi Azərbaycanda yaşayan Rusiya təbəəsi olan tacir Paşa Hacı Fərəc oğlu tərəfindən hazırlanmışdır. Ə.Əliyev «Azərbaycan» jurnalında dərc etdirdiyi məqaləsində Nəbiyə sui-qəsdin Paşa Hacı Fərəc oğlu tərəfindən hazırlandığını əminliklə göstərsə də, Nəbinin İran polisləri ilə atışmada öldürüldüyünü təsdiq edir. Tədqiqatçı R.Rüstənzadə özünün «Qaçaq Kərəm» və «Keçmişdə qaçaqlar» adlı əsərində Nəbinin öz yoldaşları tərəfindən deyil, İran polis hissələri ilə atışma zamanı öldürüldüyü qənaətinə gəlmişdir[109, s.125].

1895-ci ilin noyabr ayında Qaçaq Nəbi Cənubi Azərbaycanda olarkən Naxçıvan qəza rəisi A.V.Slavoçinski İrəvan qubernatorunun razılığı ilə oraya gedib, Urmiya şəhərində yaşayan Ordubad taciri Paşa Hacı Fərəc oğluna Qaçaq Nəbinin öldürülməsi təklifini etmişdi. Nəbinin onun tərəfindən öldürüləcəyi təqdirdə

A.V.Slavoçinski onun qızıl medalla təltif ediləcəyini və həmçinin əlavə olaraq min rubl məbləğində pulla mükafatlandırılacağını vəd etmişdi. A.V.Slavoçinski ilə razılığa gələn Paşa Hacı Fərəc oğlu Nəbinin yaxın silahdaşları olan Şahhüseyni və Kərbəlayı İmanı aldadaraq Nəbinin öldürülməsinə nail oldu. Culfadakı Rusiya ali konsulluğunun başçısı knyaz Dobidze Nəbinin öldürüldüyünə əmin olandan sonra Qaçaq Nəbinin onun təkidi ilə İran polisləri tərəfindən öldürüldüyü haqqında məlumat yaydı. Onda İran mətbuatında da Nəbinin İran polisləri ilə atışmalarda öldürüldüyü barədə məlumatlar yer almışdı[109, 124].

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, tədqiqatçı İ.Həsənovun «Qaçaq Nəbinin öldürülməsi haqqındakı məsələyə dair» məqaləsində Gürcüstan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində Nəbinin öldürülməsi ilə bağlı saxlanılan arxiv sənədləri yer almışdır və yuxarıda deyilənlərlə üst-üstə düşür [109, s.126-129].

B.Bəhcət Nəbinin əxlaq və məənəviyyat sahibi olmasını xalq tərəfindən sevilib müdafiə olunmasının əsas səbəbi sayırdı. Nəbinin məənəviyyatını, əxlaqi keyfiyyətlərini səciyyələndirən xarakterləri bir çox konkret hadisələrdə özünü büruzə verir: “Nəbi öz hərəkətlərində namus və iffətli olub ondan xalqın əxlaqına və qeyrətinə toxunan bir əməl çıxarmazdı. O, qadına hörmət barəsində çoxdan çox ehtiyatlı idi, düşmənlərinin də qadınına toxunmazdı. Yoldaşlarına qarşı çox diqqətli və qayğı göstərən idi. Nəbi öz yoldaşlarına gizli oğurluğu qadağan etmişdi, onun bütün qərətləri müəyyən bir məqsədlə olurdu. O, yolları kəsərək hər gələn-gedəni soymaq işindən uzaq idi. Təsədüfi yol kəsmək onların işi deyildi”. Bəhlul Behcət Qaçaq Nəbinin Rusiya və İranın polis orqanlarının təşkil etdikləri xüsusi əməliyyat nəticəsində öldürüldüyünü göstərirdi. Onun öldürülməsində sonralar İranın hər b naziri olmuş Əmir Bahadır Cəng Paşa xandan məharətlə istifadə edilmişdi. İran şahı Müzəffərəddin sarayının nüfuz sahiblərindən biri olan Cəng Paşa xan əvvəllər də Qaçaq Nəbinin Cənubi Azərbaycanda fəaliyyətinin qarşısını almaq üçün Qaradağ və Maku tərəflərdə olan İran hökuməti məmurlarına lazımi sərəncamlar vermişdi. Bu

sərəncamların nəticəsi idi ki, Nəbi son vaxtlar o tərəflərə keçəndə təqib və ədavətlə qarşılanmışdı [246].

Qafqaz canişinin bilavasitə tapşırığına əsasən, Nəbinin öldürülməsi işinə ezam edilmiş Naxçıvan və Zəngəzur qəza rəisləri İrandakı adamları Məşədi Paşa vasitəsilə Nəbinin ən yaxın silahdaşlarından biri Şahhüseyni ələ almaqla, Nəbini aradan götürmək qərarına gəldilər. Şahhüseynin Nəbinin öldürülməsində İran hökumətindən ehtiyat etdiyini görəndə, Rusiya tərəfinin bu işdə maraqlı olan adamları Cəng Paşa xana müraciət etməklə Şahhüseyni razı sala bilmişdilər. «Şahhüseyn tamamilə çaşmışdı. Ona həm İran, həm də Rusiya hökumətləri yaxşı vədlər vermişdi. O, Rusiya imperatorundan nişan alacaq, İran hökumətindən isə mülk alıb xan olacaqdı»[246].

Qaçaq Nəbi öldürüldükdən sonra silahdaşlarının bir neçəsi ələ keçirilməklə məhv edildi. Şahhüseyn, Məmmədhüseyn və digərləri Dırnıs dərəsində öldürüldülər. Nəbinin yaxın dostu Musa Məhəmmədhəsən oğlu həbs edilib hərbi məhkəməyə verildi. İrəvan hərbi məhkəməsinin onun barəsində verdiyi hökm belə idi: «İran təbəəsi məhkum Musa Məhəmmədhəsən oğlu bütün əmlak hüququndan məhrum olunmaqla ölüm cəzasına məhkum edilsin». Lakin sonralar ölüm hökmü 20 il katorqaya göndərilməsi hökmü ilə əvəz olundu [109, s.246].

Azərbaycan xalqı əfsanəvi qəhrəman Qaçaq Nəbinin adı ilə bağlı mahnılar qoşmuş və dastanlar yaratmışdır. Azərbaycan yazarları xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin mübarizə dolu həyatını təsvir edən bir sıra əsərlər yazmışlar. M.Rahimin «Qaçaq Nəbi» poeması, S.Rəhimovun «Aynalı» povesti və «Qafqaz qartalı» romanı, H.Qasimovun «Dağlara çəkildi» povesti, C.Bərgüşadın «Boz atın belində» romanı, Ə.Vəliyevin «Tunc atlı» əsəri, S.Rüstəmin «Qaçaq Nəbi» pyesi və M.Təhmasibin «Nəbi» ədəbi kinossenarisi, Ə.Qurbanovun ssenarisi əsasında H.Turabov və Ə.Mahmudov tərəfindən ekranlaşdırılmış, 9 nəfərin Dövlət mükafatına layiq görüldüyü, həm də rus və ermənilərin təzyiqi ilə adı dəyişdirilib kadrları ciddi senzuraya məruz qalmış “Atarı

yəhərləyin” (“Qanlı zəmi”) filmini bunlara misal göstərmək olar [246].

Qaçaq Nəbinin ölümündən sonra çox sayda tərəfdarı çarizmin yerlərdəki danosçularının, onun haqlı cəza olaraq məhv etdiyi erməni zülmkarlarını, təqiblərindən qurtulmaq üçün Qacarlar İranı və Anadoluya köçmək məcburiyyətində qalmışdılar [72, s.164-166].

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr edilmiş “Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı” adlı kitabda [109] və bu sətirlərin müəllifinin 1988-ci ildən başlayaraq Qaçaq Nəbi haqqında araşdırmaları həm də xalqımızın dəyərli övladları Qaçaq Nəbi və Həcər xanım haqqında yaxın tariximizdən xəbərsiz bəzi nadanların elmi-tarixi həqiqətlərə zidd olan, düşmən dəyirmanına su axıdan, xalqın sevdiyi, şəninə mahnılar, şeir, nəğmələr qoşduğu, şair, yazıçılarımızın poema, povest, hekayə, romanlar həsr etdiyi, incəsənət xadimlərimizin kinolar çəkdiyi bu qəhrəmanlar haqqında əsassız iftiralara da cavabdır [240]. Həcərin Nəbidən sonra guya ki, erməniyə ərə getdiyi haqda heç bir əsası olmayan sərsəm cəfəngiyyat uyduranlara mənbələrlə, sənəd, sübutlarla tərəfimizdən lazımı cavablar verilmişdir [246].

Eynilə, Qaçaq Nəbi və Həcərin övladlarının olmaması, yaxud sağ qalması barədə tarixşünaslığımızda uzun illər yer almış iddiaların əsassızlığı da son illər üzə çıxan faktlarla təkzib olunmuşdur. Bu xalq qəhrəmanlarımızın hazırda Qubadlı rayonunda, Avstriyada, Türkiyədə törəmələri yaşayır, şərəfli soyun ənənələrini ləyaqətlə davam etdirirlər [226].

Mir Möhsün Nəvvab "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" adlı əsərində yazırdı ki, 1905-ci ildə ermənilərin Sisian kəndində törətdiyi qırğınlardan sonra müsəlmanlar toparlanaraq Vağudi kəndində onlara törətdikləri vəhşiliklərin cavabın verdilər, başçıları «Qafqaz ermənilərinin qubernatoru Stepanyans» da içlərində olmaqla, “Bu vuruşmada ermənilər tərəfdən 400 nəfərin öldürüldüyü təxmin edildi» [223a,153].

M.M.Nəvvab Əlipaşa bəy Xanmurad bəy oğlunun və dəstəsinin erməni quldurlarına qarşı apardıqları mübarizədən də geniş bəhs edib. Həmin əsərdən qeydləri ixtisarla yazımıza köçürürük. Müəllif yazır: "Piçənis müsəlman kəndindən və başqa müsəlman kəndlərindən 300 nəfərə qədər igidlər və qeyrətli cavanlar toplaşaraq Paşa bəy Murad bəy oğlunun sərkərdəliyi ilə atlanıb, Minkəndin üzərinə yeridilər. 160 evdən ibarət olan bu kəndin yarıısı müsəlman idi. Paşa bəyin dəstəsi ermənilərin bir qismini öldürdülər və yaraladılar, bir qismi isə qaçıb, dağıldılar. Bundan sonra onlar 200 evdən ibarət olan Xoznavar kəndinə hücum etdilər.

Bir-iki gün keçdikdən sonra həmin dəstə üç yüz erməni evi olan Əliqulu kəndinə hücum etdilər. Onlar həmin kəndin bir tərəfindən daxil olaraq onu yarıya qədər dağıtdıqdan sonra əldə etdikləri qənimətlərlə geri döndülər.

Paşa bəyin dəstəs sonra atlanıb Cavanşir tərəfə hücum etdilər. Əvvəlcə 150 evdən ibarət olan Külədik kəndinə hücum edirlər. Ermənilər əllərində silah onların qarşısına çıxdılar. Bir neçə saat ərzində onlardan yüz nəfərini qətlə yetirdilər [254].

Bəzi müəlliflər Sultan bəyin Qurdhacı kəndi ilə əlaqəli olduğunu deyirlər. Qurdhacı kəndi XVIII yüzildə boş sahə olub. Qarabağ xanı Pənahəli xan Sarıcalı-Cavanşir bu sahəni Xorasan əyalətindən gəlmiş Hacısamli camaatının Qasımuşağı tayfasına verib.

Zəngəzurda ermənilərə qarşı mübarizədə Sultan bəy Sultanovun adı öndə gedir və onun rəhbərliyi ilə aparılmış silahlı mübarizə, döyüş öz nəticələrinə və tarixi əhəmiyyətinə Azərbaycan xalqının qəhrənlıq tarixində, xalqımızın hafizəsində silinməz iz qoyub. Qeyd edək ki, Sultan bəy Əlipaşa bəyin oğlu olub və 1871-ci ildə Zəngəzur qəzasının Hacısamli nahiyəsinin Qasımuşağı obasında doğulub. Molla yanında oxuyub, mədrəsə təhsili alıb. Böyük mülkədar olub. Sultan bəyin milli qəhrəmana çevrilməsi 1905-ci il hadisələri, erməni olayları ilə bağlıdır. Müsəlmanlara,

türklərə potensial nifrət edən ermənilər çar məmurlarının dəstəyi ilə qanlı qırğınlara başlayırlar.

1918-ci il hadisələrində Andronik bir neçə minlik ordu ilə Zabux kəndini keçərək Laçın istiqamətində irəliləyir. Bu məsələdən əvvəlcədən xəbər tutan, bölgənin nüfuz sahiblərindən biri, Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun qardaşı Sultan bəy, öz partizan dəstəsi ilə Laçın-Zabux yolundakı bir dərədə pusqu quraraq Andronikin qoşununu mühasirəyə salır.

Burada təqribən bir günlük qanlı döyüşlər olur. Bu döyüşlər zamanı general Andronik demək olar ki, bütün qüvvəsini itirərək bir neçə nəfərlə güclə qaçır. Dərə bu döyüşdən sonra xalq arasında "Qanlı dərə" adlandırıldı.

Mənbələrdə Sultan bəy haqqında xeyli məlumatlar var, Onların bir çoxu həm də onun xarakterinə ayna tutur.

Bir dəfə qubernatora Əlipaşa bəyin adından Sultan bəyin əleyhinə şikayət ərizəsi yazırlar. Quberniya idarəsindən məmurlar gəlirlər. Yoxlama aparılır. Faktlar tutuşdurulur, sənədlər üzləşdirilir. Yazılanlardan heç biri sübuta yetmir. Axırda Sultan bəyin fikrini soruşlar.

Ancaq nə qədər qəribə olsa da Sultan bəy yazılanların hamısını təsdiqləyir. Yoxlayanlar çaşbaş qalırlar:

- Bəy, onda gərək sən tutulasan, bu necə etirafdı belə?! Sultan bəy yarıciddi-yarızarafat deyir:- Siz də bilirsiniz, mən də bilirəm ki, bunları mənim atam yazmayıb. Hansı namərdə onun adından yazıb. Bununla belə, orda atamın adı var, onun diliylə deyilən sözləri mən yalan kimi qələmə verə bilmərəm. Bir də yoxlayın, bəlkə düzdü elə bu yazılanlar?

Gələn-gedən çox olarmış Sultan bəyin. Xahişə gələn, şikayətini bildirən, kömək istəyən və s. Tapşırırmış ki, onu soruşan olanda, evdə olmasa da, heç vaxt deməsinlər ki, Sultan bəy evdə yoxdur. Desinlər ki, buralardadır, gələcək indi. Bu minvalla gələnləri yerbəyer eləsinlər, onlara çay-çörək versinlər. Əgər evdə yoxsa, yoxluğunu bundan sonra bildirsinlər. "Bura dağ yeridir, uzaq yoldan gələn olar, bilməzsınız, ac qayıdar. Sonra mənəm, sizsiniz".

Sultan bəy 1955-ci ildə Qars ətrafında, Köçkoy kəndində vəfat edib [254].

Bakı bolşevikləri, başda S.Şaumyan olmaqla, daşnaklarla ittifaqda 1918-ci ilin yazında dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı kütləvi soyqırımı törətdilər. Nəticədə, bolşeviklər Bakıda hakimiyyəti müvəqqəti olaraq ələ keçirə bildilər (1918-ci il iyulun 31-dək). Türk-müsəlman soyqırımları Azərbaycan milli hərəkətini sarsıtmadı. Cənubi Qafqazın türk-müsəlman əhalisini fiziki cəhətdən məhv olmaq təhlükəsindən xilas etmək üçün müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması zərurəti meydana çıxdı. 1918-ci il mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildi [102].

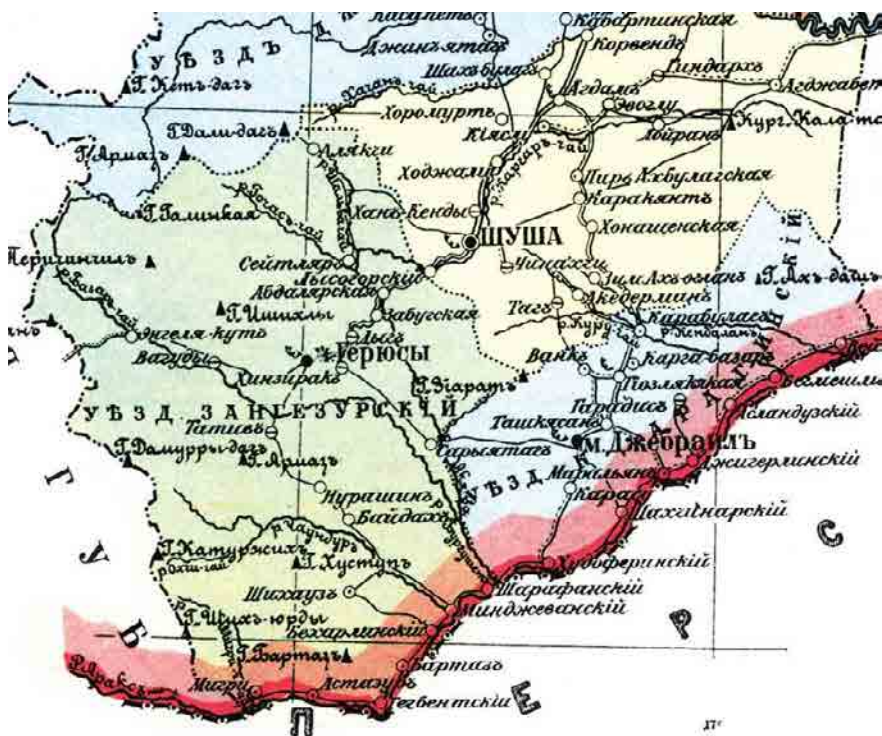
AXC rəhbərliyi bu qətlialmlara son qoymaq üçün müəyyən tədbirlərə əl atsa da, bunlar təsirsiz qalmış, qanlı qırğınların qarşısını ala bilməmişdi. Məsələn, 1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri arasında bağlanmış sazişə uyğun olaraq, Azərbaycan öz qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəksə də, erməni tərəfi nəinki bunu etməmiş, əksinə, bölgəyə yeni hissələr göndərmişdi. Nəticədə həmin vaxtdan keçən müddət ərzində qəzanın daha 40 kəndi talan edilmiş, sakinləri öldürülmüşdü. Göstərilən faktlar Azərbaycan XİN-in 7 yanvar 1919-cu il tarixli teleqramında müttəfiqlərin ali komissarı Haskelin diqqətinə də çatdırılmış və erməni qoşunlarının geri çağırılması, yerli erməni bandalarının tərkisiləh edilməsi üçün ondan bölgəyə Amerika zabitlərindən ibarət komissiya göndərilməsini tezləşdirmək tələb edilmişdi.

Bu məkrli plan Zəngəzurdə gedən məşhur bir döyüşlə pozuldu. Bu həm də o deməkdir ki, ermənilərin Zəngəzur və Qarabağda törətdikləri qanlı qırğınlar silsiləsi heç də həmişə tək-cə azərbaycanlıların məğlubiyyətlərilə bitməmişdir. Bu torpaqların qeyrətli bəyləri, igidləri dəfələrlə toparlanaraq ermənilərin nizami ordu hissələrinə ağır itkilər, gözləmədikləri acı məğlubiyyətlər də yaşatmışdır. Daşnak generalları Andronik və Manukun dövrün ən yaxşı silahları ilə təmin olunmuş birləşmiş qüvvələrinin Zəngəzurun

Laçın bölgəsindəki Zabux dərədə darmadağın edilməsi belə şərəfli səhifələrdən biridir. Laçınlı Sultan bəy Paşabəy oğlu Sultanov, Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət, Zəngəzur qəzasının pristavları qubadlılı Aslan bəy kərbəlayı Hüseyn oğlu Sultanov, Şahsuvar bəy Kələntərovun rəhbərlik etdikləri döyüşçü, partizanlar dəstəsi böyük igidliliklə puça çıxardılar. Bu şəxslərin hazırladığı əməliyyatda Aslanbəyin onaçılanının hücum signalı olan dağı-daşı titrədən ilk sərrast atəşi ilə müsəlmanlara qarşı qaniçənliyi ilə bədnam şöhrət qazanmış Manukun başı bədənindən ayrıldı, panikaya düşən erməni daşnak ordusunu Zəngəzur partizanları kiçik qruplarla mühasirəyə alaraq məhv edirdi. Peşəkarlıq, ermənilərin yuxuda da ağına gəlməyən müdrik dəqiqliklə hazırlanmış həmin cəsarətli hərbi əməliyyat yalnız yerli qüvvələrin gücü ilə həyata keçirildi. Erməni daşnaklarının Zabux dərəsində bu biabırçı məğlubiyyətindən yalnız bir qrup mühafizəçisi ilə Andronik qurtula bildi. O, Eçmiədzin keşişlərinin yanına, oradan Tiflisə, sonra da xəfiyyəsi olduğu, planlarını yerinə yetirməyə zəmin durduğu İngiltərə və Fransadakı himayədarlarının yanına qaçdı [4, s.15].

Həmin günlərdə paralel olaraq Sultan bəyin qardaşı, AXC-nin ilk hərbi naziri, Gəncə, sonra da Qarabağ quberniyasının general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun rəhbərliyi altında Qarabağdakı milis və yenicə təşkil edilən hərbi dəstələrin iştirakı ilə erməni hərbi hissələrinə qarşı uğurlu əməliyyatlara başlandı [4, s.18-20].

Xosrov bəy Sultanov 1918-1920-ci illərdə Qarabağ, o cümlədən Zəngəzurdə AXC hökumətinin 1 nömrəli əsas fiquru, erməni-daşnak hərbi hissələrinə qarşı mübarizənin başında duran şəxs olsa da, indiyədək aparılmış araşdırmalarda onun şəxsiyyətinə lazımi dərəcədə diqqət yetirilməmiş, fəaliyyəti, hadisələrə təsiri kifayət qədər öyrənilməmiş, əksinə, bir çox hallarda yanlış, səhv, birtərəfli yanaşmalar, informasiyalar yer almışdır. Onun fəaliyyəti 1920-ci illərdə Zəngəzurun ictimai-siyasi həyatı ilə sıx bağlı olduğuna, ciddi təsir imkanlarına, mövzumuzla birbaşa əlaqəsinə görə bu haqda geniş dayanmağı gərəkli sayırıq.

X.Sultanov 1879-cu ilin may ayında Zəngəzur qəzasının Hacısamlı nahiyyəsinin, Qasımuşağı obasında, indiki Laçın rayonunda anadan olub. O, Odessa Universitetinin tibb fakültəsində təhsil alıb. Bir müddət "Müsavat", sonradan isə "İttihad" partiyasının üzvü olub. 1918-ci ilin mayın 27-də Azərbaycan Milli Şurasının, bundan əvvəl Zaqafqaziya Seyminin və sonradan Azərbaycan Parlamentinin üzvü seçilib, AXC-nin elan edilməsi bəyannaməsinə imza edənlərdən biri olub. Mayın 28-də Baş Nazir Fətəli Xan Xoyskinin formalaşdırdığı ilk hökumət kabinetində Hərbi nazir vəzifəsinə təyin edilib [15, s.29].

1918-ci il yazın sonu – yayın əvvəllərində Şimali Azərbaycanda yaranmış kəskin hərbi-siyasi durum nəticəsində AXC-nin ilk hökuməti çox az, 20 gün yaşadı. Xosrov bəy Tiflisdə Hərbi nazir vəzifəsinə qəbul edərkən Milli Şura qarşısında 3 vəzifəni yerinə yetirəcəyini aşağıdakı sıra ilə elan etmiş və bundan ötrü Hökumətin yardımını istəmişdi: — erməni hərəkatı ilə mübarizə və bu hərəkatın tamamilə məhv edilməsi, asayişin «bərpa olunması, məcburi köçkünlər arasında gəzən epidemiyalarla mübarizə, onlara yardım».

Azərbaycanın ilk Hərbi naziri vəzifəsinə qısa müddətə icra etdikdən sonra növbəti hökumət kabinetlərində Əmək, Əkinçilik, Torpaq naziri olub. X.Sultanov 1919-cu ilin 29 yanvarında Azərbaycan hökumətinin keçirdiyi iclasda Gəncə quberniyasından ayrılaraq təşkil edilmiş Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarından ibarət Qarabağ quberniyasının general-qubernatoru təyin edilib [15, s.30].

Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə başlayarkən onun xalqa müraciət ünvanlamışdı: “Azərbaycan hökumətinin yanvar ayı qərarı ilə Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları xüsusi general-qubernatorluğa ayrılmışdır. Bu fəvqəladə tədbirlər fəvqəladə vəziyyətdən irəli gəlmişdir. Azərbaycanın təqribən yarısında, onun ən yaxşı hissəsi - 4 qəza - artıq bir ilə yaxındır ki, anarxiya ucbatından dağılır. Şəxsi firavanlığı yüksək ideal sayan məsuliyyətsiz elementlərin rəhbərliyi altında olan bandalar diyarı viranə qoyur; kəndləri yandırır, əhalini qırır, on minlərlə yurdsuz-

yuvasız qadın və uşaq qaçqın düşmüşdür, yuxarıda göstərilən elementlər milli ədavət yayırlar. Əhalidən ümumi siyasi vəziyyət gizlədilir. Bu şəxslər öz şəxsi mənaflarını güdür, öz cəhdlərini partiya ideya forması donuna salırlar.

Öz həyatını xalqa xidmətə sərf etmiş ictimai xadim kimi mən milli mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət göstərməyi, ciddi ədalət və qanunçuluq mövqeyində dayanmağı hakimiyyətin borcu sayıram. Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi toxunulmazlığı, şəxsiyyətin ciddi məsuliyyəti və əmlak toxunulmazlığı - diyarın həyatı bu əsaslar üzərində qurulacaqdır" [123].

X.Sultanov general-qubernator vəzifəsinə başlayanda bölgədə acınacaqlı durum var idi. O, 1919-cu ilin fevralın 15, 16 və 17-də qəza rəisləri və ictimai xadimlərinin iştirakı ilə keçirdiyi ümumbölgə müşavirəsində məlum olmuşdu ki, indiyədək Zəngəzurda 166 kənd dağıdılmış, əhalisinin 30 faizi məhv edilmişdi. Bu müşavirədə Andronikin qəzada törətdiyi faciələr barədə ətraflı məlumatlar dinlənilmiş və bu quldur dəstəsinin bölgədən çıxarılması qəti olaraq qərara alınmışdı.

Ermənilər X.Sultanovun general-qubernator təyin olunmasına, Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına dəfələrlə etiraz bildirmişdilər, onun haqqında mərkəzə, müttəfiqlərin Tiflisdəki missiyasının başçılarına şər-böhtan dolu müraciətlər göndərmişdilər [23, iş18].

Onların narahatlığının əsasları var idi, Qarabağ və Zəngəzurda Sultanovların erməni iddialarına qarşı qətiyyətli, barışmaz mövqedə durduğunu, bölgədə böyük nüfuz və imkanlara sahib olduğunu ermənilər yaxşı bilirdilər.

1919-cu ilin Novruz bayramında erməni-daşnak hərbi dəstələri general Dronun rəhbərliyi ilə Qarabağa yeganə keçid olan Əsgəranı zəbt etmiş, Şuşa, Zəngəzurla əlaqələri kəsmişdilər. Xosrov bəyin başçılıq etdiyi Azərbaycan əsgərləri dəqiq, çevik hərbi əməliyyatla mayın 30-da erməni qoşunlarını darmadağın edərək Xankəndi və Şuşanı düşməndən geri almışdı. 1919-cu ilin iyununda X.Sultanovun başçılığı ilə keçirilən digər əməliyyatda Şuşaya gizli

yolla silah aparan Erməni Milli Şurasının üzvləri həbs edilərək Qarabağ ərazisindən çıxarılmışdı [110 s.49]. Top, haupitsa, pulemyotlarla silahlanmış, nizami süvari və piyada dəstələrinə malik olan daşnak ordu hissələrinə [164, s.228] qarşı yerli özünümüdafə dəstələri bəzən sarsıdıcı zərbələr də vurur, erməniləri itkilərə məruz qoyurdu” [42, s.44-47].

Lakin acı təəssüflər olsun ki, ermənilərin aldığı belə sarsıdıcı zərbələrdən sonra AXC silahlı qüvvələri yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək Zəngəzur və Qarabağda erməni mövcudluğuna son qoymaq fərsətini əldən verdi. Qarabağda baş verən hadisələrin mərkəzi siması olaraq Xosrov bəy Sultanovun 1918-ci ilin ortalarından başlayaraq aprel 1920-ci ilin aprelin son günlərindəkə Nazirlər Şurasına, Hərbi Nazirliyə, Milli Şuraya, Baş nazirlər Fətəlixan Xoyski və Nəsim bəy Usubbəyova ünvanlandığı xeyli məktub, teleqram, raportları, xüsusən Qafqazda əsas söz sahibi olan ingilis generalı Şatelvortla Qarabağ məsələsinə dair apardığı müzakirələrdən dərhal sonra - 22 avqust 1919-cu il Milli Şuraya göndərdiyi - Qarabağda ingilis siyasəti ilə əlaqədar olaraq yaranmış vəziyyət və onun düzəldilməsi üçün zəruri tədbirlər adlı məlumat-məruzəsi, eləcə də Andranikin 1918-ci il sentyabrın 4-də Zəngəzura ayaq basdığı gündən tökdüyü qanlar, onun məqsədi, hərəkət planları barədə qəza rəisi Məlik Namazəliyevin Gəncə, ardınca da Bakıya göndərdiyi onlarla məktub, teleqram da Milli Şurayı, AXC hökumətini lazımi zamanda qətiyyət, siyasi iradə, cəsarətli hərəkətə keçməyə sövq edərək, inandıra bilmədi. Hələ üstəlik 1918-ci ilin qanlı mart qırğınlarından sonra da, hətta Nuru paşa komandanlığında Bakının işğaldan azad edilməsindən sonra belə ermənilərin həyasızlıqla AXC-nin Bakıdakı hökumət strukturlarında möhkəmlənmək, parlamentdə daha çox yer tutmaq söylərinə lazımi cavab verilmədi, sanki heç nə olmamış kimi ermənilərin Bakıda yenidən qol-qanad açmalarına imkan yaradıldı. AXC Parlamentində erməni fraksiyası 5, Daşnaksütyun fraksiyası 7 deputatla təmsil olunurdu [240]. Erməni siyasilərinin və silahlı quldur dəstələrinin əsas ideya, maddi təminatçılarından biri Bakıda yaşayan, mart

qırğınlarının, Nuru paşa qoşunlarına qarşı müqavimətin təşkilatçılarından, daha sonra Paris sülh konfransında Azərbaycan əleyhinə mübarizəsini davam etdirən general Baqratuni də həmin dövrdə Bakıda mənfur fəaliyyətini sərbəstcə davam etdirirdi [244].

1919-cu ilin iyulunda Zəngəzurda böyük potensiala malik erməni-daşnak nizami qoşun hissələri mövcud idi. Onlar Qızılboğaz keçidi vasitəsilə Ermənistan hökuməti ilə əlaqə saxlayırdılar. 1919-cu ilin oktyabrında Zəngəzurun gəlmə erməni əhalisini azərbaycanlılara və Azərbaycan Hökumətinə qarşı qaldırmaq üçün buraya xüsusi təxribat qrupları göndərilmişdi. Zəngəzura Ermənistandan yeni nizami qoşun hissələrinin göndərilməsi planlaşdırılırdı. Bölgədə Ermənistan hökumətinin silahlı qüvvələrinin iştirakı ilə AXC-yə qarşı hazırlanan qiyamın qarşısını almaq, ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək və əhalini qırğınlardan qorumaq üçün Azərbaycan hökuməti onun öz torpağı olan bu qəzaya qoşun dəstəsinin göndərilməsini qərara aldı. Bu məqsədlə Hərbi nazirlik 1919-cu il oktyabrın 30-da “Zəngəzur ekspedisiyası” adlanan xüsusi dəstə yaratdı. Dəstənin rəhbəri 1-ci piyada diviziyasının komandiri, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski idi. Dəstə iki qrupdan ibarət idi. Birinci dəstədən ibarət qrupa general-mayor Davud bəy Yadigarov, sağ və sol dəstələrdən ibarət ikinci qrupa isə polkovnik Levestam komandirlik edirdi. Birinci dəstə tərkibinə görə daha böyük idi və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində əsas zərbə qüvvəsi kimi nəzərdə tutulmuşdu. Onun tərkibinə 2-ci Zaqatala piyada alayının bir taboru və 8 pulemyotu, 2-ci Qarabağ süvari alayının 4 bölüyü və 4 pulemyotu, 3-cü Şəki süvari alayından 2,5 bölük və 2 pulemyot, 2-ci dağ-topçu diviziyasından iki topu olan 4-cü batareya daxil idi. Bütövlükdə, dəstədə 1 tabor, 6,5 bölük süvari, 14 pulemyot və 2 top var idi. Dəstə oktyabrın 30-da ilkin mövqelər istiqamətində Xankəndidən Zəngəzura doğru hərəkətə başladı. Müxtəlif istiqamətlərlə hərəkət edən birinci, habelə sağ və sol dəstələr qəza mərkəzi Gorusa bitişik Dığ yaşayış məntəqəsinə doğru irəliləməli idilər. Dığın erməni silahlı qüvvələrindən təmizlənməsi həm Qarabağa aparan strateji

yolu, həm də bölgəni nəzarət altında saxlamaq üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Birinci dəstə Dığa doğru şimaldan hərəkət etməli idi. Zəngəzur dəstəsinin rəisi general-mayor C.Şıxlinskiyə əmrinə əsasən, Birinci dəstə noyabrın 3-də hücumu başlamalı, dəstənin piyada bölmələri 2 ədəd topla Sultan-kənd, süvari bölmələri isə Sadınlar kəndi istiqamətində irəliləməli və orada döyüşqabağı mövqe tutmalı idi. Hücum zamanı dəstənin sağdan mühafizəsi Sultan bəy Sultanovun rəhbərliyi ilə yerli partizanlara tapşırıldı. Noyabrın 4-nə keçən gecə yerli partizanlar Keçəldağ strateji yüksəkliyini tutub, orada möhkəmlənməli, sonra isə hərbi hissə və bölmələr hücumu qoşulmalı idilər. Bölgədə azərbaycanlıları sıxışdırmağa çalışan ermənilər də bu döyüşə ciddi hazırlaşmışdılar. Onların Dığ və Gorus ətrafında 6 minədək canlı qüvvəsi, 4 qaubitsası və 2 ədəd topu var idi. Atəşlərin dəqiq və dağıdıcı olması göstərirdi ki, topçular təcrübəli zabitlərdirlər. Süvari qoşunları ən azı 3 bölükdən ibarət idi. Dığ istiqamətində aparılan döyüşlər Azərbaycan qoşun hissələrinin uğuru ilə başlasa da, onu əldə saxlamaq mümkün olmadı. Düşmən qüvvələrinin çoxluğu və onların dağ şəraitinin imkanlarından səmərəli istifadə etmələri, təminat məsələlərinin vaxtında həll olunmaması, irəli getmək üçün ərazidə münasib yolların olmaması və onların çoxunun Andranikin dəstəsi tərəfindən dağıdılması Azərbaycan qoşun hissələrinin hücumunu səngitdi. Ona görə də noyabrın 3-dən 7-dək Dığ istiqamətində aparılan döyüşlərdə AXC ordusunun qoşun bölmələri qarşıya qoyulan vəzifələri yerinə yetirmədən ilkin mövqeyə qayıtmalı oldular. General C.Şıxlinski döyüşün nəticələri ilə bağlı hərbi nazirə göndərdiyi raportunda əminliklə bildirirdi ki, Zəngəzur dəstəsinə əlavə olaraq üç taborlu bir piyada alayını verilməsi ilə döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirmək mümkündür. Lakin Zəngəzur ekspedisiyası qarşıya qoyulan vəzifəni yerinə yetirmədi, hərbi əməliyyat başa çatdırılmadı. [252].

Əməliyyatın gedişində özünümüdfiə dəstələri mərdliklə vuruşsalar da nizami erməni hərbi hissələrinin qarşısında duruş gətirmək üçün mümkün deyildi. Ermənilər həmin soyuq noyabr

günlərində Qarışıqlaş kəndi ətrafında 36 nəfər qadın, qoca və uşağı güllələdilər. Qarışıqlaş kəndində bu qətləmləri törədən Mardi Ayvazyanın və Eqiş İxşanyanın hərbi bölmələri də ermənilərin əks-hücum planına uyğun olaraq Zabux kəndi istiqamətində yenidən hücumla keçdilər. Lakin ermənilər Zeyvə və Sultanlar kəndləri istiqamətlərində yerli azərbaycanlı əhalidən və AXC hərbi hissələrindən təşkil olunmuş birləşmələrin güclü müqaviməti ilə qarşılaşdılar, bir neçə saatlıq döyüşdən sonra erməni qüvvələri itki verərək geri oturduldu. Həmin gecə erməni kəşfiyyatı Qarışıqlaş kəndindəki bölmələrinə Gorus - Sisian rayonları istiqamətində olan bütün dağ yolları və cığırları azərbaycanlıların nəzarəti altında olduğu xəbərini gətirdi. Çox sonralar həmin döyüş barəsində erməni tarixçisi Z.Şahnazarov xatirələrində həm özlərinin törətdikləri qarətçilikdən, vəhşiliklərdən, həm də qorxudan mövqelərini qoyub qaçdıqlarını etiraf edirdi: "Biz Qarışıqlaş kəndindən çıxarkən, əhaliyə məxsus bütün əmlakı özümüzə götürdük, kənddə bir pişik belə qalmadı, evlərə od vurub oradan çıxdıq. Ətraf kəndlərdən topladığımız atlardan nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə etdik. Əldə etdiyimiz bütün əmlakı itki vermədən özümüzə əvvəlcə Daşaltı kəndinə, oradan isə Şuşa şəhərinə gətirdik." [251].

Həmin günlərdə Müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı təkidlə döyüşlərin dayandırılması üçün Ermənistan və Azərbaycan hökumətlərinə təzyiq edir, tərəflər arasında sülh danışıqları aparılmasını, hücumun dayandırılmasını istəyirdi. Əslində isə ermənilər Zəngəzurda ciddi zərbələr aldığından əlavə qüvvə toplamaq üçün vaxt qazanırdı. AXC ordusu hissələri bölgədən çıxarılmışdı. Zəngəzur yenə də yalnız yerli əhalinin öz imkanları hesabına müdafiə edilməyə cəhd edirdi. Bu dəfə də məqsədlərinə nail olaraq, daha güclü qüvvə ilə dinc əhalinin soyqırımını davam etdirməyə başladılar [251].

Xosrov bəy həmin günlərdə ısrarla xarici emissarlarının kölgəsində Qarabağda lövbər salmış Erməni Milli Şurasına və onların himayəsindəki silahlı dəstələrə 6 gün ərzində tabeliklərindəki hərbi hissələri ilə birlikdə Qarabağ və Zəngəzurun

hüdudlarından çıxması barədə ultimatum verilməsini, yuxarı Qarabağ ərazisindəki əslində mövcud olan ikihakimiyyətliyə son qoyulmasını, imtina edib çıxmadıqları təqdirdə, AXC-nin hərbi hissələrinin təxirə salınmadan Zəngəzurda yeridilməsinə icazə və kömək istəyir, İranla sərhəd bölgələrində dayanmış 600 nəfərlik top-tüfəngli hərbiçilərin bir qisminin onun sərəncamına göndərilməsini rica edirdi, xəzinədən ayrılmış pulun, hərbi geyimlərin hələ də gəlib çatmadığını yazır, erməni silahlı qüvvələrinin Laçında ağır itkilərə məruz qalmasından sonra bir daha özlərinə gələ bilmələrinə imkan verməmək üçün bunun vacibliyini əsaslandırır və İrəvandan Azərbaycan torpaqlarının qəsbinə yönələn, uzağa hesablanan hərbi yürüşlərinin qarşısının alınmalı olduğunu yazır, təhlükə barədə dönə-dönə xəbərdarlıq edirdi: «...geciksək, Zəngəzur və digər qəzaları itirəcəyik, Azərbaycanda hərc-mərclik yaranacaq» deyirdi. O, ingilislərin təşəbbüsü və vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanan müqavilələrin ermənilərin xeyrinə olduğunu, bununla vaxt qazandıqlarını, imkan düşdükcə öz bəd əməllərini davam etdirəcəklərini, AXC hərbi dəstələrinin Şuşa və Laçıdan çıxarılmasının yolverilməz olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyini, iki qonşu xalq arasında münasibətləri hədsiz kəskinləşdirdiyinə dair sənədlər, sübutlar, müraciətlər göndərirdi. Onun “Qarabağda ingilislərin siyasəti ilə bağlı yaranmış vəziyyət və onun aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər” [35, s.44-47] raportu 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrin mahiyyətini anlamaq, AXC Hökumət və Parlamentinin mövqeyini dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

O, yeni yaranmaqda olan Milli Ordu hissələrinin Zəngəzurdə Andranik, Njde, Dro komandanlığında nizami qoşunlara qarşı kortəbii, cəsarətsiz, pərakəndə döyüşlərinin şahidi idi. Təlim keçməmiş, silahla davranmağı bacarmayan, regionun sərt iqliminə, dağlıq relyefinə bələd olmayan, bığ yeri təzəcə tərləmiş əsgərlərin qırılmasını da, bir çoxu rus, ingilis, ermənilərlə əlbir olan zabitlərin

xəyanəti, səriştəsizliyi sayəsində yerli partizanların tutduqları strateji yüksəkliklərin ağır itkilərlə ermənilərə verilməsini də görürdü. General-leytenant Sulkeviç, general Yadigarov Sultan bəyin təşkil etdiyi kürd partizanlarının əlində olan strateji yüksəkliklərdə möhkəmlənmək üçün əməliyyatı pozduğuna, Qaragöl və digər ərazilərin yenidən ermənilərin əlinə keçməsinə imkan verdiyinə görə hərbi nazir Mehmandarov tərəfindən göndərilən Yadigarov komandan müavinliyindən azad edilib qərargah zabıtlıyına endirilmişdi [40, s.129-131]. Xosrov bəyin Qarabağdakı müsəlman əhalinin, eləcə də yaylaqlara köçən aran maldarların təhlükəsizliyini qorumaq üçün tabeliyində olan az sayda xalq milisinin gücü ilə nə qədər işlər gördüyü də sənədlərdə, raportlarda qalır [3, s.129-131].

Üzeyirbəy Hacıbəyli Xosrov bəy Sultanov haqqında yazırdı: «Həqiqətən, o, Qarabağ üçün ən münasib bir rəisdir. Qarabağ həyatına tamamilə aşına olan bu zat sağlam bir vücuda malik olan kimi sağlam və salamat politika yerindən və təht idarəsinə tapşırılmış olan yerin ümumi mənafeyini xüsusi surətdə nəzərdə tutan bir zətdir. Ermənilər Qarabağda qəsdən süni iğtişaşlar çıxarmaqla Qarabağ general-qubernatorunu baş komandanlıq gözündə ləkələmək istəyirlər. Əgər Qarabağ müsəlmanları arasında böyük və layiqli bir nüfuza malik olan və erməni cəməəti tərəfindən dəxi möhtərəm sayılan bu zat Qarabağın hökuməti başında olması idi, burası - Azərbaycanın cənnəti hesab olunan bu yer çoxdan bəri cəhənnəmə dönüb qətli-qital olmuşdu» [86].

Çox mürəkkəb daxili və beynəlxalq durum üzündən AXC iqtidarı heç də həmişə lazımi tədbirlər görə bilmir, bir çox hallarda qətiyyətli addımlar əvəzinə, Bakıdan İrəvana, Tiflisə, Amerika, İngiltərə, Fransa, İtaliyanın hərbi və diplomatik missiya başçılarına xahişlər, dişsiz xəbərdarlıqlar, ard-arda nəticəsiz qalan notalar göndərirdi. Xosrov bəyin aşağıdakı tələblərinin və müşahidələrin nə qədər düzgün olduğunu zaman göstərdi, onun bu tələbləri, mövqeyi qəti idi, vətəninə, millətini, dövlətini sevən bir hərəbəinin siyasi iradəsinin həyat, mücadilə amalı idi, yeganə doğru yol idi: 1.

Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində ingilis köməyindən qətiyyətlə imtina edilməlidir; 2. İngilislər Qarabağ və Zəngəzur məsələsinin həllində bizə yalnız maneçilik yaradırlar; 3. Məcburi tədbirlər görülmədikcə ermənilər Azərbaycan hakimiyyətinə tabe olmayacaqlar; 4. Bu problem həllini tapmadıqca əhali hökumətin gücsüz olduğuna inanacaqdır. Bu isə həmin bölgələrdən əlimizi tamam üzmək deməkdir. Cəsur hərbiçi və cəsarətli siyasətçi olan Xosrov bəy problemin həllinin aşağıdakı yollarını da göstərirdi: 1. Təxirə salmadan hərbi hissələri Zəngəzura yeritmək, ermənilərin İrəvandan Zəngəzura, Azərbaycanın digər bölgələrinə hərəkətinin qarşısını almaq; 2. Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın hakimiyyətini tanımaq barədə ultimatum vermək və altı gün vaxt qoymaq; 3. Bütün ermənilərə Azərbaycan rayonlarından getməyi təklif etmək, ultimatum dövründə onlarla hər cür danışıqları kəsmək, ultimatum bitdiyində dərhal hərbi əməliyyatlara başlamaq və bütün məsuliyyəti erməni başçılarının üzərinə qoymaq [3, s.121-122].

Xosrov bəy Osmanlıda Hərbi nazir Ənvər Paşanın erməni məsələsini necə həll etdiyini də gözəl bilirdi: erməni durduqca problem duracaq, erməni məsələsini həll etməyin yeganə yolu ermənilərdən azad olmaqdır [3, s.129-131].

Tarixi şans bir dəfə verilir, sən ondan yararlanmadınsa, qarşıdakı yararlanacaq, Zəngəzur ortada qalıb sahibini gözləyən ov kimi idi, birinci kim götürdüsə onun idi. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy 1919-cu il aprelin 2-də AXC Nazirlər Şurasının sədrinə məktubda yazırdı ki, general-qubernatorluğun hüduqlarında siyasi məsuliyyəti mən daşdığım halda hərbi hissələrin mənə tabe olmaması, lazımi zamanda silahlı qüvvələrin gücündən istifadə etmək hüququndan istifadənin, həm də hökumətlə teleqraf, rabitə əlaqəsi, xüsusən zəruri hallarda Hərbi nazirlə əlaqə qurmağımın qeyri-mümkünlüyü bölgəni böhranlı vəziyyətə salıb, faktik olaraq ikihakimiyyətlik hökm sürür, ingilis missiyası öhdəsinə götürdüyü missiyanı yerinə yetirmir, ermənilərlə, ingilislərlə apardığımız danışıqlar heç bir nəticə vermir, ermənilərin hərəkətlərindən görünür ki, onlar güclü hazırlıq aparırlar. Qanuna

görə general-qubernatorun hakimiyyəti Baş komandanın hakimiyyətinə bərabər tutulur, ona görə də hərbi hissələr onun tabeliyinə keçməlidir.

Bu, çox ciddi tələbə heç bir cavab gəlmir, Xosrov bəy yenidən hökumətə yazır ki, Qarabağda hərbi hissələrin mənə tabe edilməsinin zəruriliyi haqqında dəfələrlə verdiyim bəyanata baxmayaraq, indiyə qədər cavabsız qalmışdır. Mənim tərəfimdən bildirilmişdir ki, bu cür tabe edilmə qətiyyəni mövcud qanunlarla ziddiyyət təşkil etmir. Məsələnin vacibliyinə və təxirəsalınmazlığına baxmayaraq, Azərbaycanın bu vilayətinin taleyi bu məsələnin həlli ilə bağlıdır [3, s.129-131].

O yazırdı ki, indiki vaxtda Qarabağ məsələsinin həll edilməsinin mənim cavabdehliyimdə olduğunu nəzərə alaraq xahiş edirəm hərbi hissələrin Qarabağın general-qubernatoruna tabe edilməsi haqqında qərar verəsiniz, ya da mənim istefamı qəbul edib, hərbi hissələri ona tabe etməklə digər bir şəxsi mənim yerimə təyin edəsiniz. Mən bu haqda bəyanat verərkən tamamilə vətənpərvərlik hisslərindən çıxış edirəm. Nə üçün? Ona görə ki, vilayətdə hərəmərclik olmasın, vilayət özbaşına buraxılmasın, Hökumətin Qarabağdakı nümayəndəsinə heç bir mövcud siyasi vəziyyətlə, mövcud qanunlarla bəraət qazandırılmayan qeyri-müəyyən və anlaşılmayan münasibət bəsləyən ermənilərin hakimiyyətinə verilməsin. Xosrov bəy növbəti məktublarında bölgədəki Azərbaycan ordu hissələrinin də durumundan ətraflı bəhs edirdi O, Hərbi nazirliyə tabe olan hissələrdəki əsgərlərin ayaqqabı, geyim, patron çatışmazlığından, hətta itaətsizliyə gətirib çıxaran vəziyyətin kəskinliyindən, neçə aydır şəxsən ona vəd olunan patronları almadığından yazır, Qarabağ, Zəngəzurdakı vəziyyətin böhranlı həddə çatdığını, Qarabağ qubernatorluğuna aid ərazilərin məsələsinin birdəfəlik qəti həlli üçün hərbi sursatla 2 min əsgərin onun tabeliyinə keçirilməsini, əks təqdirdə özünün istefaya göndərilməsini ısrarla təkid edirdi. Mövcud real vəziyyət də bunu tələb edirdi və Xosrov bəy ısrarında tamamilə haqlı idi [3, s.129-131].

AXC Nazirlər Şurasının sədri Nəsimbəy Yusifbəyli Xosrov bəyin bu məktubu ilə bağlı Hökumətin 1919-cu il 19 aprel iclasında şəxsən məruzə edir, qızğın müzakirə keçirilir və məsələ həllini tapmır, «Xosrov bəy hərbi deyil» – bəhanəsi ilə heç bir konkret qərar qəbul olunmur, tədbir görülmür. Onun «Azərbaycan» qəzetinin 5 aprel nömrəsində çap olunmuş müsahibəsi də vəziyyətin böhranlılığını aşkar göstərsə də, Hökumət və Parlamentdəki müəyyən qüvvələr müxtəlif bəhanələr, əsassız arqumentlərlə, ən başlıcası isə ingilis nümayəndəliyinin təzyiqi qarşısında geri çəkilərək Qarabağda vəziyyətin birdəfəlik Azərbaycanın xeyrinə həlli yolunda ciddi siper çəkildilər [3, s.129-131].

Hələ müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların başlanmasından bir neçə ay qabaq Şuşa, Zəngəzurdan ermənilərin ciddi hazırlıq gördükləri barədə məlumatlar Gəncə və Bakıya, Tiflisə göndərilirdi. Cəlil Sultanovun 1920-ci il yanvarın 24-də Parlamentin sədrinə ünvanlandığı teleqramda yazırdı: "Bütün teleqramlarıma əlavə olaraq, hərbi əməliyyat yerindən məlum edirəm ki, Zəngəzur sarıdan başınız sağ olsun. Ermənilər öz qüvvələrini Cəbrayıl qəzasının sərhədində cəmləşdirirlər. Qarabağı xilas etmək lazımdır. Erməni xəyanəti və hiyləgərliyi qurbanlarının sayı hesaba gəlməzdir" [36, v.8-12]. Həyəcanlı xəbərlər gəlməkdə, AXC strukturları isə sərəncamındakı sayca ermənilərdən az olmayan hərbi qüvvələri səfərbər etməklə vətəndaşlarını və torpaqlarını qorumaqdansa, diplomatik yazışmalara, bu hərbi-siyasi planların başında duran əcnəbilərə Ermənistan hökumətinin «yolverilməz hərəkətləri» barədə şikayətlər göndərməkdə davam edirdi. Öldə edilən «uğur» isə qan tökməkdən bezmiş, doymuş kimi görünən generallar Njde və Hamazaspın yerinə onlardan daha qəddar, döyüşkən generallar Dro, Qazaryan ilə əvəzlənməsi olmuşdu.

Üzeyir Hacıbəyov «Andronikin məsələsi» məqaləsində başıpozuq generalın heç bir söz, nəsihət və xəbərdarlıqlara, hətta ingilis hərbi komandanı, general-mayor Tomsonun təhdidlərinə belə məhəl qoymadan müsəlman kəndlərini dağıtmasını, əhalisini qırmasını, özbaşınalığını şərh edir, onu quldur adlandırır, yazırdı ki,

«bir quldurun yanına «deleqat» göndərmək, onu kağız vasitəsilə quldurluqdan mən qılmaq və ya həddini bildirmək üçün teleqram vasitəsilə təhdid etmək nə hökumətimizin şərinə layiqdir, nə ingilis komandasının və bir də məşhur məsəldir ki, «Quran oxumaqla donuz darıdan çıxmaz», quldurların qabağına lazım olan qədər güc göndərmək istər ki, dəstəsini də, özünü də dəstgir edib məhkəmə qarşısına gətirsin və cəzasına çatmaq üçün mühakiməyə verilsin». Ü.Hacıbəyov Qarabağda «zülmü sitəmə məruz qalan müsəlmanları tezliklə xilas etməyi», «vəqənin getdikcə böyüyüb əngəl olmağına imkan verməmək üçün» Andronikin hərəkətlərini necə olursa-olsun dayandırmağı Hökumətdən tələb edir.

O günlərin qəzetləri Xosrov bəyin fəaliyyətinə geniş yer ayırırdı. «Наше время» qəzeti 1919-cu il 13 iyun tarixli sayında yazırdı: «8 iyunda Qarabağda qanlı hadisələrə dair Van kilsəsi yanında mitinqdə qəbul edilmiş aşağıdakı qətnamə Müttəfiq Dövlətlərə, beynəlxalq təşkilatlara göndərilmişdir və bu müraciətdən də Xosrov bəyin erməni planlarına qarşı ən böyük maneə olduğu görünür: “3. Qarabağda daimi olaraq sakitliyi və qayda-qanunu pozan məşhur türk agentləri və Azərbaycan general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov və bütün Azərbaycan hərbi hissələri Qarabağdan çıxarılmalı.”[3, s.129-131].

X.Sultanovun Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri N.Yusifbəyliyə Şuşadan 1919-cu ilin 8 mayında göndərdiyi 1348 sayılı məlumatda maldarların yaylaqlara təhlükəsiz gedə bilməsini təmin etmək üçün Zəngəzurun mərkəzi Gorusu tutmağın zəruriliyini bildirir, bu əməliyyat üçün artilleriya və pulemyotla təchiz edilmiş piyada və atlı əsgər göndərilməsini xahiş edir. İyunun 5-də Ağdamdan yenə N.Yusifbəyliyə göndərdiyi teleqramda 4 iyunda Şuşada ermənilərin günahı ucbatından baş verən toqquşmanın qarşısının alındığını, iyunun 6-da erməni kazarmalarının alınacağını qeyd edir. 26 iyulda S.Mehmandarova Şuşadan göndərdiyi 3743 sayılı məlumatda Zəngəzura Naxçıvanla kommunikasiyanın təminatı üçün Zəngəzura qoşun göndərib, Bazarçay kəndinin alınmasının vacibliyini, hazırda Zəngəzurda çox sayda maldarların əhəmiyyətli

yüksəkliklərdə, dağlarda, ermənilərin isə arxada olduğunu, Bazarçay, Qızıl Boğaz yaxınlığında məskunlaşmış malakan əhalisinin də Azərbaycan hakimiyyətini tanıdığını, bundan ötrü onların öz nümayəndələrini qəza milisinin rəisi Aslan bəy Sultanovun yanına göndərdiklərini, Zəngəzur məsələsinin birdəfəlik həlli üçün hərbi hissə və xalq milisi dəstələrinin birlikdə Bazarçay kəndini almasına sərəncam verməyini israrla xahiş edirdi. Bildirirdi ki, hətta, Mərcanlı maldarları (Cəbrayıl rayonunun aran bölgəsində heyvandarlıqla məşğul olan, 3-4 kəndi birləşdirən obalar-H.A) döyüşçülərin azuqəsi üçün bir neçə yüz iri buynuzlu heyvan verməyə də razılaşıblar» [167, s.4].

X.Sultanov 1919-cu il dekabrın 14-də Daxili İşlər nazirinə göndərdiyi məktubda Zəngilan əhalisinin ermənilərdən müdafiəsi üçün ora kömək göndərilməsinin vacibliyini bildirir, 1920-ci ilin martın 23-də Şuşadan baş nazir N.Yusifbəyliyə göndərdiyi teleqramda Zəngəzur uyezdinin rəisindən ermənilərin Zəngəzura bütün cəbhə boyu müxtəlif istiqamətlərdən yeni hücum hazırladıqları ilə bağlı həyəcanlı məlumat aldığını, onların başlıca məqsədinin Qarabağla birləşmək olduğunu, kömək və ilk növbədə yerli partizan dəstəsi üçün təcili patron göndərməyi xahiş edir. Onların patronlarının ancaq bir döyüşə kifayət edəcəyini yazır. General Şıxlinskiyin vəd etdiyi dağ-batareya piyada alayının Zəngəzura göndərilməsinə sərəncam verməyi israrla xahiş edir. Martın 24-də göndərdiyi teleqramda vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini, artıq Xankəndi və Şuşada döyüşlərin getdiyini, hücumun qarşısı alınsa da, atışma getdiyini, Şuşanın Şuşukənddən toplarla atəşə tutulduğunu, Ağdam-Şuşa arasında olan teleqrafın kəsildiyini, çarəsiz əhalinin bu vəziyyətdən qəzəbləndiyini, təcili olaraq əsgəri yardım, başlıcası patronla kömək göstərilməsini israrla xahiş edir [167, s.4].

Bölgənin durumu, hadisələrin gedişi haqqında analoji məlumatlar eyni zamanda Azərbaycanın Gürcüstandakı daimi nümayəndəliyinə, Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyinə, müttəfiqlərin Qafqazdakı ali komissarı general Uodropa, onun müa-

vini polkovnik Reyo, Fransanın hərbi missiyasının rəhbəri polkovnik Nonakura və İtaliyanın Qafqazdakı hərbi missiyasının rəhbəri polkovnik Qabbaya da göndərilmişdi. AXC Parlamentinin iclas stenoqramlarında və digər qaynaqlarda həmin qanlı günlərdə onlarla ziyalının, el-oba ağsaqqalının, Hökumət tərəfindən vəkil edilmiş Zəngəzur qaçqınlarına yardım komitəsi üzvlərinin imzaları ilə 1919-cu ilin noyabrından göndərilən xəbərdarlıq teleqramlarından, dekabrın ilk günlərindən - Njdenin hücumları başlanmazdan əvvəl və sonra birbaşa qırğın yerlərindən, erməni qətlialamlarının tükürpədən gerçekliklərinin əks olunduğu teleqramlar arxivlərdə saxlanır [3, s.4].

Millət vəkili Cəlil Sultanov Zəngəzur və Qarabağdan AXC Parlamenti və Hökumətinə, həm də ayrı-ayrılıqda «Müsavət», «İttihad», «Sosialistlər» fraksiyalarının rəhbərlərinə, Zəngəzurdan seçilmiş digər həmkarı Mirzə Sadıq Axundzadəyə bir-birinin ardınca teleqramlar göndərərək vəziyyətin nə qədər ciddi, ağır olduğunu bildirir. Bu teleqramların əksəriyyəti Parlamentdə deputat həmkarları tərəfindən oxunur, müzakirə olunur, rəsmi «Azərbaycan» qəzetində dərc edilirdi [3, s.4-5].

1919-cu il yazın sonlarında Şuşanı tamam ələ keçirmiş Erməni Milli Şurasının silahlı qüvvələrinə qarşı əməliyyata başlayan Xosrov bəyə İngilis nümayəndəliyinin atəşi dayandıraraq dərhal Şuşadan geri çəkilmək barədə ultimatumu çatdırılır. Lakin Xosrov bəy bu ultimatumu rədd edərək Azərbaycan hökumətinə tabe olan dinc erməni əhalisinin can, mal varlığına təminat verib, bütün erməni əsgərlərini tərkisilah edir, onların tutduqları kazarmaları boşaldıb AXC əsgərlərini yerləşdirir, bundan sonra iyunun 10-da tək-cə ermənilər, iyunun 27-də isə müsəlman və erməni əhalisi Şuşada qurultay çağırır AXC hökumətinə tabe olduqlarını bəyan edən qətnamə qəbul edirlər, xüsusi barışıq komissiyası yaradırlar. İyulun 29-30-da Baş nazir Yusifbəyli, Gəncə qubernatoru Rəfibəyov, Hərbi Nazir Mehmandarov Şuşada erməni, müsəlman əhali ilə, məscid və kilsə qarşısında görüşüb çıxış edirlər, avqustun 20-də Qarabağ ermənilərinin 7-ci qurultayında seçilmiş 20 nəfər

nümayəndənin imzası ilə Xosrov bəyin iştirakı ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin Azərbaycan hökuməti ilə 26 maddəlik müvəqqəti müqaviləsi imzalanır, erməni təmsilçiləri avqustun 28-də Bakıya gəlib Yusifbəyli ilə görüşürlər, AXC hökumətinə tabe olduqlarını bildirirlər. Xosrov bəy Şuşada daimi əmin-amanlıq yaratmaq üçün aclıqdan əziyyət çəkən ermənilərinə 100 pud un payladır [3, s.42].

C.Sultanov yazırdı ki, silahının gücünü Zəngəzurun həmişə təqiblərə məruz qalmış, məzlum, bədbəxt müsəlman əhalisi üzərində sınıyaraq cəzasız qalan ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri barədə hökumətə dəfələrlə xəbər verilmişdir. Zəngəzur müsəlmanlarının müdafiəsi üçün hökumət tərəfindən indiyədək heç bir real tədbir görülməmişdir. Hökumətin fəaliyyətsizliyindən əl-qolu açılan Zəngəzur erməniləri nizami hissələrin köməyi ilə birləşmiş Qarabağ qüvvələri kimi hərəkət edib bütün yolüstü müsəlman kəndlərini məhv etmək, Qarabağa daxil olaraq Əsgəranı tutmaq, Şuşanı almaq qərarına gəliblər. Bu qərar indi icra edilir. Xankəndində əhalinin müdafiəsi tapşırılan qarnizon Bakıdan əmr verilmədən müdafiəyə başlamağa cəsarət etmir. Cinayətkar ermənilərin hökmranlığına və belə biabırçı hadisələrə son qoymağı, Qarabağ və Zəngəzurun mühüm ehtiyaclarının həlli üçün bir dəqiqə vaxt ayırmağa sizdən sonuncu dəfə xahiş və tələb edirik, kömək edin. Zəngəzurun qazısı Bəhlul Behcət, deputat C.Sultanov AXC rəhbərliyinə teleqramlarla məlumat verirdilər ki, hazırda Fərəcən, Göyyal, Çərəli (Qubadlı rayonu ərazisi - H.A)...8 kənd yanır, tüstü göyün üzünü bulud kimi alıb. Düşməne qarşı müqavimət göndərən yerli qüvvələr dənizdə bir damladır. Xahiş edirik tədbirlər görəsiniz. Bizim qüvvəmizlə onların qarşısını almaq olmaz [3, s.223].

Növbəti teleqramda bildirirdilər ki, artıq ermənilər Zəngəzurun 3-cü sahəsini (Qubadlı rayonu - H.A) işğal etdilər. Hücum 4-cü sahədə və Cəbrayıl qəzasının sərhədində gedir. Ermənilərin 8 topu, 60 pulemyotu var, qoşunları mütəşəkkildir. Patronları, silahları olmayan müsəlmanlar geri çəkilməyə məcburdurlar. Zəngəzurdə artıq hər şey bitib. Mərkəzdən heç bir kömək ala bilməyən, tam ümitsizlik, çarəsizlik içərisində qalan

AXC-nin Zəngəzurdan seçilmiş deputatı teleqramda ürək ağrısı ilə yazırdı: «Həlak olmuş Zəngəzur müsəlmanları sizə cansağlığı diləyirlər. Zəngəzurlular nə qədər ağlasalar da, onların iniltisi cavabsız qaldı, heç kəs onların köməyinə gəlmədi. Qadınların döşləri kəsilib, uşaqların başları kəsilib, bədənləri qan içindədir. Ermənilərin əllərinə düşən gözəl qızlar zorlanır. Zəngəzurda düşməyə müqavimət göstərmək üçün kişilər həddindən artıq azdır və onların kənardan köməyə bütün ümidlərini itiriblər» [3, s.223].

Bu millət vəkili daha sonra bildirirdi: «bu gün axşam vaxtı qəza rəisi ili birlikdə Cəbrayıla gəldim. Açıq səma altında Zəngəzurdan təzəcə gəlmiş on minlərlə lüt, ac qadın və uşaq qaçqınları gördüm. Zəngəzur qəzası İrəvandan on top və pulemyotlarla gəlmiş nizami ordu tərəfindən tamamilə məhv edilmişdir. Vuruşmada iştirak edən nizami erməni ordusunun sayı on minə çatır. Ermənilərin döyüş meydanında qalmış ölüləri arasında bir neçə ingilis əsgəri də vardı. Xocahan və Zabux arasındakı bütün yüksəkliklər ermənilər tərəfindən tutulmuşdur. Əkəmə çayının sağ sahili boyu üçüncü polis sahəsi tamamilə toplarla və pulemyotlarla məhv edilmişdir. Bu gün Zəngəzur qəzasının dördüncü polis sahəsinin sağ qalan hissəsini ermənilər mühasirə ilə kəsib ayıraraq onun da axırına çıxırlar. Zəngəzurda tam hakimiyyətsizlik hökm sürür. Döyüşmək və müqavimət göstərmək üçün heç bir vəsait yoxdur. Hökumətin köməyinə ümidini itirən əhali bütün Azərbaycan türk xalqına müraciət edir. Aldığımız məlumatlara görə, sabah Zəngəzur tərəfdən Cəbrayıl qəzasına hücum başlanır. Məqsəd Qarabağ erməniləri ilə birləşməkdir. Nəticədə Naxçıvanla əlaqəni tamam kəsmək, beləliklə də həm Qarabağ və həm də Naxçıvan məsələsini birdəfəlik həll etməkdir. Qarabağın dağlıq hissəsinin erməniləri sürətlə üsyana hazırlaşirlar. Hökumətin cinayətkarcasına fəaliyyətsizliyi Zəngəzur və Qarabağın məhvinə gətirib çıxarıb. Artıq kağız üzərindəki etirazlara son qoymaq, iki yüz mindən yuxarı Zəngəzur müsəlman əhalisinin məhvinə gətirib çıxarmış xain xatışovların təntənəli ziyafətləri, Azərbaycanın erməni təbəələrinin həyasızlığı yetər. Xahiş edirəm təcili tədbir

görün ki, heç olmasa Şuşa və Cəbrayıl qəzaları xilas edilsin. Hər dəqiqə qiymətlidir. Yubanmaq xalq və vətən qarşısında cinayət və satqınlığa bərabərdir» [3, iş 40].

Bölgə əhalisinin düşükləri çox ağır vəziyyət, dinc adamların məruz qaldıqları qeyri-insani məşəqqətlər bu sənəddən aydın görünürdü: «Biz Oxçu-Şabadin və Gıgı dərəsi sakinləri hər tərəfdən ermənilərlə əhatə olunmuşuq, onların bütün əməlləri və rəftarları bizə hücum etməyə hazırlaşdıqlarını açıq şəkildə sübut edir, onların köməyinə nizami qüvvələr gəlib. Onların top və pulemyotları var. Biz çıxılmaz vəziyyətdəyik, biz qorxuruq. Sizin ayaqlarınıza düşüb mərhəmət diləyirik və bizi xilas etməyinizi xahiş edirik. Bizə güllə və pulemyotu olan bir neçə zabıt göndərin. Əgər göndərməsəniz, xəbər verin ki, biz vaxtında öz kəndlərimizi tərk edək, yoxsa biz bilirik ki, xilas ola bilməyəcəyik» [62, iş 40].

AXC Xarici İşlər Nazirliyi isə dekabrın 3-dən başlayaraq hər tərəfə nota göndərməkdə idi. Sonradan yaradılmış Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının məruzəsindəki faktlardan göründüyü kimi [17, s.223-225] AXC Hökumətinin müraciətlərinə baxmayaraq, ermənilər Zəngəzurun ardınca, Xosrov bəyin vaxtında etdiyi xəbərdarlığın eyni ilə, Cəbrayıl və Cavanşir qəzalarında da hücum və qırğınları eyni amansızlıqla davam etdirmişdir.

1920-ci ilin əvvəllərində daxili və xarici hərbi-siyasi durumu çox ağır olan və günü-gündən pisləşən AXC-nin Baş naziri 4 fevral 1920-ci il tarixdə Ermənistanın Baş naziri Xatsova ünvanladığı teleqramda yazırdı ki, «Zəngəzur müsəlmanlarının tamamilə yox edilməməsi üçün» Azərbaycan Ordusundan «bir miqdar əsgəri qüvvə o bölgəyə göndərilmişdir və bu, 23 noyabr 1919-cu il anlaşmasına zidd deyildir». Həmin sözügedən anlaşmadan sonra Ermənistanın hökumət qoşunları Dro komandanlığında qanlı qırğınları daha böyük vəhşiliklə davam etdirirdi [36, v.8].

Xarici havadarların təzyiqi nəticəsində İrəvan kimi «yağlı tikəyə» asanlıqla yiyələnmiş, bu səxavətdən şirniklənmiş ermənilər İrəvanın ardınca Zəngəzuru da zor-güc yolu ilə almaq fikirindən əl çəkmədilər.

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi rəsmən elan olunsa da, qəzanın özündə bu qərara qarşı olan güclü, nüfuzlu qüvvələrin mövcud olması, onların müqaviməti ilə bölgənin zorla qopalıraq Ermənistanın idarəçiliyinə keçirilməsi dərhal baş verməmiş, gecikmişdi. Yəni Zəngəzurun ermənilərə verilməsi prosesi təkcə Mərkəzdə həll olunmurdu, yerlərdə-Zəngəzurun faktik iki yerə bölünmüş hissələri arasında da kəskin mübarizə gedirdi. Bu və digər məsələlər barədə indiyədək ətraflı tədqiqatlar aparılıb, arxiv sənədləri öyrənilmədiyindən bu haqda ətraflı bəhs etməyə ehtiyac vardır.

Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin ən gec bərqərar olduğu ərazi Zəngəzur olmuşdur. Bunun səbəbi isə Zəngəzurun yarıdan çoxunun - Gorus, Qafan, Sisyan, Mehri bölgələrinin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransanın silahlandığı erməni daşnak hərbi hissələrinin girovluğunda qalması ilə bağlı idi. Bu dövlətlər Qafqazın yenidən Rusiya tərkibinə keçməsi ilə heç cür barışmaq istəmirdi [172, s.217-218].

18 sentyabr 1920-ci il tarixində Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin və Təşkilat Komitəsinin birgə iclasında çıxarılan qərarla qeyd edilir ki, indiyədək laçınlı Sultan bəy Sultanovun yerli silahlı dəstələri ilə birlikdə daşnak hökuməti ilə aparılan mübarizə nəticəsiz qalmışdır, Sultan bəy və bandası ləğv olunmalıdır. Zəngəzurdə daşnak hökumətini ləğv edərək sovetləşməni başa çatdırmaq üçün XI Qızıl Ordunun 28-ci diviziyası general Semyonovun komandirliyi ilə bölgəyə göndərilir. O, böyük nüfuz sahibi olan, yerli şəraitə yaxşı bələd olan, Qori seminariyasında oxuyarkən rus dilində mükəmməl danışır yazdığı bilən Zəngəzur qəza milis idarəsinin rəisi Aslan bəy Sultanovun qüvvələri ilə birləşməyin labüd olduğunu dərk etmişdi [4, s.24-26].

Aslan bəy birgə döyüş planını, hərbi əməliyyatların sxemini hazırlayır. İlk növbədə “Daşnak hökuməti”nin başçısı general Nijdenin qərargahını mühasirəyə almağı təklif edir. Qızıl Ordu hissələri ilə Aslan bəyin yerli qüvvələrinin birləşməsinin ona yaxşı heç nə vəd etmədiyini anlayan Nijde hiyləgər fənd işlədir. Xüsusi

öyrədilmiş keşişlər, yaşlı kişilər və gözəl qadınlardan bir dəstə düzəldib Semyonovun qərargahına göndərir. Onlar Nijdenin heç bir silahlı müqavimət göstərmədən təslim olmaq, sovet hökumətini tanımaq qərarını bəyan edirlər. Erməni hiyləgərliyinə, Nijdenin millətçi, azğın hakimiyyət hərisliyinə, yeni qurulmuş sovetlərə, müsəlman türklərə nifrətinə yaxşı bələd olan Aslan bəy Semyonova bildirir ki, bu fitvaya aldansa, Nijde sizin əsas qüvvələrinizi aldadıb mühasirəyə alıb məhv edəcəkdir. Aslan bəy bunun təsdiqi olaraq ona xəbər gətirən erməni keşişini də Semyonovun yanına gətirib danışdırır. Ərazini və erməni xislətini yaxşı tanımayan, uzun dağ yollarda yorğun düşmüş, döyüşə həvəssiz əsgərlərini itkiyə vermək istəməyən Semyonov tərəddüd etsə də, Nijde ilə görüşmək təklifini qəbul edir, Qafana tərəf irəliləməkdə davam edir. A.Sultanov təkidlərinin səmərəsiz qaldığını görüb özünə tabe olan yerli milis və partizan dəstələri ilə diviziyadan ayrılır və özünün yeni şəraitə uyğun əməliyyat planını hazırlayır. Semyonovun dəstələri Zeyvə və İrsəvnlikdə yolboyu onu duz-çörəklə, mehribanlıqla qarşılayan erməniləri gördükcə daha da arxayınlaşır. Qaniçən Nijde Aslan bəyin qüvvələrinin rus qoşunlarından ayrıldığını öyrənib sevinir, qarşıda onu gözləyən qələbənin sevincini yaşamağa hazırlaşır. Aslan bəy ona işləyən yerli casuslardan rus ordusunun harada mühasirəyə alınacağını, əsas həmlənin nə vaxt başlayacağını bilirdi. Onu da anlayırdı ki, bu savaşda məğlubiyyət daşnak hökumətinin daha da güclənməsinə, Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ əhalisinin yenidən kütləvi qırğınlarına rəvac verəcəkdir. Kirmın dərəsində təmtəraqlı qarşılanma mərasimindən sonra tam arxayınlaşan Semyonov əsgərləri üçün hazırlanmış çadırlarda yerləşib dincəlməyi əmr edir, özü də Nijde ilə səhərki görüşə hazırlaşır. Gecənin düşməsinə və ordunun tam arxayınlıq içində yuxuya getməsinə gözləyən daşnaklar diviziyanı bütünlüklə mühasirəyə alırlar. Səhərin alatoranında daşnakların rusların üzərinə hücumu ilə eyni vaxtda yaxın məsafədə erməni daşnak hissələrinin arxasında pusqu qurub gizlənmiş Zəngəzur partizanlarının qəfil hücumu daşnak ordusunu pərən-pərən salır. Aslan bəy kiçik dəstə ilə müha-

sirənin içindən keçərək özünü birbaşa Semyonovun çadırına çatdırır, ən yaxın silahdaşlarının bir neçəsini itirməsinə, özünün yaralanmasına baxmayaraq çaşqın vəziyyətdə donub qalmış Semyonovu xilas edir, diviziyanın komandanlığını üzərinə götürür. Mühasirəni yararaq öndə öz dəstələri olmaqla, daşnakları yaxşı tanıdığı yollarda, keçidlərdə qovmağa başlayır. Çox sayda əsir, silah-sursat ələ keçirən birləşmiş qüvvələr daşnak ordusunu darmadağın edir. Bu döyüşdən sonra Aslan bəyin sədaqətinə inanan Semyonov erməni daşnaklarına qarşı növbəti əməliyyatların döyüş planını hazırlamağı, başa çatdırmağı ondan xahiş edir. Birləşmiş hərbi qüvvələr Təpəsərə qədər irəliləyib yaxınlıqdakı meşədə gecələyirlər. Təhlükənin yaxınlaşdığını görən quldurlar vahiməyə düşürlər. Bu ordunun qarşısını kəsmək üçün təcili tədbirlər görməyə başlayırlar. Daşnak generalı Nijdenin müavini Gerasim təklif edir ki, ilk növbədə Aslan bəyi aradan götürmək lazımdır, ordunun döyüş planını hazırlayan və ona bələdçilik edən odur. Aslan bəy nəinki onu öldürməyə çalışan iki ermənini, üstəlik onu aradan götürməyi öhdəliyinə alan Gorusun komendantı, müsəlman türklərə qarşı qəddarlığı ilə ad çıxarmış dəstə rəisi Sumbatı da öldürür. Güclü hücumla Nijde dəstələrinə sarsıdıcı zərbə vurulur və o, bir neçə əsgəri ilə qaçıb Araz çayından İrana keçir [4, s.24-26]. Zəngəzurun erməni daşnak zülmündən qurtulması ilə nəticələn daha bir həlledici döyüş 1920-ci il mayın 25-də Qarabağdan Nijdeyə köməyə gələn general Dro ordusuna qarşı aparılır. Daşnakların silahlı hücumlarına son verilir. Bu döyüşlərin əsas qəhrəmanları olan Aslan bəy Sultanov, XI Qızıl Ordunun 28-ci diviziyasının komandanı general Semyonov və onun alay komandiri polkovnik Çelov Qızıl medalla təltif olunurlar. Semyonovun təqdimatı və zəmanəti ilə Aslan bəy Sultanova Azərbaycan İnqilab Komitəsinin sədri Nəriman Nərimanovun əmri, imzası ilə “Qarabağın və Zəngəzurun Fövqəladə Komissarı” mandatı verilir [55, s.108]. O, Azərbaycanda kommunist partiyası üzvü olmayan yeganə fövqəladə komissar olmuş, xüsusi mandatla böyük səlahiyyətlər verilmişdir:

“Aslan bəy Sultanov Qarabağın və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı təyin edilsin. Ona Azərbaycan Respublikası mərkəzi hakimiyyətinin nümayəndəsi olaraq bu qəzaların ərazisində fəvqəladə və məhdudiyyətsiz səlahiyyətlər verilir. Vəzifəsindən və kimliyindən asılı olmayaraq həbs etmək və istintaqa cəlb etmək, eyni zamanda zərurət olarsa yeni qurumlar və təşkilatlar yaratmaq hüququ verilir.

Bütün partiya təşkilatlarına, idarə və müəssisələrə, hərbi təşkilatlara göstəriş verilir ki, Aslan Sultanovun əmr və göstərişlərini sözsüz olaraq yerinə yetirsinlər.

Onun əmr və göstərişlərinə əməl etmək istəməyən hər kəs dərhal həbs olunaraq hərbi tribunala verilsin.

Azərbaycan Respublikasının İnqilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov

Azərbaycan Respublikası İnqilab Komitəsinin katibi” [55, s.30-31].

Sovetləşmənin ilk illərində erməni daşnak dəstələrinin hərəkətləri nəticəsində Zəngəzur faktik olaraq iki hissəyə bölünmüş vəziyyətdə idi; bölgənin qərb hissəsində daşnaklardan sonra rəhbər kommunist komissar Armenak Qaragözov, aşağı hissəsinin faktik rəhbəri əski əlifba və rus dilində xüsusi möhür, blanka mənsub “Qarabağın və Zəngəzurun Fəvqəladə Komissarı” Aslan bəy Sultanov olmuşdur [26, iş.17].

İrəvanın təlimatı üzrə vəzifədən çıxarılan Aslan bəy Sultanovun rus dilində təmiz xətlə, savadla öz əli ilə yazıb mərkəzə ünvanladığı 6 səhifəlik məktub bolşevik rəhbərlərinə ittihamnamə olmaqla yanaşı, XX əsrin 20-ci illərində Zəngəzurdə cərəyan edən hadisələrə, sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, əhəlinin acınacaqlı maddi durumuna, demoqrafik vəziyyətinə dair ətraflı bilgiler verir. Bu sənəd Zəngəzurdə baş verən hadisələri, mərkəz-əyalət, erməni-müsəlman, yeni ictimai quruluşu, “köhnəliklə” “yeniliyin” arasındakı münasibətləri, ziddiyyətləri, tədqiqatlardan uzaq düşən insani, mənəvi-psixoloji məqamları anlamaq üçün unikal sənəddir [22, iş 205].

Respublika rəhbəri Mir Cəfər Bağirovun Aslan bəy Sultanova xüsusi münasibəti var idi. M.C.Bağirov Qarabağda İnqilab Komitəsində A.Sultanovun tabeliyində işləmişdi [56, iş.126]. Hətta, respublika rəhbəri də onu dinc dövrdə xəyanətlə aradan götürülməkdən xilas edə bilməmişdi. Ancaq o, Aslan bəyin ailəsini Qazaxıstana sürgün olunmaqdan xilas edir, hətta, onları repressiyadan qorumaq üçün soyadlarını dəyişmələrini də məsləhət görür.

Təkcə bir iclasda Zəngəzurun Laçın nahiyyəsində həbs, sürgün edilməsi lazım bilinmiş 40 nəfər bəy, seyid, iri torpaq sahibinin-onlar həm də erməni daşnak və rus işğalına qarşı mübarizənin önündə duran nüfuzlu, qədim soy köklü, nüfuzlu şəxsin siyahısı Mərkəzə təqdim olunmuşdur [60, iş 139]. Qəza kommunist partiyasının təşkilat şöbəsinin təlimatçısı gənc bolşevik S.Şirinov isə qatı əksinqilabçıları həbs etmək üçün qəzaya 200 qızıl əsgər göndərilməsini xahiş edir, həbs olunmalı əksinqilabçıların siyahısını da göndərmişdir [54, iş 105]. Acınacaqlısı odur ki, bu siyahıda XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni daşnaklarının qarşısında mərdliklə dayanmış Aslan bəy, Xudabaxış bəy, İsrafil bəy, Behbud bəy, Sultan bəy Sultanovlarla yanaşı, şəninə xalqın şeir, aforizmlər qoşduğu pristav Şahsuvar bəy Kələntərovun da adı “qatı əksinqilabçıların siyahısı”nda [4, s.86-87] vardı və “yumurtadan təzə çıxmış cücə kommunistlər” illərlə daşnaklara qarşı mübarizənin özündə savaşıyan insanları indi daşnaklarla əlaqədə suçlayırdılar. Şahsuvar bəy Kiyevdə Müqəddəs Vladimir Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmiş, 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhərinin, AXC dövründə Zəngəzur qəzasının milis rəisi olmuş, 1919-cu ildə Zabıx çayı vadisində qanıçən daşnak generalı Andronik ordusunu darmadağın edilməsində xüsusi şücaət göstərmişdi. Türk generalı Faruq Mustafa və Nuru paşa ilə birgə vuruşmada göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Nuru paşa ona “Kələntər” (farsca “böyük”, “hakim,” “başçı” deməkdir) adı vermişdi [4, s.231]. Hətta, iş o yerə çatmışdı ki, bir nəfər də olsun erməninin

yaşamadığı Qubadlı ilk kommunist partiya təşkilatına məsul katib erməni Sailyan təyin olunmuşdu [61, v.18].

Çox sayda arxiv sənədləri, mənbələr onu göstərir ki, Moskva Bakı ilə paralel olaraq, qəzada, yerdə də Zəngəzurun Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanı verilməsi üçün ciddi hazırlıqlar aparmış, bu məqsədlə partiya, milis, digər dövlət idarəçiliyi orqanlarına sözbəxan, milli düşüncə, qeyrət, torpaq təəssübkeşliyindən uzaq, saxta beynəlmiləlçilik ideyaları ilə beyni zəhərlənmiş gənc bolşevikləri hakimiyyət strukturlarına yerləşdirmişdi. Onlar Zəngəzurun Ermənistanı birləşdirilməsi zərurətini yerli əhaliyə əsaslandırmağa çalışmışlar [30, iş 130]. Özlərinə və ermənilərə sərf etməyən nüfuzlu insanları vəzifədən götürmək üçün Mərkəzə danoslar göndərmişlər [24, iş 136]. Onların raportları yeni dövrdə bolşevik-daşnak hakimiyyətinin anti-Azərbaycan siyasətinə sərf etməyən yerli kadrların vəzifədən və aradan götürülməsinə xidmət edirdi [25, iş 136].

Erməni daşnaklarına qarşı döyüşlərdə igidlik göstərmiş, nəsilliklə onlara mənsub olmuş dədə-baba torpaqlarına, mülklərinə ermənilərin sahib çıxmaq cəhdlərinə qarşı əldə silah savaşmış Şamil bəy İldırım bəy oğlunu rus bolşevik işğalından sonra kommunist libasında NKVD sıralarına doluşmuş daşnaklar həbs etmişdilər. Qardaşı, AXC hökumətinin devrilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərmiş Çingiz İldırımın S.Orconikidze, S.M.Kirovla mehriban münasibətləri belə onu xilas edə bilməmişdi. Zəngəzur bölgəsindən çıxmış ən yüksək rütbəli şəxs, Zəngəzurun həm müsavətçilərinin, həm də bolşeviklərinin özlərinə lider saydığı, erməni daşnaklarına qarşı da sərt mövqedə dayanmış Çingiz İldırım da eyni aqibəti yaşamışdır. Peterburq Politeknik İnstitutunu bitirib məşhur Ayvaz zavodunda yüksək səviyyəli mühəndis-metallurq olmuş Ç.İldırım 1918-ci ildə "Qızıl Şimal" və "Hürriyyət" qəzetlərini də nəşr etdirmişdir. AXC-nin, Azərbaycan SSR-in Hərbi Dəniz İşləri üzrə Komissarı, Xalq Poçt və Teleqraf Komissarı, Xalq Yollar Komissarı, Respublika Xalq Komissarları Sovetinin və MİK-in ərzaq vergisi üzrə fəvqəladə müvəkkili işləmişdir, azərbaycanlılar

arasında ilk dəfə "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni ilə təltif olunmuşdur, Azərbaycan milli ordusunun XI Qızıl Orduya tabe etdirilməsinə qarşı çıxdığına görə (Əliheydər Qarayev bu qərara gözüyumulu razılıq verdiyinə görə Azərbaycan ordu və donanmasına rəhbər təyin edilmişdi) əslində Maqnitaqorska sürgün edilmiş, burada Metallurgiya Kombinatı tikintisinin özülünü qoymuş, yüksək savadına, təşkilatçılıq, nüfuz qazanmaq qabiliyyətinə görə uzun müddət kombinatın rəisi olmuşdur. 1936-cı ildə bu işlərinə görə ona "Lenin" ordeni verilmişdir. Bir neçə il sonra haqqında ölüm hökmü çıxarılmış və güllələnmişdir [182, s. 173].

XIX əsrin sonlarından XX əsrin 20-ci illərində Zəngəzur bölgəsində sinfi, sosial-iqtisadi, mədəni həyatını, milli münasibətləri, eləcə də erməni-müsəlman davalarını indiyədək mövzuya uyğun olaraq haqqında bəhs etdiyimiz Sultanovlarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Zəngəzur qəzasında üç Sultanovlar nəslı yaşayırdı. İndiki Laçın rayonuna daxil olan Kürdhacı kəndindən olan Sultanovlar nəslən, ata-babadan mülkədar deyildilər. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəyin babası çarvadar olmuşdur. O zaman xalq arasında deyirdilər: “Hər oxuyan Molla Pənah, hər qatırçı Murad olmaz”. Bax həmin bu qatırçı Murad Sultanovların babası idi. Murad varlanıb Əsəd Sultanlı bəyin qohumunu almışdı... Qubadlı və Hacıalı kəndlərində yaşayan Bərgüşadlı Sultanovlar isə kürd idilər və ata-babadan mülkədardılar. Mərmər, Hal, Davudlu, Mahmudlu və Zeyvə kəndləri Bərgüşadlı Sultanovların idi. Mac, Ağbulaq, Qurtqalağı kəndlərində yaşayan müflis bəylər də bu Sultanovlar nəslindən idilər.

Danzaver və Pırçivanda yaşayan üçüncü Sultanovlar nəslı zadəgan idilər. Erməni kəndləri - Kovdar, Aşağı Xotanan, Yuxarı Xotanan, Azərbaycan kəndləri Gürcülü, Əyin, Mistan, Qiyashlı, Göyərcik, Xallava, Aşağı Cibikli, Yuxarı Cibikli, Malatkeşin, Genlik, Məmmədli kəndləri Danzaverli və Pırçivanlı Sultanovlara aid idi. İsgəndərbəyli, Ovqanlı, Göyarabas, Seytas, Bəxtiyarlı,

Qarıqışlaq kəndlərində yaşayan bəylər də Danzaverli Sultanovların nəslindən idilər.

Zəngəzurda başqa varlı mülkədarlar da vardı. Qıraq Muşlan, İçəri Muşlan, Zəngilan, Məmmədbəyli, Sobu, Tatar, Keçikli kəndləri Cavanşirovların idi. Kirəvic o zaman Gorusda yaşayan Lohraz bəy və Hüseyn bəy Behbudbəyovların idi. Mehri rayonundakı Birinci Vartanadzor və İkinci Vartanadzor kəndlərinin sahibi Sərməstbəyovlar idi. Fərəcan, Diləlimüşkənli, Saray, Kertizan, Göyyal kəndləri isə Hacıbəyovların idi... Qarabağın varlı mülkədarlarının Zəngəzurda çoxlu kəndləri var idi. Dığ kəndi Rüstəmbəyovun idi. Ağdü, Vağdü və Dərəkənd kəndləri Əli bəy və Mirzəli bəy Behbudovların idi. Xanlıq, Məhrizli, Xəndək kəndlərinin sahibi Keyqubad ağa Cavanşirov idi. Həbib bəy Şəkinski isə Həkəri, Muradxanlı, Novruzlu kəndlərinin sahibi idi. Əliquluuşağı kəndinin camaatı Mehdibəyovun rəiyyəti idi. Mehdiqulu xan Qarabağskinin (İbrahim xanın oğlu-H.A) qızı knyaginya Gövhər ağa Usmiyeva Məlik Pəyəsi, Comartlı, Cicimli, Qara dərəsi kəndlərinin sahibi idi, üstəlik, onun bu yerlərdə 27 min desyatin meşəsi vardı. Sultanovlar soyunun ulu babası XVII əsrin sonlarında yaşamış, sonradan «sultan» rütbəsi almış Məhəmməd bəy Püsyandır. Hacı Məhəmməd Sultanın törəmələri bəylərbəylik alaraq, xanlıq dönəmində Püsyən, rus üsuli-idarəsi dövründə isə Sultanov soyadını daşımış, dövrlərinin gözüaçıq, zirək, fərasətli mülkədarları kimi ad çıxarmışdılar [89, s. 69].

Zəngəzurun mərkəzu Gorusda 1872-ci ildə, 1882-ci ildə Qubadlıda yeni tipli rus-tatar məktəblərinin açılmasında, fəaliyyətində yerli bəylərin, o cümlədən Sultanovların mühüm xidmətləri olmuş, 1904-1905-ci illərdə Gorus məktəbinə türk – müsəlman uşaqlarının qəbul edilməsi yerli əhalinin maariflənməsinə mühüm faydalar vermişdir. Bu bölgədən çıxan onlarla yazıçı, alim, dövlət, ictimai xadimin, elmin müxtəlif sahələri üzrə onlarla yüksək ixtisaslı kadrların yetişməsində də bu amil həlledici olmuşdur. Çar Rusiyası zamanında Qori, Viladiqafqaz, Peterburq, Kiyev, Moskva, Odessa, Xarkov, İstanbul və başqa şəhərlərdə, əsasən yerli bəy ailə-

lərindən çıxmış onlarla gənc ali təhsil almışlar. AXC və Azərbaycan SSR dövründə də bu bölgədə təhsilə, elmə maraq yüksək olmuşdur [131, s. 5].

Qafqazda Şeyx Şamildən sonra xalqı rus işğalına qarşı Cihada Zəngəzurun sonuncu qazısı Bəhlul Behcət (Qubadlı, Dondarlı 1869 – İrkutsk, 15 mart 1938) qaldırmışdı. Onun rəhbərliyi ilə 1922-ci ilin ortalarında Qubadlı qəzasında başlanmış xalq üsyanı 1923-cü ilin əvvəllərində daha da genişlənmişdi. Nuru Paşanın sifarişi ilə Mirzə Möhsün bəyin yazdığı “Xanlıq üsyanı” adlı məqalə və qazının nəvəsi Hacı Həmdullah Əfəndiyevin “Bəhlul Əfəndi Behcət: Xanlıq üsyanı” kitablarında bu üsyan barədə geniş məlumat verilmişdir. Qoçu Təhməzin qaçaq dəstəsi ilə silahlı qüvvələrini birləşdirərək mərkəzi Xanlıq kəndi olan Qubadlı nahiyəsində qırmızı hökuməti devirib sovet hakimiyyətinə qarşı cihad bayrağı qaldıran Bəhlul Əfəndinin cihad bəyannaməsində deyilirdi: “Tarixi beşiyimiz olan Zəngəzur, Qarabağ və onlara bitişik mahallar 12 yüz ildir ki, Azərbaycanın əsas tərkib hissəsidir. Ancaq bu gün özünün bu torpaqda yaşamaq hüququ olmayan, ancaq bu məsələni silah gücünə həll etməyə cəhd göstərən Andranik və onun daşnak qoşunları bu torpaqları bizim əlimizdən almaq fikrindədirlər. Onlar bu yolda bütün vasitələrdən istifadə edirlər... Cihad bayrağı qaldırmaqda məqsədimiz doğma torpaqlarımızı düşmənlərdən azad etməkdir. Vətən, din, torpaq, İslam yolunda cihad etmək hər müsəlman üçün böyük şərəfdir”. Bolşeviklərin köməyi ilə bu üsyan 24 oktyabr 1922-ci ildə yatırıldı [224].

Həm də bu Cihadın təsiri idi ki, Qafqazda Şura hökuməti ən gec Zəngəzurdə qurulmuşdur. 1937-38-ci illərdə də bu bölgədə təzə hökuməti qəbul etməyən qaçaqlar hökumətin, bolşeviklərin rahatlığını pozmuşdu. Zəngəzurun 5 kəndini birləşdirən Alyanlı (Qubadlı rayonu-H.A.) camaatına Araz kənarından gətirilmiş rus sərhədçilərinin, çoxu ermənilərdən ibarət NKVD hissələrinin tutduğu divan tarixin yaddaşıdır; Stalinin birbaşa göstərişi ilə Moskvadan gələn direktivə əsasən sosializmin bütün ölkədə tam və qatı qələbəsini elan etməyə mane olan qaçaqların üzərinə şəxsən

respublika rəhbəri Mircəfər Bağirov topla, pulemyotçu dəstələri ilə qoşun yeritməşdi, ən yaxın silahdaşlarından bir neçəsini də itirmişdi, keçilməz meşə, dağ, qaya-kahaları ilə səngərlərə çevrilmiş qaçaqlar əfv adı ilə aldadılıb üzə çıxarılmış, onlardan 72-sini tək Muradxanlı kəndində öz əhli-əyallarının gözü qarşısında amansızlıqla qətlə yetirmiş, əli silah tutan bütün kişi əhalisini güllələtməşdi. 1900-cü illərin əvvəlindən başlayan erməni-müsəlman davasında Qarabağ və Zəngəzurun davakar ermənilərinə qan udduran Əlyanlı obalarından sağ qalanlar doğma, əzizlərinin qanları axıdılmış bu yerlərdən baş götürüb didərgin düşmüş, Ağdam, Tərtər, Bərdə rayonlarına köçməyə məcbur qalmışdılar [238].

Sərlövheyə çıxarılan başlıға yekun olaraq belə qənaətə gəlirik ki, AXC hökuməti 1918-1920-ci illərdə, xüsusilə də artıq Qafqaz İslam Ordusunun da fəal yardımını ilə silahlı qüvvələrin müəyyən qədər formalaşmış olduğu 1919-1920-ci illərdə Zəngəzurdə qırğınların, torpaq itkilərinin, heç olmazsa, miqyasını azalda bilərdi. Bu məlumatdan da göründüyü kimi, buna imkanlar da var idi: *“1919-cu ilin dövlət büdcəsində toplanan 1600 446 952 rubldan müdafiə xərcləri üçün 399452 242 rubl ayrılmışdı ki, bu da ümumi büdcənin 27,7 faizinin təşkil edirdi. Gözlənilən təhlükələri nəzərə alaraq 1919-cu ilin iyun ayında Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı...1919-cu ildə 25 minlik, 1920-ci ildə 40 minlik ordu yaradılmalı idi. Ordunu milli zabıt kadrları ilə təmin etmək üçün 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı və bu təhsil müəssisəsi 1919-cu ilin noyabr ayında hərbi uçilişə çevrildi. Uçilişin üç şöbəsində-ümumi, topçuluq və mühəndislik şöbələrində 250 müdavim oxuyurdu. 1919-cu ilin sonunda, 1920-ci ilin əvvəlində kovalyer, topçuluq və snayper uçilişləri yaradıldı. Bu tədris müəssisələrində dərs demək üçün mütəxəssislər dəvət edildi. 1918-1920-ci illərdə türk və rus zabıtlərinin köməkliyi ilə piyada və atlı alaylar, artilleriya briqadası, diviziyası yaradıldı. 1919-cu ilin sonunda milli ordunun tərkibində 2 piyada diviziyası, bir süvari diviziyası var idi. Birinci piyada diviziyasına birinci Cavanşir, ikinci Zaqatala və üçüncü Gəncə alayları daxil idi. İkinci piyada*

diviziyasına dördüncü Quba, beşinci Bakı və altıncı Göyçay alayları daxil idi. Şirvan alayı bazasında üçüncü piyada diviziyasının yaradılmasına başlandı. Birinci Tatar, ikinci Qarabağ və üçüncü Şəki atlı alayları bazasında süvari diviziyası yaradıldı. 1918-ci ilin iyul ayının 6-da Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin pullu hərbi mükəlləfiyyət haqqında sərəncamına müvafiq olaraq sıravlərə 50 rubl, yefreytorlara 60 rubl, kiçik unter zabitlərə 70 rubl, unter zabitlərə 90 rubl, feldfebellərə 120 rubl məvacib müəyyən edildi. 1918-ci ilin iyul ayının 11-də milli orduya çağırış haqqında əmr verildi və 1894-1899-cu illərdə anadan olmuş 24-29 yaşlı kişilər səfərbər edildi. Maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq milli zabitlər hazırlamaq məqsədi ilə Gəncədə hərbi məktəb yaradıldı. Görülən tədbirlər nəticəsində az vaxt ərzində 40 minə yaxın əsgəri olan milli ordu yaradıcılığına başlandı. O vaxt orduda 24 min süngü, 6 min piyada, süvari, topçu və sairə qoşun növlərindən ibarət olan və ən müasir silahla silahlanan canlı qüvvə, Xəzər dənizində kiçik bir donanma var idi. Orduda hərbi intizamı möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi nazirliyin yanında divani hərbi, yəni hərbi məhkəmə fəaliyyət göstərirdi. Cənubda təhlükəsizliyi qorumaq üçün Lənkəranda ehtiyat batalyonu və «yardım alayı» milis alayı yaradıldı. ADR Parlamentini mühafizə etmək məqsədi ilə xüsusi bölmə, respublikanın ərazisində asayışı qorumaq üçün mobil dəstələr təsis edildi. Ordunun tərkibinə iki artilleriya briqadası, bir yüngül artilleriya diviziyası, üç zirehli qatar, beş aeroplan, bir neçə hidroaeroplan, altı ağır və yüngül zirehli avtomobil daxil idi” [225].

Bütün bu silah sursat, hərbi texnika işğalçı rus ordusuna qaldı. 1919-cu il oktyabrın 20-də İtaliya paytaxtı Romada əldə edilən razılaşmaya əsasən Azərbaycan Ordusu üçün alınıb gətirilmiş 25 min dəst, yüksək rütbəli zabitlər üçün isə əlavə 500 dəst, onlardan böyük ölçü 20%, orta ölçü 50% və kiçik ölçü isə 30% olmaq şərti ilə hərbi geyim (piyada botinkası, üst geyim mundir dəsti, ağ sarğı, qış paltosu və ayaq sarğısı) əmlak 1920-ci ilin aprelində Bakıya

çatdırılsa da, XI Qızıl ordunun zabıt və əsgər heyətinə qismət oldu [247].

Şərqdə ilk demokratik respublika qurucularının şərəfli ömür yoluna, tariximiz, xalqımız qarşısında əbədi yaşayacaq müqəddəs bir missiyanı yerinə yetirmələrini sevgi, hörmət duyğuları ilə vurğulamaqla yanaşı, bunu da deməliyik ki, xüsusilə 1919-cu ildə və 1920-ci ilin ilk aylarında Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımın, erməni-daşnak quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklərin, genişmiqyaslı, çoxsaylı qətlamların, kütləvi deportasiyanın, ərazi itkilərinin qarşısının alınması üçün AXC Parlament və Hökuməti öz ixtiyarında olan hərbi potensialdan lazımcınca istifadə etməmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin də vurğuladığı kimi, həmin dövrdə “böyük səhv” lərə yol verilmişdir [241].

27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın işğalı günü ölkədə “Yağmalama həftəsi” elan edildi, bolşevik rus ordusu uşaq oyuncaqlarına qədər hər şeyi talan edib 60 vaqon dolu əşyanı “Yoldaş Leninə Azərbaycandan hədiyyə” adı altında Moskvaya yolladılar. Ərzaq anbarları müsadirə edildi və Moskva proletariatına göndərildi. Azərbaycanlı ailələr küçələrə atıldı, evləri mənimsənilədi. Seçmə ziyalılar, hökumət adamları, məmurlar, tanınmış pedaqoqlar ya öldürüldü, ya da həbs edildi. İki gün ərzində Bayıl həbsxanasında 300 (üç yüz) nəfər güllələndi, 10 (on) minə qədər insan Sibirə sürgünə göndərildi. Bütün bu prosesin başında bolşeviklərimiz və Cümhuriyyətin işğalında rol oynamış şəxslər dururdu. Bolşeviklər neft və neft məhsulları olmaqla, Azərbaycanın bütün yeraltı və yerüstü sərvətlərini Sovet Rusiyasına daşıdılar. Yalnız 1920-ci ilin mayın 1-də Rusiyaya “Buniyad” gəmisi ilə 67, 528 pud neft; “Rus” gəmisi ilə 76697 pud mazut yola salınmışdı. Sovetlər Birliyi dövründə 800 (səkkiz yüz) min slavyan əsilli əcnəbi Azərbaycana gətirilərək burada əbədi məskunlaşdılar. Onların çoxu dövlət strukturlarında işlə təmin edildi. 1920-ci ilin aprelin 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 48 min nəfər qırmızı terrorun qurbanı olmuşdu. 1921-ci ilə qədər ancaq hərbcilərdən 12 general,

27 polkovnik (albay) və podpolkovnik, poruçik və podporuçik, 146 proporsşik, 266 nəfər başqa işçilər güllələnmişdi. Yalnız 1920-ci ilin mayın 26-dan iyunun 4-nə qədər Gəncədə baş verən üsyanda 10 minədək Azərbaycan insanı həlak olmuşdu. 1920-ci illərdə Sovetlər Birliyində mövcud olan “Troyka”lar (“Üçlük”lər) minlərlə günahsız insanı sorğu-sualsız, heç bir istintaq işi aparılmadan güllələmək hüququna malik idi. VÇK-nın (Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyası) tərkibində ilk dəfə belə “Üçlük” 1918-ci ilin əvvəllərində yaradılmışdı. Bu “Üçlük” 1938-ci ilin sonlarına qədər mövcud olub. Bu “Üçlüy”ü yaratmaqda məqsəd sorğu-sualsız təzə qurulmuş bədnam bolşevik hökumətinə zidd olan, şübhəli görünən hər kəsin məhv ediləsi idi. 1937-1938-ci illərdə belə “Üçlük”lərə daha çox səlahiyyətlər verilmişdi. Əslində bu qətləmlər Sovet dövlətinin banisi Lenindən, ardınca da Stalindən başlayırdı. Leninin dostlarına yazdığı məktublarda qeyd edirdi: “Məsləhət görürəm ki, müvəqqəti olaraq öz içərinizdən rəislər təyin edəsiniz, heç kimdən soruşmadan və səfehçəsinə süründürməçiliyə yol vermədən qəsdçiləri və tərəddüd edənləri güllələyəsınız. V. İ. Lenin” [248].

Qeyd edək ki, Azərbaycanın XI Qızıl Ordu hissələri tərəfindən işğal olunması başlanmış antisovet üsyanlarının təşəbbüskarları Gəncədəki milli qüvvələr olmuşdu. Onlar Sovet hakimiyyətinin ilk ayında Qızıl Ordu hissələrinə qarşı silahlı çıxışlara başladılar. 1800 nəfərlik Gəncə qarnizonu mayın 28-dən 29-na keçən gecə üsyan qaldırdı. Üsyançıların rəhbərləri olan görkəmli ictimai-siyasi xadimlər general-mayor Məmməd Mirzə Qacar, general-mayor Cavad bəy Şıxlinski, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov qətlə yetirildilər. Həbs edilmiş məşhur generallar Ə. Şıxlinski və S. Mehmandarov N. Nərimanovun təkidi sayəsində azad edildilər. Gəncədə üsyanı yatırılmasından sonrakı vəziyyət haqqında, Gəncə üsyanı iştirakçılarının həbs edilməsi, Gəncə üsyanının nəticələrinin aradan qaldırılması haqqında AzFK-nın məlumatları, 1922-ci il Gəncə üsyanı haqqında (f.1. siy.1) işlər AR Pİİ SSA-da mühafizə edilir. Qarabağda türk generalı Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə başlayan üsyan Şuşa, Ağdam, Bərdə, Tərtəri də əhatə

etmişdi. Üsyanda Azərbaycan piyada polku və yerli bəylərin silahlı dəstələri iştirak etmişdilər. Bu üsyanı XI Qızıl ordunun hissələri 1920-ci ilin iyunun 15-də amansızlıqla yatırdılar. Zəngəzurun Qubadlı və Zəngilan qəzalarında da antisovet üsyanlar xüsusi amansızlıqla yatırıldı, üsyanlarda iştirak etməyən çox sayda günahsız insan da qətlə yetirildi, yer-yurdundan sürgün edildi [253].

1922-ci ildə yaradılmış 15 müttəfiq respublikanı birləşdirən SSRİ adlanan dövlət də əslində yeni forma və köhnə məzmununda çar Rusiyasının müstəmləkəçi imperiya maraqlarına xidmət edirdi. Bu maraqlar Rusiyanın açıq hərbi-siyasi dəstəyi ilə Ermənistanın qonşu Azərbaycan torpaqlarını işğalında həlledici amil idi. Zəngəzurda rus-erməni hərbi birləşmələrinə qarşı XX əvvəllərində olduğu kimi, əsrin 90-cı illərində də yenə də, əsasən, yerli özünümdafiə dəstələrinin gücü ilə ölüm-dirim savaşı aparılırdı. Mərkəz Bakıda hakimiyyət uğrunda gedən siyasi mübarizədə zəif düşən ölkə rus-erməni hərbi birləşmələri qarşısında duruş gətirə bilmədi. Nəticədə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə birlikdə Azərbaycanın 7 rayonu da Rusiya və Ermənistanın hərbi nəzarətinə keçdi. O vətən torpaqları da savaşda udulmadı, böyük güclərin iqtisadi, siyasi maraqları, hakimiyyət, sərvət uğrunda mübarizəsinə qurban getdi. Təkcə bu faktlar deyilənləri sübut edir; 1993-cü il avqustun son həftəsində Ermənistan və ermənilərin nəzarətində olan Dağlıq Qarabağla 165 km sərhəddi olan Qubadlıda yerləşən Müdafiə Nazirliyinin 4 batalyonu bütün canlı qüvvəsi, silah-sursatı ilə birlikdə Bakıdan verilən əmrlə rayon ərazisindən çıxarılmış, bədnam, şərfəsiz siyasi planlardan xəbərsiz əliyalın əhalini təpədən dırnaqadək silahlı, müsəlman türk qanına susamış erməni ordu hissələri ilə üz-üzə müdafiəsiz qoymuşdu. Bundan daha əvvəl bölgəyə elektrik enerjisi verilişi tam dayandırılmış, rabitə əlaqəsi kəsilmişdi. Bakıdan əhalini köçürmək üçün Qubadlıya yol qaimələri yazılıb möhürlənmiş maşın karvanları göndərilirdi. Müdafiə Nazirliyinin general qərargah rəisi özü əhalini rayonu tərk edib çıxarmağa çağırır, əks halda Xocalı qırğınının Qubadlıda təkrar olunacağını deyirdi. Acı və real gerçəklik bu faktda da görünür;

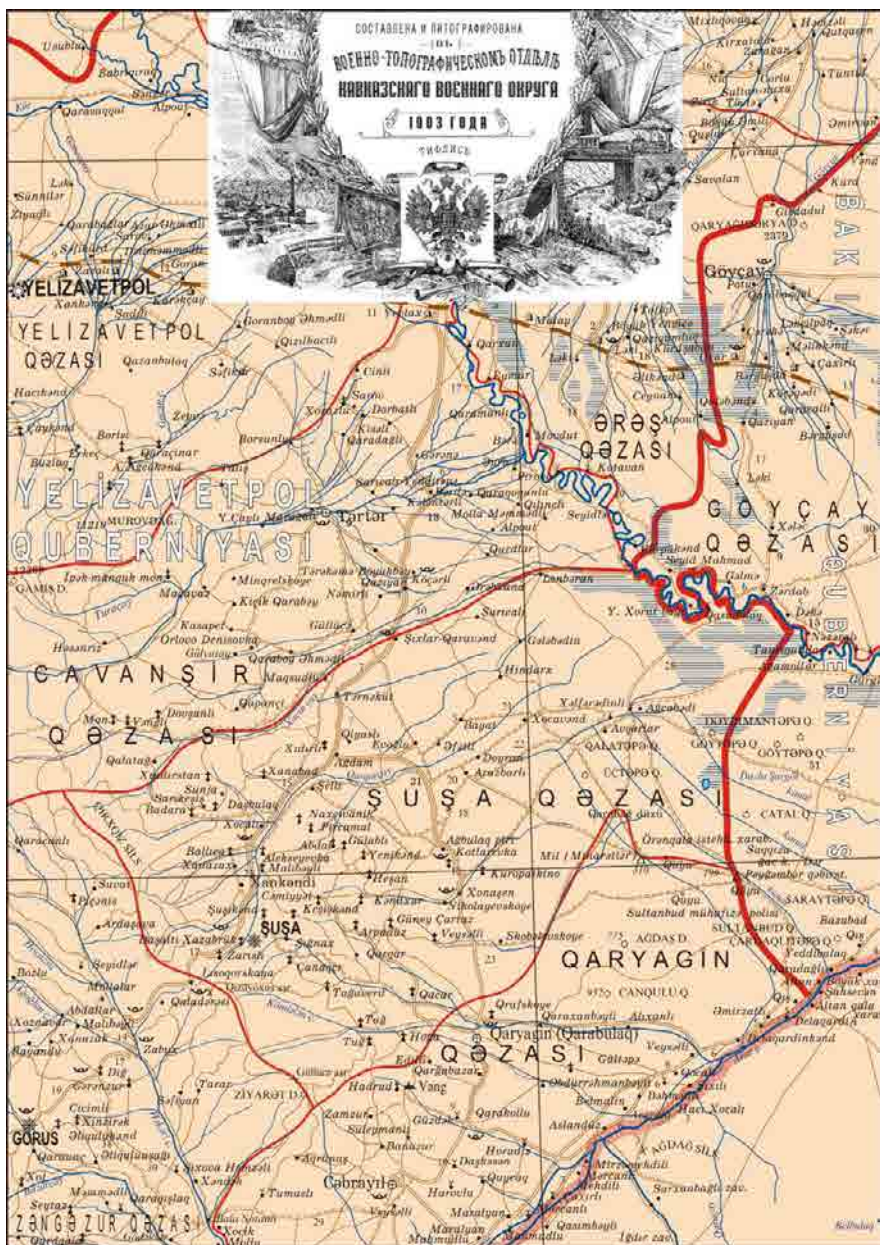
1993-cü ilin 30-31 avqustunda Qubadlıdakı son həlledici hücumla keçən erməni hərbi hissələri ilə savaşda şəhid olan, yaralanan, əsir və girov düşən mülki əhəlinin sayı ilə Milli Ordunun hərbi, əsgər, zabıt sayının müqayisəsi kifayət idi. Bu, eləcə də bundan sonrakı faktlar Qubadlının işğal tarixi haqqında rayon icra hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə yazılmış Təriyel Cahangirin “Vətən oğul istəyəndə” (Bakı, “Günəş” nəşriyyatı-1996, 342 səhifə), 1991-1992 və 1993-1995-ci illərdə Qubadlı rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı işləmiş Hüseyn Əsədovun “Ömür yolum” (“Gənclik” nəşriyyatı-2007, 232 səhifə), rayonun müdafiəsində xüsusi əməyi olmuş Yaşar Fətəyevin “Qubadlım, görüşünə gəlmişəm” (“Zaman” nəşriyyatı-2002, 502 səhifə) və digər kitablarında bütün detalları ilə əks olunmuşdur.

Ancaq bu müharibədə Zəngəzurun igid oğulları düşmənlə dəfələrlə sarsıdıcı zərbələr vurmuşdular. Zəngəzurun sərhəd qapısı Qubadlıda bu döyüşlərin bir neçə səhifəsini xatırladaq. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Əliyər Əliyevin rəhbərlik etdiyi alayın topçuları Müdafiə Nazirliyinin əmri olmadan Ermənistanın daşnak yuvası Gorus şəhərinin altını üstünə çevirmişdi. Moskva və Yerevan KİV-i bu əməliyyat zamanı 336 nəfərin öldürüldüyünü yazmışdı. Bununla bağlı Ermənistanda üç gün matəm elan edilmişdi. “Qara bəbir” ləqəbli Suriya ermənisi Karlenin başçılığı ilə xaricdə xüsusi hazırlıq keçmiş 50 nəfərlik diversiya qrupu Lalazar körpüsünü partladır Qubadlının sərhəd kəndlərinin rayon mərkəzi ilə əlaqəsini kəsmək, strateji yüksəklikləri ələ keçirmək üçün hücumla keçmişdi. Kəşfiyyat məlumatları nəticəsində bundan xəbər tutan polis və özünü müdafiə dəstələri onları mühasirəyə alaraq dəstəbaşılardan da daxil, 11 düşmən əsgərini məhv etmiş, həmin meyitləri əsir mülki şəxslərlə dəyişmişdilər. 1991-ci ilin may ayında Qubadlının Yuxarı Cibikli kəndi, 1992-ci ilin oktyabr ayının 12-də isə bu rayonun Topağac-Başarat yüksəkliyi uğrunda gedən döyüşlərdə də düşmən ağır itkilərə məruz qalmışdı. 1992-ci ilin iyun ayının 24-də Qubadlı rayon mərkəzinə hücum edən üç hərbi vertolyot ölüm gətirən yükünü boşaltmağa macal tapmadan hər üçü vurulub yerə salınmışdı. Gorusun Şurnuxu kəndindəki postu

darmadağın etmiş döyüşçülər 20 rus və erməni silahlısını canlı olaraq ələ keçirmişdi. Özünümüdafiə dəstələri işğalın son günlərində Qafan-Gorus yolunu nəzarətdə saxlamağı, ölü zonaya çevirməyi də bacarmışdılar. 1992-ci ilin oktyabrın ilk günlərində Əliyər Əliyev bir qrup könüllü döyüşçü ilə 6 aydan bəri erməni işğalındakı Laçının 40-a yaxın postunu ermənilərdən azad edərək Laçın şəhərinin 4 kilometrliyinə qədər gəlib çatdılar, ermənilərin qabaq-qənşər savaşda nə qədər gücsüz olduğunu göstərdilər, həm də partizan müharibəsinin nə qədər effektiv olduğunu bir daha sübut etmişdilər.

Ancaq xristian erməniləri açıq-aşkar müdafiə edən, nəinki müdafiə edən, həm də onları Azərbaycana qarşı təcavüzə, işğalçılığa təhrik edən, bunun üçün ermənilərə fəal maddi, hərbi-siyasi yardım göstərən dünya gücləri “dobro” vermiş, yaşıl işıq yandırmışdılar.

Bütün fakt, sənəd, hadisələr şübhə yeri qoymadan göstərir ki, Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların deportasiyası, Dağlıq Qarabağ, ətraf ərazilər, eləcə də Zəngəzur torpaqlarının Azərbaycanda qalmış Qubadlı, Laçın, Zəngilan bölgələrinin işğalı Moskva və Yerevanın əvvəlcədən planlaşdırdığı, dünya gücləri ilə öncədən razılaşdırdığı ssenari əsasında, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri olan ABŞ, Fransa, Rusiyanın fəal hərbi-siyasi dəstəyi ilə reallaşmışdır [250].

IV FƏSİL

1914-1920-ci illərdə regionda hərbi-siyasi vəziyyətin Zəngəzurda baş verən hadisələrə təsiri

4.1. Birinci Dünya müharibəsinin yekunları və Zəngəzur

Zəngəzur, həm də İrəvanın itirilməsinin bir səbəbi, daha bir amili isə XX əsrin əvvəllərində iki böyük hərbi-siyasi güc mərkəzinin Antanta və Üçlər İttifaqının bölüşdürülmüş dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizəsinin nəticələrinə bağlı idi.

I Dünya savaşı dünyada, Avrasiyada olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da ciddi təbəddülatlara gətirib çıxardı. Rusiyanın Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyətindən sonra, Fevral burjuva inqilabı və Rusiyada çar hökuməti devriləndən bolşevik Rusiyasının 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycana bolşevik qiyafəsində gəlişinə qədər Qafqazda cərəyan edən bütün proseslərdə ingilislər əsas sənə-nari müəllifi, rejissor və baş rolun ifaçısı idilər.

İngiltərə “erməni məsələsi”nin ortaya çıxmasında, Türkiyə və Azərbaycanın başağrısına çevrilməsində başlıca rol oynayan dövlət olub. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Emin Şıxəliyevin tədqiqatında da bu məsələ ətraflı araşdırılmışdır [263].

Bu dövlət özünün Osmanlı torpaqlarına, Yaxın Şərqi, Asiyaya yönəlik siyasətində ermənilərdən əsas vasitə kimi istifadə etmişdir. “Erməni məsələsi”ni ortaya atmaqla İngiltərə sadəcə Osmanlı torpaqlarını parçalamağı və parçalanmış ərazilər üzərində hegemonluq qurmağı hədəfləməmiş, eyni zamanda Rusiyanın Aralıq dənizinə enməsinin qarşısını almaq istəmişdir.

Antitürk düşüncələri ilə məşhur olan İngiltərə baş naziri V. Qladstonun planı ilə İngiltərə Rusiya və Fransa ilə birlikdə 1895-ci il mayın 11-də İstanbulla bir memorandum təqdim edərək 6 vilayət – Ərzurum, Bitlis, Van, Sivas, Diyarbəkir və Harput – üçün islahat layihəsini təqdim etmiş, faktiki olaraq bu vilayətlərdən ibarət

“Müstəqil Ermənistan” yaratmağı planlamışdı. İngilislər Birinci Dünya müharibəsi illərində də erməni təşkilatlarına dəstək verərək onları etnik-milli münaqişələrə və qırğınlara təşviq etmiş, özünün Şərqi siyasətində ermənilərdən yararlanmışdır. Bu siyasətə uyğun olaraq İngiltərə ermənilərin siyasi gələcəyinə dair öhdəliklər götürmüş, vədlər vermiş, sadəcə Şərqi Anadoluda deyil, Cənubi Qafqazda da onlardan yararlanmış, erməniləri Azərbaycana qarşı təcavüzkar hərəkətlərə təşviq etmişdir. Azərbaycan, onun iri sənaye-maliyyə mərkəzi olan Bakı üzərində nəzarətin ələ keçirilməsi və Xəzər limanının zəbt olunması cəhdləri ingilis siyasətinin əsas və prioritet istiqamətlərindən idi, eyni zamanda onun ümumilikdə Avrasiya ilə bağlı əsas geosiyasi konsepsiyasına uyğun gəlirdi. Xəzər dənizinə sahib olmaq təkcə Qafqazda deyil, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada nəzarət qazanmaq, Hindistana gedən yolu qorumaq demək idi. İngiltərə hökuməti Türkiyə ilə türk dünyası arasındakı yeganə baryerin ermənilər olduğunu anlamışdı. Ermənilər türklərə qarşı müharibə qarşılığında Ermənistanın gələcəyi ilə bağlı öhdəliklər tələb etdilər. Bu tələblər qarşısında London İngilis-Erməni Komitəsinin sədri və İngiltərə Parlamentinin üzvü Anurin Uilyams 1917-ci il dekabrın 4-də İngiltərənin məşhur diplomatlarından olan, eyni zamanda Millətlər Cəmiyyətinin qurucusu Lord Robert Sesilə göndərdiyi məktubda ermənilərə yardım göstərilməsinin vacib olduğunu bildirirdi. Anurin Uilyams hətta ermənilərin silahlandırılmasını və Andranik kimi silahlı dəstə liderlərindən istifadə edilməsini də zəruri hesab edirdi. Məktubda ingilis, fransız və amerikan hökumətlərinin də erməni ordusuna maddi dəstək vermələrinin vacib olduğu bildirilmiş, sərhədlərdən kənarda yaşayan ermənilərin pul yardımını ilə Şərqi Anadoluya və Qafqaza gətirilmələrinin qaçılmaz olduğu yazılmışdı. Nəticədə İngiltərənin Hərbi Şurası özünün 7 dekabr 1917-ci il tarixli iclasında ermənilərə maliyyə dəstəyi verilməsi haqqında qərar qəbul etdi, ayrılan yardım 20 milyon sterlinq idi. 1917-ci ilin sonları və 1918-ci ilin əvvəllərində İngiltərə tərəfindən Tehrandan Bakıya, oradan da ermənilərə verilməsi üçün Tiflisə külli miqdarda qızıl və

pul, silah və sursatlar da göndərildi. Bu yardımlar Versaldakı Antanta Ali Hərbi Şurası ingilis hərbi mütəxəssislərinin 1917-ci ilin dekabr ayındakı memorandumunda açıq şəkildə göstərilməkdədir: “Ermənilərə hər vəziyyətdə işğal etdikləri bölgələrdə pul, silah və sursat tədarükü ingilis siyasətinin maraqları daxilindədir. Bu təcrübənin uğurlu olması nəticəsində erməni qüvvələrindən gələcəkdə türklərin diz çökməsi üçün faydalanmaq olar”[263]. İngilislərin bu dəstəyi sayəsində hərəkət qabiliyyətlərini artıran, külli miqdarda silah və sursat əldə edən ermənilər Cənubi Azərbaycanda 90.000, Naxçıvanda 73.000 nəfərdən çox insanı qətlə yetirib İrəvan və Zəngəzurda vəhşiliklərini davam etdirdilər. İngilislərin Azərbaycana gəlişinin səbəbi təkcə iqtisadi maraqlarla bağlı deyildi, həm də Türkiyənin türk dünyası ilə əlaqəsini kəsmək idi. Bu planın gerçəkləşməsi üçün yeganə ən uyğun vasitə isə ermənilər idi. İngilislərin məşhur diplomatlarından Lord Kerzonun ifadələri olduqca dəqiqdir: “Türkiyə ilə türk xalqları arasında tampon bir dövlətin yaradılması qaçılmazdır. Problemin ortadan qalxması üçün yeni “Erməni dövləti” təzahüründə xristian bir topluluğun meydana gətirilməsi vacibdir”. Erməni dövlətinin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında, Naxçıvan, İrəvan və Zəngəzuru da əhatə edən bir bölgədə qurulması və sərhədlərinin rəsmən müəyyənləşdirilməsi məsələsi İngiltərənin planları çərçivəsində idi. İngilislər Türkiyəyə meyilli olan Azərbaycana inanmadıqlarından məhz Ermənistanı etimad edir və Türkiyənin Transqafqaza olan qapısını əbədilik bağlamaq üçün Naxçıvanı ermənilərə verməyə çalışırdılar. Bütün bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, İngiltərə özünün ekspansionist siyasətini həyata keçirərkən Londonda tərtib olunmuş ssenari üzrə hərəkət edən daşnaklardan istifadə etmiş, hər vəchlə Ermənistanın Antantaya öz ərazisini, habelə hərbi və iqtisadi potensialını verməyə hazır olan daşnak rəhbərlərini dəstəkləmiş, faktiki olaraq Ermənistanı Naxçıvan və Zəngəzurla bağlı təcavüzkar hərəkətlərə təşviq etmişdir. Fransız tədqiqatçısı Jorj de Malevil “1915-ci il erməni tragediyası” adlı əsərində erməni dövlətinin qurulmasının da

Antanta dövlətləri, xüsusilə İngiltərənin yardımı sayəsində gerçəkləşdiyini qeyd etmişdir: “İngiltərənin iradəsi ilə çar imperiyasının xarabalıqları üzərində qurulub qısa bir ömür (1918-1920) sürən erməni respublikası, bütün tarixi boyu mövcudiyyəti qeydə alınan yeganə müstəqil erməni dövləti idi” [263].

Buradan belə bir nəticə çıxır ki, “erməni məsələsi” beynəlxalq rəqabətdə maraqları toqquşan iki böyük dövlətin – Rusiya ilə İngiltərənin təhrikləri nəticəsində ortaya çıxmışdır və İngiltərənin iradəsi olmasaydı, hazırkı Ermənistan dövlətinin qurulmasından və mövcudiyyətindən söhbət gedə bilməzdi.

Müharibənin qalibi olan koalisiya qüvvələrinin-ingilis, fransız, italyan hərbiçi və diplomatlarının təlimatı ilə hazırlanıb qarşıya qoyulan məqsəd Rusiyanı Qafqazdan çıxarıb yenidən müstəqilliklərini elan etmiş 3 respublikanı Antantanın nüfuz dairəsinə daxil etmək, Bakı neftinə sahiblənmək, Naxçıvanla Şuşa arasında yaşayan müsəlman əhalini qırıb, bu əraziləri boşaldıb yeni yaradılacaq xristian Ermənistan Respublikasına qatılmasına maneəsiz zəmin hazırlamaq, Zəngəzur və Qarabağdakı erməni qoşunlarını birləşdirib Gəncəyə hücum etmək, Azərbaycan Milli Şurasını - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini beşikdəcə boğmaq, Bakıya tərəf hərəkətə başlayıb üzü bəri gələn Bakı Soveti hərbi hissələri ilə birləşib «Böyük Ermənistan» ideyasını tez bir zamanda reallaşdırmaq, Nuru paşanın komandanlığı altında Qafqaz İslam Ordusunun hərbi yardımı gəlib çatanaqədək Qafqazda - Osmanlı, İran və Rusiya arasında yaradılması elan edilmiş müsəlman-türk cümhuriyyətinin – AXC-nin təşəkkülünə yaranmasına imkan verməmək, bütün Şimali Azərbaycanı işğal etmək, koalisiya qüvvələrinin və ermənilərin Anadoluda uğradıqları acı məğlubiyyətin əvəzini, həm də ermənilər üçün müstəqil dövlət yaratmaq vəd, planını da Cənubi Qafqazın müsəlman türklər yaşayan torpaqlarında gerçəkləşdirmək idi [144, s.277].

Azərbaycandan qoparılib Ermənistana veriləcək torpaqların sərhədlərini də Tiflisdə qərar tutmuş Qafqazdakı ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransadan ibarət Müttəfiqlər cızmışdılar. Bu

missiyanın başçısı general Tomsonun bütün hərəkətləri, Ermənistan hökumətinin rəhbərləri Xatisov və Tıqranyanla dialoqları da çox mətləblərdən xəbər verir [133].

Böyük Britaniya və Müttəfiqlərin Qafqazdakı diplomatik nümayəndəliyinin faktiki rəhbəri general Tomson 1919-cu il martın 28-də Yerevanda Ermənistan hökumətinin iclasında çıxışında demişdi: «...Zəngəzur Erməni Milli Şurası tərəfindən idarə ediləcək... Dağlıq Qarabağın idarə edilməsi üçün Ermənistan təcili öz nümayəndələrini verməlidir... Erməni qoşunları Qars və Naxçıvanı, Şərur Dərələyəz-Sürməlini tuta bilər... Azərbaycan ordusu indi durduğu yerdən - Ağdam və Xankəndindən bu tərəfə keçməyəcək... Azərbaycan hökumətinin martın 19-da keçirilən iclasında qərar qəbul edilmişdir ki, Daxili İşlər Nazirliyi 1300 nəfərlik piyada və 500 nəfərlik erməni süvari dəstəsinin Şuşa, Xankəndi, Əsgəranda keçib Ermənistana getməsi üçün hərtərəfli səy göstərəcək. Mayor Monk Mezon mənə məlumat vermişdir ki, Azərbaycan hərbi hissələri general Mehmandarovun rəhbərliyi ilə onların sağ-salamat keçməsi üçün bütün tədbirləri görmüşdür... Azərbaycan Dağlıq Qarabağ və Zəngəzurun mübahisəli ərazi kimi Paris sülh konfransında həll olunacağını gözləyəcəkdir» [133].

Ermənilərə xüsusi rəğbət göstərən, xristian həmrəyliyi mövqeyindən çıxış edən London və Vaşinqton hökumətləri Cənubi Qafqaz hadisələrinə ciddi müdaxilələr edirdilər. Tomson Ermənistan hökumətinin rəhbərlərinə 5 milyon ədəd patron və pul da göndəriləcəyini də vəd etmiş, vədini də yerinə yetirmişdir. ABŞ prezidenti V.Vilsonun ermənilərə şəxsi mərhəmət münasibəti də hadisələrdə mühüm rol oynayırdı. «Daşnak ordusu Amerika çörəyi yeyirdi. ABŞ Ermənistana 50 min, İngiltərə 40 min, Fransa 30 min əsgər üçün geyim, ərzaq, hərbi sursat, 10 milyon patron vermişdi» [145, s.12]. Necə deyirlər, «şərhə ehtiyac yoxdur».

S. Uimzin “Turkish Deyli Nyus” qəzetinə müsahibəsindən: “Mən Ermənistana qarşı cəza tədbirləri görməyən ölkəmin xarici siyasətinə görə xəcalət hissi duyuram. ABŞ Dövlət Departamentində bilirlər ki, Ermənistanda bir dənə də məscid

fəaliyyət göstərmir. Ermənilər bu gün qaranlıq orta əsr qanunları ilə yaşayırlar. Ermənistan əhalisinin 95 faizi təmiz qanlı ermənilərdir və bu nasist Almanıyanın irqçi siyasəti ilə müqayisə oluna bilər” - fikirləri də Qarabağ, Zəngəzur faciələrinin haralardan yönəldiyinə, müdafiə edildiyinə sübutdur» [145, s.22].

1918-ci il sentyabrın 4-də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan edildikdən cəmi 90 gün sonra Amerika, Fransa, İngiltərə, Yunanıstan, Rusiya və b-nin çox böyük səxavətlə silahlandırdıqları Andranik Ozonyanın komandanlığı altında erməni hərbi hissələri Zəngəzura daxil oldu. O, özünü «Zəngəzur qubernatoru» elan edib 115-dən çox türk-kürd kəndini yağmalayıb dağıtdı, 10 mindən çox dinc insanı qətlə yetirdi [41, ş.161].

Daşnaklar Əsgəran qalası, Şuşa da daxil olmaqla, bütün Qarabağa nəzarəti ələ keçirib oyuncaq «Qarabağ Respublikası» yaratmışdılar. «Bakı Soveti» də əslində daşnaklardan ideya rəhbəri olan Stepan Şaumyanın əlində idi. Bu qoşunların Gəncə, Qarabağ ətrafında birləşməsinə sayılı günlər, kilometrələr qalırdı. Batumidə imzalanmış müqaviləyə əsasən, Osmanlı ordusunun-Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədən Bakıya doğru müzəffər yürüşü və Zəngəzurun Laçın bölgəsində Sultan bəyin rəhbərliyi ilə Zəngəzurlu yerli müdafiə dəstələrinin Andronik komandanlığında erməni ordu hissəsinə vurduğu öldürücü zərbə bu planı alt-üst etdi.

Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun AXC Parlamenti və Hökumətinə ingilislərin Qafqaz, Azərbaycan və Qarabağdakı bütün fəaliyyətlərinin, təşəbbüs və vasitəçiliklərinin Azərbaycan xalqı və dövlətinin əleyhinə işlədiyini faktlarla yazırdı, əsaslandırırırdı ki, Ermənistanla arasında imzalanan müqavilələrin hamısı ermənilərin xeyrinədir, bununla onlar vaxt qazanırlar, imkan düşdükcə öz bəd əməllərini davam etdirəcəklər. AXC hərbi dəstələrinin Şuşa və Laçından çıxarılmasının yolverilməz olduğunu, ingilis siyasətinin Zəngəzur və Qarabağı Azərbaycandan qoparmağa yönəldiyini, iki qonşu xalq arasında münasibətləri hədsiz kəskinləşdirdiyinə dair sənədlər, sübutlar, müraciətlər göndərirdi. Onun “Qarabağda ingilislərin siyasəti ilə bağlı yaranmış vəziyyət və

onun aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər” [35, s.44-47] raportu 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda baş verən hərbi-siyasi hadisələrin mahiyyətini anlamaq, AXC Hökumət və Parlamentinin mövqeyini dəyərləndirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

1920-ci il aprelin 26-28-də Sovet Rusiyasının işğalı nəticəsində Şərqi ilk müsəlman respublikasının – AXC-nin varlığına son qoyuldu. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra da Zəngəzurda hərbi-siyasi vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı. Dronun və Njdenin burada yuva salmış quldur dəstələri azərbaycanlı əhalini terror etməkdə davam edirdi.

Yalnız 1920-ci il avqustun əvvəllərində sovet hissələrinin keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində birbaşa ingilislərdən təlimat alan erməni daşnak qoşunlarına ciddi zərbələr vuruldu. 1920-ci ilin avqust-noyabr ayları ərzində qəzanın müxtəlif yerlərində məhəlli döyüşlər baş verdi. Mehri və Qafan bölgələrini əlində saxlayan Njdenin dəstələri azərbaycanlılar üçün yenə də təhlükə mənbəyi olaraq qalırdı [28, v.20-24].

Ermənilərin və onların hərbi-siyasi dəstəkçilərinin əsl məqsədlərini həmin qəzaların sakinləri də yaxşı başa düşürdülər. Məsələn, Ordubad Milli Komitəsinin sədri Mirhidayət Seyidzadə hələ 1918-ci ilin dekabrında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında yazırdı ki, «ermənilər öz qarşılarına Zəngəzur, Şərur, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bütün müsəlman əhalisini qırmaq, bu qəzaları müsəlmanlardan təmizləmək, bununla da xalqların gələcək konfransında (Paris konfransı nəzərdə tutulur – H.A.) bu yerlərə öz hüquqlarını sübut etmək məqsədini qoymuşlar. Çünki bütün xalqlar müsəlmanlardan təmizlənmiş qəzaların ermənilərə aid olduğunu qəbul edəcəklər. Bu səbəbdən ermənilər bizim minlərlə sakinimizi qırır, qanımız su kimi axır, namusumuz erməni ayaqları altında tapdanır. Hara baxırsan, hər yanda müsəlman qaçqınları görürsən, qadın və qızların ağlamasını eşidirsən... Beləliklə, ümumi sülh bağlanana qədər oradan bütün əhali çıxarılaraq və sülh konfransında etnoqrafik cəhətdən sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi

ilə bağlı məsələ müzakirə edilərkən biz, təbii olaraq, bu yerlərlə əbədi olaraq vidalaşmalı olacağıq» [13, s.20-24].

1918-ci il sentyabrın 4-də Zəngəzura daxil olaraq, qəzada törədilən qırğınlarda xüsusi amansızlığı ilə seçilən mütəşəkkil ordu hissəsinin komandanı Andranik hər yerdə onu da deyirdi ki, müsəlmanları qırmaq əmrini ona ingilislər verib [91, s.20-24]. AXC Parlamentinin orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "əgər erməni quldur dəstələrinin vəhşiliklərinin qarşısını ala biləsi hər hansı qüvvə özünü çətdirməsə, bu "cəngavərlər" Zəngəzur və İrəvan müsəlmanlarını ucdantutma qırmaqdən əl çəkməyəcəklər" [91, s.20-24].

Xarici havadarlarının dəstəyindən ürəklənən ermənilərin hərəkətləri 1919-1920-ci illərdə də daşnak generalları Dro, Njdenin komandanlığı ilə eyni amansızlıq, qəddarlıqla davam etmişdi. Erməni hökuməti Zəngəzura yeni nizami qüvvələr göndərərək, burada ümumi səfərbərlik həyata keçirməyə, eləcə də Anadoludan Ararat Respublikasına gəlmiş erməni qaçqınları qəzaya istiqamətləndirməyə başladı. Özlərinə günahsız, silahsız dinc əhəlinin illərlə qurduğu hazır evlərdə yerləşmək üçün hər cür vəhşiliyə gedən ermənilər bir-birinin ardınca yeni kəndləri tutmağa başladılar [170]. Ağlasığmaz cinayətlər qəzanın salamat qalan kəndlərində təkrar edilmişdi [95, s.4].

İngilis jurnalisti Skotland-Liddell həmin qanlı yanvar günlərində Zəngəzura gəlib törədilən qırğınları şəxsən görüb yanvarın 30-da Tiflisdə bölgəyə səfərində gördüklərini «Müsəlmanlarla müharibə, ermənilər yenidən hücum edirlər» adlı məqaləsində vicdanlı obyektivliklə qələmə almışdır. İngilis jurnalisti yazırdı ki, «...hər iki hökumət tərəfindən Tiflisdə noyabrın 23-də müqavilə imzalanmışdı və bütün mübahisəli məsələlər Böyük Dövlətlər tərəfindən həll edilənədək hər iki tərəfin sülh şəraitində yaşayacağına ümid yaranmışdı. Lakin müqavilənin imzalanmasının ardınca ermənilər dərhal Azərbaycan ordusunun geri çəkilməsindən istifadə edərək Zəngəzurda qırxadək müsəlman kəndini darmadağın etdilər, doqquz müsəlman kəndini də Şuşa yolu üstündə darmadağın

etmiş, əhalinin böyük əksəriyyətini isə vəhşicəsinə öldürmüşlər. Azərbaycan hökuməti bununla bağlı etirazını bildirsə də, Ermənistan hökuməti bu faktları rədd edən cavab aldı... Ermənistan ona görə bədbəxtidir ki, «Daşnaksutyun» partiyası orada qüvvədədir. Bu uzun illər erməniləri müsəlmanlara qarşı hücum etməyə sövq edən inqilabçı terror təşkilatıdır. Ermənilər bacarıqlı müntəzəm təbliğat vasitəsilə layiq olmadıqları həddə rəğbət qazanırlar. Ermənistan həmişə dava-dalaş axtarır və ona nail olanda təbliğat məqsədilə deyirlər ki, amandı qoymayın qırdılar bizi. Daşnak üçün öldürülmüş erməni daha əzizdir. Bundan istifadə edərək, erməninin ölüsü qalxıb haray – həşir təpir ki, ayə mən özüm ölməmişəm, mənə müsəlmanlar öldürüblər... Londonda, Fransa, Birləşmiş Ştatlarda erməni büroları mövcuddur, onların ən sevimli metodu «xristian» sözündən istifadə etməkdir. İndi Zəngəzura hücum edən ermənilər özlərinin müvəqqəti uğurlarına şübhə etmirlər. Lakin gün gələcək ki, bütün müsəlmanlar bir nəfər kimi zülmkarlara qarşı qalxacaq və həmin gün gələndə heç nə erməni xalqını xilas edə bilməyəcəkdir» [157, s.6]. XX əsrin 20-ci illərində baş verən hadisələr əsrin 90-cı illərində eyni ssenari ilə təkrar edilmişdi, mahiyyət, istifadə edilən bütün metod, vasitələr, planlar, hərəkətlər heyratəmiz dərəcədə üst-üstə düşür, tam eyniyyət təşkil edirdi. Erməni siyasətini müəyyən edən institutların təbliğat, hərbi-siyasi planlarının nə qədər dəqiq, planlı, ölçülü-biçili və nə qədər iyrənc, məkrli olduğu, eyni ilə Azərbaycanın bu erməni planları qarşısında hər dəfə aciz durumda qaldığı, nəticə çıxarmadığı, ibrət götürüb dərs almadığı hazırkı durumu ilə ortadadır, göz qabağındadır.

Hətta, xarici müşahidəçilər, jurnalistlər tərəfindən Zəngəzur qətliaamlarının məqsədini, mahiyyətini, xristian dövlətlərin siyasətini çox gözəl anlayırdı.

AXC Hökuməti mövcud vəziyyəti dəyərləndirərək Müttəfiqlərin iradəsi əleyhinə getməyə, qəti tədbirlər görməyə tələsmir, sözdən hərəkətə keçməkdə lənglik göstərirdi. Artıq Zəngəzur qəzası erməni nizami ordu hissələri tərəfindən xarabazara çevrilib minlərlə müsəlman əhalisi məhv ediləndən, doğma yer-

yurdlarından tərki-vətən olub mal-mülkünü itirəndən, saysız teleqramlardan sonra nəhayət ki, 1920-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Dövlət Müdafiə Komitəsi «Zəngəzurun müsəlman kəndlərinin ermənilər tərəfindən dağıdılmasının davam etməsinə qarşı tədbirlər görülməsinin zəruriliyi haqqında» Daxili İşlər Nazirliyinin məlumatını müzakirə etmişdir. Burada qərara alınmışdır ki, dinc əhaliyə qarşı ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görülsün və bu haqda müttəfiq qoşunlarının bölgədəki nümayəndəsinə məlumat verilsin» [36, v.18].

Bundan əvvəl 1919-cu ilin 3-7 noyabrında Zəngəzurdə AXC hərbi birləşmələri Cavad bəy Şıxlınskinin komandanlığı altında əməliyyat aparsa da, Müttəfiq dövlətlərin nümayəndəsinin işə qarışması ilə əməliyyat sonadək davam etdirilmədi, yarımçıq qaldı, azad edilmiş strateji yüksəkliklər, müsəlman kəndləri yenidən ermənilərin əlinə keçdi [251].

12 yanvar 1920-ci ildə erməni daşnak başkəsəni Dro 600 nəfərlik silahlı dəstə ilə Qubadlının Əlyanlı obalarını mühasirəyə alıb bütün əhalini körpəsinə qədər məhv etməyi əmr etmişdi. 5 kənddən ibarət Əlyanlı camaatı ətraf kəndlərdən kömək gələndə ermənilərin qarşısını kəsmiş, xeyli erməni qırılmışdı. Burada uğur qazanmağın mümkünsüzlüyünü görən Dro yanvarın 22-də Dondarlıya hücum edib kəndi tamamilən yandırdı, yanvarın 19-25-də Qubadlının 48 kəndi tamamilən məhv edildi, əhalisinin dağlara qaçıb gizlənmə bilməyənləri amansızlıqla qətlə yetirildi. İşğala qədər həmin kəndlərin bir çoxunun yalnız adı, insan sümükləri ilə dolu xarabalığı dururdu. Zəngəzur qəzasının rəisi Şekinski raportlarında az qala hər gün tar-mar edilib tamamilən yandırılan kəndlər haqqında Bakıya xəbər verirdi. Azərbaycanın Tiflisdəki diplomatik təmsilçisi Vəkilov isə erməni ordu hissələrinin bütün hücumları barədə raportları Müttəfiq Dövlətlərin Tiflisdəki Ali Komissarı polkovnik Haskelə təqdim edirdi” [34, s.14-15]. Bununla bağlı müttəfiq dövlətlərin Qafqazdakı missiyasının rəhbəri general Tomsonun Ermənistan hökumətinin üzvləri ilə İrəvanda 1919-cu ilin martın

28-də və aprelin 6-da keçirilən müşavirələrində ermənilər ciddi narazılıqlarını ona da bildirirdilər. Tomson ingilislərin Qafqazdakı siyasətini reallaşdırmaq, bölgədə daha uzun müddət qalmaq üçün Zəngəzurun həm türk, həm erməni əhalisinin etimadını qazanmaq istəyirdi. Lazım olduqda bir-birinin üzərinə qaldırdığı kimi, bəzən də barışdırıcı donuna girməyi bacarırdı.

2 ay davam edən sakitlikdən sonra 1919-cu il 23 noyabrda Tiflisdə Azərbaycan və Ermənistanın hökumət başçıları ABŞ və Gürcüstan təmsilçilərinin də iştirakı ilə atəşi dayandırmaq barədə sazişə qol çəkirlər. Sazişin mətni belədir: *«Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi baş nazir Xatisov və Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsi baş nazir Usubbəyov arasında qarşılıqlı saziş imzalanmışdır. Ermənistan hökumətini təmsil edən baş nazir Xatisov və Azərbaycan hökumətini təmsil edən baş nazir Usubbəyov bu sazişi Tiflis şəhərində 1919-cu il noyabrın 23-də aşağıdakılar barədə imzalamışlar: Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri indi baş verən düşmənçilik hərəkətlərini dayandırmağı və bir daha silaha əl atmamağı öhdələrinə götürürlər. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri dinc mal mübadiləsi üçün Zəngəzura aparan yolların təmiri və açılması məqsədilə təsirli tədbirlər görməyə razıdırlar. Sərhəd məsələləri də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələlər ilə bağlı növbəti paragrafda xatırladılan konfrans tərəfindən qərar qəbul ediləndə Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri bu məsələləri sülh sazişləri vasitəsilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Əgər bunu yerinə yetirmək mümkün olmazsa, hər iki hökumətin qərarına tabe olmağa razılaşdığı hakim kimi hər hansı bir neytral tərəf seçilməlidir. İndi belə bir neytral tərəf Birləşmiş Ştatların ordu polkovniki Ceyms Reydir. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri təcili surətdə çərşənbə günü, noyabrın 26-da Bakıda görüşməli və Tiflisdə konfransın başlanmasını dekabrın 4-dən təxirə salmamalı, bərabər sayda nümayəndə təyin etməyi öhdəsinə götürürlər. Ümumi razılığa əsasən konfransın keçiriləcəyi yer dəyişdirilməzsə, konfransın iclasları Tiflisdə davam edəcəkdir. İki hökumət arasında mübahisə və ixtilaflara səbəb olan*

bütün məsələlər bu konfransın müzakirə obyektinə olacaq. Konfrans bu və bu qəbildən olan bütün məsələləri saziş və arbitraj yolu ilə həll etmək hüququna malik olacaqdır. Bu müqavilə imzalandığı gündən qüvvəyə minir, hər iki hökumətin parlamentləri tərəfindən təsdiq edildiyi gündən daimi sayılır. Ermənistan və Azərbaycanın baş nazirləri öhdələrinə götürürlər ki, onların hökumətləri yuxarıda ifadə olunmuş müqavilənin bütün bəndlərini dönmədən müdafiə edəcək və yerinə yetirəcəklər. Bunu sübut etmək üçün onlar bu müqaviləni imzalayırlar. Müqavilə üç nüsxədə: ingilis və rus dillərində, Tiflisdə 1919-cu il noyabrın 23-də tərtib edilmişdir. Onun bir surəti müttəfiqlərin ali komissarının nümayəndəsinə, bir surəti Ermənistanın baş nazirinə, bir surəti isə Azərbaycanın baş nazirinə göndərilir. A.Xatisov, Ermənistanın baş naziri, N.Usubbəyov, Azərbaycanın baş naziri aşağıdakıların iştirakı ilə imzalanmışdır: Gürcüstanın xarici işlər nazirini əvəz edən müvəqqəti baş nazir, Müttəfiqlərin ali komissarı-Birləşmiş Ştatlar Ordusunun Baş qərargahının polkovniki» [40, v.1-2].

Bu müqavilənin də ömrü gödək oldu. Ermənilər xislətlərindən əl çəkmək fikrində deyildilər. Tiflisdə çəkilmiş imzaların heç mürəkkəbi qurumamış Njdenin quldur dəstələri yenidən Zəngəzuru qana boyamışdı. Yuxarı Zəngəzurdə hələ Andranikin axıtdığı qanlar soyumamış, Zəngəzur torpaqları yenidən qaniçən cəlladların tapdığı altında qalmışdı. Azərbaycanın baş naziri Nəsim bəy Usubbəyov Tiflis sazişini imzalayarkən heç ağına belə gətirmirdi ki, bu sazişin imzalanması fürsətindən istifadə edən ermənilər Zəngəzurdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı növbəti soyqırım törədəcək və bölgəni ələ keçirməklə Naxçıvanla Azərbaycanın qalan hissəsi arasında ciddi bir sədd çəkməyə nail olacaqlar. Azərbaycan hökuməti Tiflis sazişində götürdüyü öhdəliyə sadıq qalaraq, öz qoşunlarını Zəngəzurdan geri çəkmişdi. AXC Hökuməti və Parlamenti rəhbərlərinin humanist, insani, səmimi, əxlaqlı mənəviyyatın yaxşı bələd olan ermənilər Azərbaycan tərəfinin bu sazişə də, verdikləri vədə əməl edəcəklərinə də əmin idilər. Az sayda AXC qüvvələrinin Zəngəzurdan geri çəkilməsi ilə ermənilər bütün cəbhə boyu yeni

hücumlara başladılar. Ermənistan hökumətinin 23 noyabr sazişinə xilaf çıxdığına görə Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Məmməd Yusif Cəfərov noyabrın 29-da Ermənistan xarici işlər nazirinə etiraz teleqramı göndərmişdi. Həmin sənəddə deyilirdi: «Noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin nümayəndələri arasında Zəngəzurda silahlı toqquşmaları dərhal dayandırmaq və bütün mübahisəli məsələlərin həllini çağırılacaq Azərbaycan Ermənistan konfransının öhdəsinə buraxmaq barəsində razılaşma olmuşdur. Bununla yanaşı indi Sizin hökumətin qoşunları tərəfindən Zəngəzurda Oxçu, Pirdavidan, Atqız, Şabadin, Anişu və Quşçular kəndlərinin talan edilməsi haqqında məlumat alınmışdır. Çoxlu ölənlər var, Girətağ kəndi və bütün ətraf müsəlman kəndləri ilə bütün əlaqələr kəsilmişdir və bu kəndlər erməni quldur dəstələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Dərələyəz qəzasında Köçbəy, Qısır, Maratuz, Qayalı, Leyliqaçan, Bulaqlar, Göyərçin, Çaykənd, İdtil kəndləri də erməni quldur dəstələri tərəfindən mühasirəyə alınmışdır. Bu kəndlərdə üç yüz kişi öldürülmüş, otuz qadın əsir götürülmüşdür. Həm də əldə olunan məlumatlara görə, bu kəndlərə nizami qoşunların göndərilməsi davam edir. Deyilənləri nəzərə alaraq və baş verə biləcək fəsadlara yol verməmək üçün qoşunların göndərilməsinə və müsəlman kəndlərinin talan edilməsinə son qoymaqdan ötrü təcili tədbirlər görməyinizi Sizdən xahiş edirəm» [17, s.222]. Bu teleqram - “xahiş” də məlum canlıları dərindən çıxarmaq üçün Quran oxumağa daha çox bənzəyirdi.

Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətinin ən gec bərqərar olduğu ərazi Zəngəzur olmuşdur. Bunun səbəbi isə Zəngəzurun yarısından çoxunun - Gorus, Qafan, Sisyan, Mehri bölgələrinin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa'nın silahlandığı erməni daşnak hərbi hissələrinin girovluğunda qalması ilə bağlı idi. Bu dövlətlər Qafqazın yenidən Rusiya tərkibinə keçməsi ilə heç cür barışmaq istəmirdi [172, s.217-218].

Göründüyü kimi, məhz I Dünya müharibəsinin qalib dövlətlərinin cızdığı planın nəticəsində müttəfiqlər Anadoluda xristian ermənilərə verdiyi müstəqil erməni dövləti yaratmaq vədini

Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına reallaşdırmağa başlamış, bolşeviklər Rusiyası bu planı xristian güclərin razılığı ilə tam başa çatdırmışdır.

Kommunist-bolşevik cildinə girmiş daşnakların rəhbərlik etdiyi Ermənistanın tarix boyu Azərbaycan türklərinin əzəli torpaqlarından biri olmuş Zəngəzura olan iddialarını reallaşdırmaq məqsədilə 1920-ci ilin payızında fəal hərəkətlərə keçdilər. Tarixi ərazilərimizlə siyasi alver xəttini tutan bolşevik Rusiyasının I Pyotr vəsiyyətləri ilə başlayan ermənipərəst, xristian üzgörənliyi, Qafqazda müstəmləkəçi imperiya ambisiyalarını reallaşdırmaq istəyi və Azərbaycan rəhbərliyinin ifrat beynəlmiləçiliyi, Moskvanın və ermənilərin istəkləri qarşısında acizliyi xalqımıza yeni fəlakətlər gətirdi.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: «Tarixi ədalət ondan ibarətdir ki, Dağlıq Qarabağ bizim tarixi, əzəli torpağımızdır. Əsrlər boyu Azərbaycan xalqı o torpaqlarda yaşamış, yaratmışdır. Bugünkü Ermənistan Respublikası tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaranmışdır. Bu, tarixi sənəddir ki, 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk qərarlarından biri də İrəvanı Ermənistan paytaxt şəhəri kimi vermək haqqında qəbul edilmiş qərar idi. Bu qərar haqqında mən fikirlərimi dəfələrlə bildirmişdim. Bu gün də demək istəyirəm ki, bu, böyük səhv və böyük cinayət idi. Ancaq bu, tarixi həqiqətdir. İrəvan xanlığı bizim tarixi torpağımızdır. Azərbaycanın tarixi torpaqlarında bir dəfə qondarma erməni dövləti yaradıldı, keçən əsrin əvvəllərində. Bu zamanədə, indiki şəraitdə ikinci qondarma erməni dövlətinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarında yaradılmasına biz heç vaxt imkan verə bilmərik. Bu, heç vaxt olmayacaqdır» [163].

Ölkə Prezidentinin bu fikri tarixi həqiqətləri əks etdirən sənədlərlə, tarixçi alimlərimizin araşdırmaları ilə də üst-üstə düşür.

4.2. Osmanlı Türkiyəsinin Qafqaz siyasəti və Zəngəzur

Anadolu türkləri, Osmanlı dövləti o çətin, faciəli dövrdə - 1918-ci may-iyun aylarından Azərbaycan türklərinin harayına yetişmişdir. “Azərbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı arşiv belgeleri” (TEAS Press 2018, 708 səhifə) sənədlər toplusunda “Erivan və Zəngəzurdə erməni mezalimi” adlı bölmədəki (s.323-338) materiallardan da göründüyü kimi, erməni terrorçu dəstələrinin bu bölgələrə ilk hücumları başlanan zamanlardan yerli əhali çeşidli bölgələrdən Osmanlı dövlətinə erməni vəhşilikləri haqqında müraciətlər göndərir, dini, dili bir qardaş ölkədən, xalqdan himayə, yardım istəyirdi. Bu topluda Zəngəzurun əhalisi, ərazisi, törədilən qətliaamlar, bölgədə gedən proseslər haqqında 15 məlumat vardır (səh. 707). Azərbaycan türklərinin Osmanlı dövlətindən istədiyi kömək yetişir. Osmanlı dövlətinin hərbi naziri Ənvər paşa qardaşı Nuru paşa komandanlığında 1918-ci ilin yazında Araz çayından keçib Gəncəyə doğru irəliləyən türk hərbi birliklərindən atlı bir qrup Zəngəzurun Aran bölgəsinə - Zəngilan və Qubadlıya çatır. Qubadlının Dondarlı və Dəmirçilər kəndinin yaxınlığındakı Dağbaşı düzündə çadırlar qurulur. Yerli əhali bu xilaskarları hədsiz sevinclə qarşılayır. Türk zabıt və əsgərləri Zəngəzurun aşağı hissəsində ermənilərə qarşı silahlı müqavimətin, yerli özünümüdafiə dəstələrinin təşkilində, silah-sursatdan istifadə qaydalarının mənimsənilməsində mühüm işlər görürlər. Qafana bağlı Zeyvə erməni kəndinin mərkəzində türk topundan atılan mərminin binada açdığı deşik qalırdı. Hər il 24 aprel geydirmə “genosid günü” ermənilər burda toplaşib türkləri lənətləyirdilər. Hətta, Osmanlı əsgərləri Azərbaycandan çıxdıqdan sonra da, Kazım Qarabəkir Paşanın qətiyyəti, türkçü düşüncəsi, bu ellərə sevgisi sayəsində 400 əsgər və 30 zabıt Zəngəzur və Naxçıvan ərazisində saxlanmışdı. Onların bir çoxu bu bölgələrdə daimi qalmış, ailə qurub övlad sahibi olmuş, bir çoxu repressiya dövründə qətlə yetirilib həbs və sürgün edilmişdilər. Qubadlının rayonunun Dəmirçilər, Çərəli, Xələc, Əyin, Saldas, Xanlıq, Qubadlı, Qayalı, Dondarlı, Çaytumas,

Məmər, Mahruzlu, Eyvazlı, Məlikəhmədli, Xocahan, Əliquluuşağı və digər kəndlərində şəhid olmuş, yaralanmış, ailə qurub yaşayıb övlad sahibi olmuş, bu torpaqda əbədiyyətə qovuşmuş 4 zabit, 25 əsgər haqqında məlumatlar vardır [152, s. 65-82].

Onlar Ənvər paşanın təlimatı üzrə qalmışdılar. O və qardaşı Nuru paşa Azərbaycan uğrunda savaşa, Azərbaycanın istiqlal savaşı tarixində həqiqi, ən etibarlı dost olaraq qalacaqdır. Bunu Osmanlı və Azərbaycanın həmin ağır dövründə sərgilədiyi mövqe də sübut edir. Şimali Qafqazda Osmanlı hərbiçilərinin uğurları davam edərkən, türkün alman və bolqar cəbhələri süqut etmişdi. Osmanlı Dövləti məğlubiyyəti qəbul edərək, sülh danışıqlarına getmək üçün Antanta dövlətlərinə müraciət etmişdi. Belə bir şəraitdə çox böyük fədakarlıqla Qafqazda davam etdirilən hərbi hərəkətdə Türk ordusu lazımı üstünlüyü təmin etmişdi. Hərbiyə Naziri və Baş Komandan vəkili Ənvər paşa, bu vəziyyətin davam edə bilməsi üçün 5-6 oktyabr tarixində Şərq Orduları Qrupu Komandanlığına bir əmr göndərirdi. Ənvər paşanın əmri belə idi: “Azərbaycan və Şimali Qafqazdakı əsgərlərimizi çəkmiş kimi bir görüntü yaratmaq məcburiyyətindəyik. Bu halda, Azərbaycan və Şimali Qafqaz Respublikalarının öz əsgəri qüvvələrinə güvənməsi lazım gələcəkdir. Bu səbəbdən, Qafqazda qalacaq qüvvələrin Azərbaycan və Şimali Qafqaz qüvvələri olması üçün indidən bu qüvvələri əsas tutaraq, bunların silahlandırılması və yenidən təşkil olunaraq qüvvələnməsi vacibdir. Ermənilərlə qovğa etməyərək, onlarla yaxşı davranaraq sülh müzakirəsində onlarla birlikdə olmaq üçün çalışmaq lazımdır. Orada qalacaq zabitlərlə digərləri, Azərbaycan vətəndaşı olaraq qalsın və hökumət geri çəkilmə əmri versə belə, onların orada qalması üçün tərtibat hazırlansın. Azərbaycana rus silah və cəbbəxanası olmaqla çoxlu silah və sairə göndərilsin” [262].

1990-cı illərdə torpaqlarımıza erməni təcavüzü başlananda yenə də Azərbaycan türklərinin köməyinə Anadolu türkləri yetişmiş, beynəlxalq aləmdə də əsas arxa, dayaq yerimiz olmuşdur.

Zəngəzurun bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı döyüşmüş, doğma torpaqlarını müdafiə etmiş insanlara, eləcə də AXC-nin bölgədəki tərəfdarlarına qarşı təqib, terror, həbs dalğası başlamışdır. Labüd ölümdən xilas olmaq üçün çox sayda zəngəzurlu Anadolu torpaqlarına mühacirət etməyə məcbur olmuşdur.

Zaman-zaman bu bölgədən çox sayda ailə, nəsil, kənd, tayfanın köçü haqqında mənbələrdə məlumatlar vardır. Mühəribələr, məzhəb savaşları, rus əsarətindən sonra başlanan dini, siyasi səbəblər bu cür köçləri daha da intensiv etmişdir.

Azərbaycan və Türkiyə mənbələrində Zəngəzur bölgəsindən çox sayda ailənin, tayfaların, ayrı-ayrı tanınmış şəxslərin çar və ardınca bolşevik Rusiyasının təqibləri nəticəsində Anadoluya köçləri barədə çox sayda bilgilər vardır.

Mirhəməzə Seyid Nigari Qarabaği (1805-1886) Zəngəzur mahalının indiki Laçın rayonunun Cicimli kəndində doğulub yaşamışdır. Zəngəzurdan çoxsaylı atlı dəstəsi düzəldərək Qarsda Osmanlı-Rusiya savaşlarında ruslara qarşı savaşmış, bu ərazilər rusların əlinə keçdikdən sonra haqqında çıxarılan ölüm hökmündən, təqiblərdən xilas olmaq üçün Osmanlı sultanının izni ilə nəqşibəndi müridləri, silahdaşları ilə birlikdə «şahzadələr şəhəri» Amasiyada məskunlaşmışdır [116, s.7]. Şəhər ətrafında bir neçə kənd Zəngəzurlular tərəfindən salınıb, şəhərin özündə isə «laçınlar» məhəllələri indi də durur. 2011-ci il oktyabrın 14-də Amasiya şəhərində Saraydüzü Qışlasında keçirilən açıq hava altında kultür, sənət sərgisində 3500 nəfər, xeyli hissəsi də Qarabağ-Zəngəzurlu olmaqla Azərbaycan kökənli insan toplanmışdı. Təkcə Amasyadan Azərbaycan soy-köklü onlarla Türkiyə Böyük Millət Məclisinin deputatı, bələdiyyə sədri, hərbi, siyasi, elm xadimi çıxmışdır.

Zəngəzurun Laçın bölgəsindən Xalq qəhrəmanı Sultan bəy Sultanov, Azərbaycanın ilk hərbi naziri, Gəncə və Qarabağın general qubernatoru Xosrov bəy Sultanov, Sisyan bölgəsindən Urudlu müsavətçi, istiqlalçı, ədib, nəşir Mirzə Məmmədsadiq Axundzadə (Türkiyədə Mehmet Sadıq Aran adı ilə tanınıb, fəaliyyət

göstərib), Məsavətin 5-ci Başqanı Zəngilanlı Dr.Mehmet Azər Aran, Qubadlıdan AXC Parlamentinin üzvü, yüzbaşı Baba Məmmədov, Xələclə azadlıq mücahidi, maarifçi Əhəd Ural, Goruslu müsavətçi, diplomat Taki Aran və onlarla başqa dəyərli şəxsiyyətlər, ailəliklə, nəsilliklə, bütöv kəndlər (Qubadlıdan Xocahanskilər, Zəngilandan baharlılar və s.) rus-erməni terrorçularının təqiblərindən sağ qalmaq üçün Anadolu torpaqlarına üz tutublar. Bu məşhurlar təkcə özləri, ailələri ilə yox, bəzən nəslinin böyük bir hissəsi ilə köçüb Anadolu-Türkiyə torpaqlarında yaşamışlar [152, s. 39-41]. Sovet Rusiyası mühacirlərin ölkəyə qayıdışına da qadağa qoymuşdu.

Azərbaycanlıların Anadoluda məskun olduqları ellər ən çox Qars, İğdır və Ağrı vilayətləridir. Türkiyə mənbələrinə əsasən, Qars şəhər mərkəzinin 35-40 faizi, Qarsın qərbindəki Başgədiklər bələdiyyəsi və kəndlərində yaşayanların əsas hissəsi, şərqindəki Akyaka qəsəbəsinin 80 faizi, Arpaçayın isə yarısı azərbaycanlıdır. Digora bağlı 2 azərbaycanlı kəndi var. Qarsın Selim, Sarıkamış və Kağızman qəsəbələrində də xeyli azərbaycanlı yaşayır. Qars bölgəsində yaşayan əhalinin ümumilikdə 25-30 faizi azərbaycanlıdır. İğdırda 15-20 il öncəsinə qədər əhalinin 80 faizi azərbaycanlı idi, kürdlərin artımı ilə bu rəqəm nisbəti indi 60 faizə enib. Şəhər mərkəzində azərbaycanlı 60, Tuzluca, Aralık, Karakoyunlu kimi iri kənd, Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Dövlət Arxivləri Müdirliyinin nəşrlərində, eləcə də bir çox mənbələrdə son iki əsrdə əslən Azərbaycan türkü olan 200-dən çox tanınmış, ölkə tarixində iz qoymuş insanın adı çəkilir, haqqında bilgi verilir [152, s. 39].

Onların bir çoxunun təxəllüsündə Qarabaği, Zəngəzurlu sözləri həkk olunub, o cümlədən 4 general, 5 albay-polkovnik, 25-dən çox professor, doktorun adı çəkilir. Rusiya-Osmanlı savaşları, Birinci Cahan Savaşı, İstiqlal, Qurtuluş mücadiləsi illərində azəri türkləri də mübarək qanlarını mürəkkəb, süngülərini isə qələm edərək cani-könüldən özlərini bu torpaqların doğmaca övladları saymış,

Türkiyədə milli mücadilə tarixinə qızıl səhifələr yazmışlar [173, s. 24-26].

Azərbaycanlılar Ağrının Taşlıçay qəsəbəsində-ilçəsində əhalinin yarısını təşkil edir. Vilayətdə azı 5 faiz əhali azərbaycanlıdır. Türkiyənin qərbindəki şəhərlərdə XX əsrin əvvəllərində köçüb gəlmiş çox sayda, İstanbulda ən azı 300 min azərbaycanlı yaşayır [152, s. 41].

Onlarla sənəddən görünür ki, Qafqazdan Osmanlıya pənah gətirənlərin müvəqqəti yerləşməsi üçün yatacaq, yeyəcək guşələri ayrılmış, yerli dini icmalar, imkanlı şəxslər maddi yardımlar, ianələr vermişlər. Qarabağ və Zəngəzurdan gələn mühacirlərin Van, Adana, Diyarbəkir, Bitlis, Ərzincan və digər vilayətlərə yerləşməsi, onların məsrəflərinin ödənilməsi üçün Dahiliyyə Nəzarəti, Maliyyə Nəzarəti, Mühacirlərin İslamiyyə Komissiyası Sədarəti kimi qurumların raportları, qaimələri, təlimatları arxivlərdə qalmaqdadır. Məsələn, onlardan birində - Maliyyə Nəzarəti İdarəsinin 28 oktyabr 1901-ci il tarixli təzkirəsində yazılır: «Rusiyanın Gəncə vilayətinə bağlı Cəbrayıl qəzası xalqından köç edib Vandan Diyarbəkirə gələn 480 nəfərlik mühacirlərin bahar mövsümünə qədər məsrəfləri ödənsin [152, s. 45].

Yaxud Mamuratülaziz vilayətində tikilən evlərə Qarabağlı mühacirlərin yerləşdirilməsi izni verilmişdir [19 noyabr 1906]. Maraqlı haldır ki, İran hakimlərinin Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər barədə də Osmanlı sultanlarına şikayətlər göndərilib, yardım istənilib. Başqa bir sənəddə Qarabağlı mühacirlər Van valiliyinə onların İranın Köhnə şəhəri ətrafında var-yoxlarının əllərindən alınması barədə şikayətlərinin araşdırılması üçün 7 aprel 1903-cü il tarixdə Sədarətin adından Osmanı konsulluğuna təlimat verilmişdir [152, s. 46].

Ancaq məsələnin digər tərəfləri də vardır, Osmanlı dövləti ilə AXC, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan SSR arasında münasibətlərə birtərəfli yanaşma ilə tarixi həqiqətlərin bütün aspektlərini üzə çıxarmaq mümkünsüzdür, hərtərəfli araşdırmalara ehtiyac vardır. İrəvan və Zəngəzurun ermənilərə verilməsində

Osmanlı dövlətinin müəyyən hərbi dairələrinin, nüfuz, ixtiyar sahibi olan bəzi xadimlərinin «xidmətləri»ni nəzərdən qaçıрмаq olmaz» [100].

V.Qafarovun 1917-1922-ci illərdə Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsinə dair sanballı tədqiqatında [100] bu məsələlər geniş tədqiq olunmuşdur.

Ermənistan Milli Şurasının rəhbərləri Azərbaycan Milli Şurasına müraciət edərək Aleksandropolun (Gümrünün – H.A.) türk ordusu tərəfindən tutulduğunu qeyd edir və İrəvanın siyasi mərkəz kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsini müzakirə etməyi təklif edirlər. Baş nazir Fətəlixan Xoyskinin hər iki respublikanın və Milli Şuranın elan olunduğu günün səhəri Ermənistan hökuməti başçısının məktubuna verdiyi cavabla bağlı onun AXC-nin xarici işlər naziri M.Hacinskiyə 1918-ci ilin mayın 29-da göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Biz ermənilərlə bütün mübahisələri qurtarmışdıq və onlar bizim ultimatumumuzu qəbul edəcəklər və müharibə qurtaracaqdır. Biz İrəvanı ermənilərə güzəştə getdik» [100, s.164]. Tərbiyə, humanizm, insanlıq, təmiz əxlaq mücəssəməsi olan AXC liderlərinin erməni məkrinə belə sadəlvhlüklə inanması, belə aldanışları sonra da davam etdi. Ermənilər heç mürəkkəbi qurumadan Batumdə imzaladıqları müqavilələrin bütün bəndlərini pozdular, inadkar, iyrənc hərəkətlərini daha çirkin həyasızlıqla davam etdirdilər. Batum danışıqlarının lap başlanğıcındaca, həqiqətən də, Osmanlı Türkiyəsi «erməni təhlükəsini» özündən uzaqlaşdırmaq üçün gələcək erməni dövlətinin Azərbaycan ərazisində yaradılması siyasətini yeritdiyi məlum oldu [8]. Bununla bağlı olaraq, Batum konfransında aparılan danışıqların gedişi barədə danışıqlarda iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü Nəsim bəy Usubbəyov Zaqafqaziya səyminin sabiq üzvlərinin 27 may 1918-ci il tarixli fəvqəladə iclasında məlumat verdi. Batumdən yenidən qayıdan Nəsim bəy Usubbəyov fəvqəladə iclas iştirakçılarına bildirdi ki, «Türkiyə nümayəndə heyətinin fikrinə görə Zaqafqaziyanın tərəqqisi üçün ən başlıca təminat Zaqafqaziya xalqlarının həmrəyliyi və birliyi ki,

buna nail olmaq üçün Azərbaycan tərəfi ermənilərə müəyyən qədər ərazi güzəştə getməlidir». Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyənin hakim siyasi dairələrində Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılması məsələsində fikir ayrılığı vardı. Sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa Cənubi Qafqazda erməni dövləti yaradılmasının əleyhinə idilər və bu məsələdə «çıbanı kökündən təmizləmək» tərəfdarı idilər. Bu mümkün olmadıqda Türkiyə ilə Azərbaycan arasında «Ermənistanın çox zəif və yaşaya bilməyəcək bir dövlət şəklində təşəkkül etməsini» təklif edirdilər. Lakin, Tələt paşa və Ənvər paşadan fərqli olaraq, Batum danışıqlarında Türkiyə nümayəndə heyətinə başçılıq edən Dövlət Şurasının sədri və Ədliyyə naziri Xəlil bəy Menteş və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə dövlət yaratmaq tərəfdarı idilər. Onlar güman edirdilər ki, bununla ermənilər həm Anadoludan uzaqlaşdırılacaq, həm Türkiyə-erməni münasibətləri biryolluq nizama salınacaq, həm də «erməni məsələsi» ilə bağlı Türkiyəyə qarşı beynəlxalq qınağa son qoyulacaqdır. Batumda danışıqlar aparan Azərbaycan nümayəndələri M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə də hələ 1918-ci il mayın 23-də Ənvər paşaya xüsusi müraciətnamə göndərmişdilər. Azərbaycan tərəfi belə bir təkliflə çıxış edərkən inanırdı ki, bu güzəşt müqabilində, yəni ermənilərə Azərbaycan torpaqları hesabına «kiçik bir kanton» yaradılacağı halda ermənilərin Türkiyə ərazilərindən Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Bakıya axınının qarşısı alınacaq, ermənilər Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlarını dayandıracaqlar və bir daha ölkəmizə qarşı ərazi iddiaları irəli sürməyəcəklər. Azərbaycan tərəfi güman edirdi ki, bu addım, həm də, böyük dövlətlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanacaqdır [255]. 100 il əvvəlın hadisələrinə baxdıqda bir daha Osmanlının hərbi naziri, böyük turançı, Azərbaycanın da əvəzsiz dostu olan Ənvər paşanın müdrikliyinin, uzaqgörənliyinin şahidi oluruq. İrəvan və Zəngəzurun taleyində, yəni ermənilərə verilməsində həlledici rol oynamış bu sənədlərə nəzər yetirək. Ənvər paşa 27 may 1918-ci il tarixində Vehib paşaya göndərdiyi

teleqramında çox sərt bir şəkildə ermənilərə torpaq verilməsinə qarşı çıxırdı. O, yazırdı: “Xəlil bəyin teleqramından anlaşıldığına görə, ermənilər bizdən kaybetdikləri ərazilərə müqabil Cənubi Qafqaz müsəlmanlarına aid ərazidən bir qisim almaq istəyirbmış və müsəlmanlar da buna müvafakat edəcəklərmiş. Məncə bu tamamilə yanlışdır. Əgər bu gün Qafqazda beş-altı yüz min əhalisi olan və kafi miqdarda əraziyə malik kiçik bir Ermənistan təşəkkül edərsə, gələcəkdə əmlərləri Amerikadan alaraq, o tərəfdən gələn ermənilərə bu hökumət milyonlarla əhaliyə sahib olacaqdır. Və bizim üçün şərqdə bir Bolqarıstan daha yaranar ki, bu da bizim üçün Rusiyadan daha zərərli bir düşmən olar. Çünki ermənilərin bütün mənafe və əməlləri bizim məmləkətimizdədir. Dolayısıyla, bu təhlükəni indidən ortadan qaldırmaq üçün ermənilərin kiçik bir hökumət halında belə təşəkkül etməməsini və müsəlmanlarla gürcülər arasında, bizim qüvvətlərimizin yardımı və təsirinin ən çox olduğu bu dövrdə bölüşdürülməsini, müsəlmanların ermənilərə heç bir haqq və ərazi verməmələrini təmin etməyi və bununla yanaşı bu gün ermənilərin əlində olan müsəlmanların yaşadıkları İrəvan kimi məntəqənin belə müsəlmanlar tərəfindən işğal edilərək, bu surətlə müsəlmanlar yaşayan yerləri ermənilərin əlindən qurtarılmasına xüsusi bir cəhd göstərilməsini üstün tuturam. Mənafeyimizə ən çox uyğun olan bu şəkil gerçəkləşməzsə, onda ermənilərə də bir mövcudiyyət verilməsi qaçılmaz olar. Belə olan təqdirdə, ermənilərin gələcəkdə vücud bularaq yaşamayacaq surətdə olduqca çox zəif bir halda bırakılmaqlarına çalışmaq lazımdır. Həm hökumətimizin, həm də Qafqazdakı müsəlmanların indiki və gələcəkdəki mənafeləri ancaq bu surətlə təhlükədən qurtarıla bilər...” [255].

Açıq-aydın göründüyü kimi, Ənvər paşa da Tələt paşa ilə eyni mövqedən çıxış edərək, Qafqazda erməni dövlətinin yaranmasına imkan verməmək, ermənilərin yaşadığı əraziləri Azərbaycanla Gürcüstan arasında bölüşdürmək və müsəlmanların məskunlaşdığı əraziləri ermənilərdən təmizləmək istəyirdi. Bu mümkün olmadığı təqdirdə, Ənvər paşa yaranacaq erməni dövlətinin yaşamayacaq

dərəcədə olduqca zəif bir şəkildə təşkil edilməsini vacib sayırdı və qətiyyətlə İrəvanın ermənilərə verilməsinə qarşı çıxırdı.

Xəlil bəy və Azərbaycan nümayəndələri eyni mövqedən çıxış edərək bildirirdi ki, kiçik bir ərazidə də olursa olsun erməni dövləti yaradılmalıdır və bölgədə səpələnmiş halda olan ermənilər bu dövlətdə yerləşdirilməlidir. O, Tələt paşaya göndərdiyi 28 may 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında yazırdı: "...Vehib paşa həzrətbri ... Gümrüdə beş min evdən yalnız iki yüz evin müsəlman olduğunu və Aleksandropol sancağında iki yüz əlli min erməni bulunduğunu və bizə ilhaqdan sonra nə yolda idarə edib biləcəyində çəşqm bulunduğunu söylədi. Yüzdə səksən beşi erməni olan Axalkələk qəzasıyla digər yerlərlə bərabər olduqca dağlıq və sarb bir məmləkətdə dörd yüz minə yaxın erməni başımıza alıyoruz deməkdir. İnşallah sonunu xeyirli etsin. Rus ermənilərinin bizimkilərin tərbiyəçisi və müəllimi olduğunu da nəzəri-diqqətə alıram. Hərhalda çox xətalı bir yolu təqib etməkdə olduğumuzda ısrar edirəm. Ermənilərin Bolqarıstana bənzədilməsi fərqli müqayisədir. Bolqarıstan Avropada və İstanbul yolunun üzərindədir. Böyük Slavyan ailəsinin cüzi və böyük bir siyasət pışdırıdır və bizi İstanbula doğru sıxışdıraraq arxasını böyük xristian dövlətlərinə istinad etdirmişdir. Asiyada və böyük türk dövlət və millətlərin əhatəsində qalacaq olan ermənilərin qonşularına tabe olmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Bu günkü yarım tədbir həm bizi, həm də Qafqazı yakacaktır və bəlkə məsələni daha da çətinliyə yuvarlayacaqdır..."[255]. Batumdakı türk heyətinin mövqeyinə görə yaradılacaq erməni dövləti Eçmiədzin və Yeni Bəyazid qəzalarından ibarət olmalı idi. Bu durum qarşısında Ənvər paşa Batuma göndərdiyi 29 may tarixli təlimatında Osmanlı dövlətinin mərkəzi Gəncə olan hökumətlə (Azərbaycanla) birbaşa sərhədinin olmasının vacibliyini bildirirdi. Ənvər paşanın mövqeyinə görə, Qarakilsənin (Zəngəzurun Sisian bölgəsi) şimalından da Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla birbaşa sərhədi olmalı idi. Belə olan təqdirdə Osmanlı dövlətinin bir tərəfdən Naxçıvandan, digər tərəfdən də Qarakilsədən Azərbaycanla sərhədi

olurdu [255]. Ermənistanın isə Gürcüstanla birbaşa əlaqəsi kəsilirdi və o, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında bir ada şəklində qalırdı. Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında, eyni zamanda Osmanlı-Azərbaycan-Erməni üçtərəfli danışıqlarda ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı müzakirələr aparıldı və razılıq əldə edildi ki, Azərbaycan “Aleksandropol quberniyası” hüdüdlərində erməni dövlətinin yaradılmasına razıdır. İrəvan siyasi mərkəz kimi Ermənistanə güzəştə getmək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki, ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina etsinlər [255]. İrəvan mərkəz olmaqla ətraf Azərbaycan ərazisində erməni dövlətinin yaradılması müqabilində erməni tərəfi Azərbaycan və Osmanlı imperatorluğu qarşısında bir sıra öhdəliklər yerinə yetirməyi öz üzərinə götürdü və bunlar Osmanlı imperatorluğu ilə yeni yaradılan Ermənistan Respublikası arasında imzalanan 30-31 may və 4 iyun 1918-ci il tarixli protokol və müqavilələrdə təsbit edildi.

Bütün bunların qarşılığında ermənilər üzərlərinə aşağıdakı öhdəlikləri götürmüşdülər:

1. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik aradan qaldırılacaq və erməni tərəfi Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edəcək, bununla azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısı alınacaqdır. Erməni tərəfinin üzərinə götürdüyü bu öhdəlik Osmanlı imperiyası ilə yenidən yaradılmış Ermənistan Respublikası arasında 1918-ci il iyunun 4-də Batumda bağlanmış «Sülh və Dostluq» müqaviləsində təsbit olundu. Batum müqaviləsinin 11-ci maddəsinə əsasən Ermənistan Respublikası hökuməti erməni silahlı qüvvələrinin ən tez bir zamanda Bakıdan çıxarılması üçün bütün qüvvələrini səfərbər edəcəyini öhdəsinə götürdü.

2. Erməni tərəfi öhdəsinə götürdü ki, Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaqdır.

3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin etməyi öhdəsinə götürdü.

4. Batum danışıqları zamanı əldə olunmuş razılığa əsasən ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəkdilər.

5. Bundan başqa, İrəvan və ətrafındakı torpaqların verilməsi müqabilində ermənilər Azərbaycanla vahid konfederativ dövlətdə birləşməli idilər.

Lakin İrəvanı və digər əraziləri alandan sonra ermənilər öhdəliklərindən imtina etdilər və Azərbaycan torpaqlarının işğalı prosesini davam etdirdilər.

1918-ci il mayın 29-da 9 min kvadrat kilometrlik Azərbaycan torpağında yaradılmış Ermənistan dövləti sonradan digər ərazilərin işğalına başladı: 1920-ci ilin dekabrından başlayaraq 10 il ərzində Moskvanın birbaşa köməyi ilə Zəngəzur qəzasından 405.000 desyatin (4414,5 km²), Qazax qəzasından 535096 desyatin (5832,82 km²), Naxçıvan MSSR-dən 657 km², Cəbrayıl qəzasından Nüvədi, Eynəzir və Tuğut kəndlərini əhatə edən Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisinə qatıldı. Sovet rejiminin sonrakı illərində də Ermənistan ərazisi Azərbaycan torpaqları hesabına daha da genişləndirildi və 29,743 km²-ə çatdırıldı [8].

Akademik Yaqub Mahmudov qeyd edir ki, ermənilər məqsədlərinə nail olduqdan sonra üzərilərinə götürdükləri bütün öhdəlikləri birtərəfli qaydada pozdu, işğalçılıq siyasətini davam etdirdilər: «Beləliklə, İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi barədə həm Batum müqavilələrinin müvafiq maddələri, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı öz hüquqi qüvvəsini itiribdir [8].

Y.Mahmudovun fikrincə, bu səbəblərə görə də AXC Milli Şurasının İrəvan və ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsi haqqındakı qərarına yenidən baxılmalı, həmin qərar

qüvvədən salınmalı və Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı Ruhəngiz Kərimli yazır: «Razılaşaq ki, Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması bilavasitə Azərbaycan Cümhuriyyətinin bolşeviklər tərəfindən istilasına bağlıdır. Çünki məhz qarşılıqlı razılıq əsasında XI Qırmızı Ordu Azərbaycana daxil oldu və bir daha Azərbaycan sərhədlərini tərk etmədi....1920-ci ildə Atatürkün Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarabalıqları, Azərbaycan əsgərinin qanı üzərindən bazarlaşmasına, Türkiyə Respublikasının qurulmasına obyektiv hal kimi baxan, Azərbaycanın müstəqilliyini Türkiyə cümhuriyyətinə «peşkəş» eləmək arzusunda olanlara» da bu yazı layiqli cavabdır [98].

1920-ci illərdə Zəngəzurun yarıdan çox qərb hissəsinin Azərbaycandan qoparılıb Ermənistanla birləşdirilməsinə bu amilin də mühüm təsiri olmuşdur. Dövrün hadisələrinin, Türkiyə-Rusiya, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin Zəngəzurun dağlıq hissəsinin itirilməsində, əhalisinin soyqırımı və deportasiyasında böyük təsirini nəzərə alaraq, həmin mövzuda ətraflı danışmıgı gərəkli sayırıq. Həm də ona görə ki, tarixşünaslığımızda bu istiqamət az öyrənilmiş, yaxud Türkiyə və Atatürk şəxsiyyətinə sevgidən, ehtiramdan dolayı bu məsələlərdən yan keçilmişdir.

Son illər türk tarixşünaslığında Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucu lideri Atatürk tez-tez Azərbaycana, Dağıstanın Dərbənd və Gürcüstanın Batum bölgəsini Rusiyaya, Kıbrıs, Mosul, Kərkükü ingilislərə satmaqda ittiham edilir. Ancaq bunun Osmanlı dövlətinin varisi olan Türkiyə Cümhuriyyətini qoruyub saxlamaq niyyəti ilə məcburiyyət qarşısında edildiyinə dair arqumentlər də gətirilir [242].

Birinci iddianı irəli sürənlərin əllərinə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri M.K.Atatürkün imzası ilə Moskva Hökumətinə yazılı şəkildə göndərilən birinci Təklifnaməsidir. Sənəddə deyilir:

„1- Emperyalist Hükumətlər aleyhinə 26 Nisan 1920 hərəkatı və bunların tahakküm və esareti haqqında bulunan mazlum

insanların kurtulması amacını güden Bolşevik Ruslarla işbirliğı ve harekatı kabul ediyoruz.

2- Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri harekat yapar veyahut takip edeceğı siyaset ve göstereceğı tesir ve nüfusla Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere, bunlar aleyhine harekata başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine askeri harekat icrasını ve Azərbaycan Hükümetini de Bolşevik devletler zümresine ithal etmeyi taahhüt eyler.

3- Evvela, milli topraklarımızı işgal altında bulunduran emperyalist kuvvetleri tart ve ileride emperyalizm aleyhine vuku bulacak müşterek mücadelemiz için dahili kuvvetlerimizi organize ettirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve kararlaştırılacak miktarda cephane vesaire harp vesaiti ve sıhhiye malzemesinin ve yalnız doğuda harekat icra edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur.

Yüksek hürmetlerimin ve samimi duyğularımın kabulünü rica eylerim.

Ankara 26 \Nisan\1336(1920) Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal"[243].

Türk xalqının bu dahi oğlu türk xalqının qanı, canı bahasına əldə olunmuş Türkiyə Cümhuriyyətinin azadlığını, müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün yenicə yaradılmış bolşevik Rusiyasının və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının imkanlarından bolluca, yetərinəcə yararlanmışdır. Qurtuluş savaşı dönəmində və sonralar Türkiyənin yeganə müttəfiqi bolşevik Rusiyası idi. Atatürk Leninlə çox sıx ittifaq bağlamışdı və yüz illərlə savaşıyan bu iki dövlət arasında yaranmış ittifaq yeni Türkiyənin doğuluşunda mühüm rol oynamışdı. Qara dənizdən gəmilərlə daşınan silah, sursat türk ordusunun qurtuluş savaşında başlıca ümid yeri idi. Anadolu torpaqlarında düşməinə atılan hər iki mərmidən biri Sovetlərdən gəlirdi. O vaxtkı Türkiyə dövlətinin - TBMM-nin illik büdcəsi 63 milyon türk lirəsi idi, Leninin Atatürkə göndərdiyi qızılın miqdarı

isə 17 milyon lirədən çox-tam 80 milyon lirə idi. 16 mart 1921-ci il Türk-Sovet Dostluq Andlaşması Sovetlərin Sevr Andlaşmasını rədd edərək Türkiyənin “Misak-ı Milli” sərhəddini tanımışdı. Sovet generalı Frunze 13 dekabr 1922-ci ildə Ankaraya gələndə özünü 1,1 milyon qızıl rubl yardım da gətirmişdi. 53 günlük ziyarəti sonrası Moskvadan Türkiyəyə daha 10 milyon altın rubl dəyərində yardım, xeyli silah-sursat göndərilmişdi. Buna görə də İstanbulun Taksim meydanındakı abidədə adı əbədiləşib. Rusiyanın Türkiyəyə 1920-ci illərdəki yardımının siyahısı belədir: “39.000 tüfək, 327 makineli tüfək, 54 top, 63 milyon fişek, 147.000 top mermisi vs. 2 avcı botu, Doğu sınırlarından eski Rus ordusunun bıraktığı askeri malzemeler, Ankara’da iki barut fabrikasının kurulmasına yardım, Fişek fabrikası için gerekli teçhizat ve hammadde sağlama, 200 kilo külçe altın, 100.000 altın Ruble (kimsesiz gazi çocukları için yetimhane kurulması amacıyla) 20.000 Lira (basımevi ve sinema teçhizatı alımı için) 10 milyon altın Ruble. (sol.org.tr). Manevi yardımlara gelince; Dünya kamuoyuna yönelik destekleyici açıklamalarıyla bize moral aşıladılar. Atatürk’ün kurduğu TBMM’yi tanıyan ilk ülke ve Ankara’ya elçi atayan ilk devlet oldular [258]. Moskva Türkiyəyə imperialist Avropa dövlətlərinə qarşı dayanan yeganə güc kimi, həm də müsəlman şərq ölkələrində kommunist ideologiyasının yayılmasında ən etibarlı körpü kimi baxırdı [256]. Osmanlı, Türkiyə dövlətləri ilə Rusiya arasında 1920-ci illərdəki davamlı sövdələşmələrin, bazarlaşmanın ilk qurbanı Azərbaycanla Gürcüstan, qazanan isə yeni doğulan Ermənistan oldu [243]. Mustafa Kamal Atatürkün 4 yanvar 1922-ci tarixdə Leninə yazdığı məktubun əhəmiyyəti, mahiyyəti, qurmuş olduğu mehriban əlaqələrin tarixi mənası bu günkü Türkiyə-Rusiya, Ərdoğan-Putin münasibətləri üçün də nümunədir [257]. Siyasətdə əbədi dostlar olmur, maraqların, mənafehlərin üstünlüyü olur. Ona görə də bu məsələlərə dövrün, zamanın imkan və şəraiti baxımından baxmaq, dəyərləndirmək lazımdı.

Osmanlı dövləti, Anadolu torpağı Qafqaz türklərinə ən ağır dövrdə öz əsgəri və maddi yardım əlini uzatmışdı. İndi isə növbə

Azərbaycanın idi. Qurtuluş savaşından zəfərlə çıxan Türkiyə ağır maliyyə böhranı keçirirdi. Atatürk 3 may 1920-ci ildə Şərq ordusu komandiri general Kazım Qarabəkirə göndərdiyi məktubda yazırdı: "Dövlətin pulu qalmadı. İndiki halda heç bir yerdən kömək istəməyə ümid də yoxdur. Başqa çıxış yolu tapana qədər Azərbaycan hökumətindən borc almağınızı rica edirəm". Kazım Qarabəkir Atatürkün xahişini birbaşa Nəriman Nərimanova çatdırır. Nərimanov 19 avqust 1920-ci ildə Atatürkə cavab məktubu göndərərək belə yazır: "...qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq...Musəlman kommunistlər sizin istəyinizə catmağınız üçün bütün gücləri ilə yanınızda olacaqlar. Siz məğlub olduğunuz təqdirdə nə sizin üçün, nə də digər Şərq xalqları üçün qurtuluş yolu qalmayacaq". (Doğan Avcıoğlu "Milli qurtuluş tarixi", 2-ci cild, səhifə 430) "Cənab general, bizim Türk millətində qardaş qardaşa borc verməz. Qardaş hər zaman qardaşın əlindən tutar. Biz qardaşlıq və hər zaman əlinizdən tutacağıq" (A.Şəmsəddinov "Qurtuluş savaşı illərində Türkiyə-Sovet İttifaqı əlaqələri," səhifə 66). Azərbaycan hökuməti çox keçmir ki, 500 kiloqram qızılı Türkiyəyə göndərir. Qardaş köməyi bununla bitmir. Nərimanov Rusiyadan aldığı 10 milyon qızıl rublu da Türkiyəyə ünvanlayır. 23 mart 1921-ci ildə isə Türkiyənin yenə də ağır enerji böhranı yaşadığını bilən N.Nərimanov müraciət gözləmədən Azərbaycan hökumətinin hədiyyəsi olaraq qardaş ölkəyə 30 sistern neft, 2 sistern benzin, 8 sistern yağ göndərir.Yardımların arası kəsilmir. Çox keçmir ki, daha 62 sistern neft də göndərilir. Hacı Zeynalabdin Tağıyev o illərdə Osmanlının nicatı bizim nicatımızdır, məhvi bizim məhvimizdir, düşüncəsi ilə Anadoluya yardım üçün "Qardaşlıq köməyi" adlı bir yardım kampaniyası başlatmış, şox gərəkli, sanballı kömək düzənləmişdi. Bundan daha əvvəl isə Zəngəzur qartalı Sultan bəy Sultanov və qardaşı - AXC-nin ilk hərbi naziri Xosrov bəyin təşəbbüsü ilə Zəngəzurdan bir süvari dəstəsi düzəldilərək Laçın, Zəngəzur, Naxçıvan dağlarından keçməklə Qarsa yola salınmışdı. Bunlar təmənnasız qardaşlıq köməyi, həm də mənəvi borc, vəfa

borcu idi. Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanov 23 mart 1921-ci il tarixdə Atatürkə yazdığı məktubunda böyük səmimiyyət və hörmət hissi ilə etiraf edirdi: "Paşam, 1918-ci ildə siz bizi mütləq bir ölümdən qurtardınız!" [152, s.124-127].

Osmanlı-türk ordusunun Bakı ilə yanaşı, onlarla şəhidin qanı bahasına azad etdikləri Dərbənd, Mahaçqalanı dünya güclərinin təzyiqi ilə məcburiyyət qarşısında tərk etməsinin doğurduğu mənəvi-psixoloji sarsıntılılar barədə şahid türk zabitlərinin çox sayda xatirəsi yazıya alınıb. Onlardan biri-15-ci piyada diviziyası komandanı Süleyman İzzət bəy qəhrəman Mehmetçiyn Dərbənddən çıxmağını belə təsvir edir: "Dərbəndin istiqanlı insanları heyətimizlə qucaqlaşaraq, dostcasına vidalaşırdılar. Qatar yerindən tərpənəndə stansiyadakı camaat ağlayaraq, dəsmal yelləyərək bizi yola salırdılar. Stansiyadan çıxanda hamımızda bir hüzn var idi. Təxminən bir ay əvvəl Dərbəndə hücum edərkən düşmənin zirehli qatarından açılan ani atəş nəticəsində burada 56-cı alayın 1-ci batalyonundan 25 nəfər şəhid vermişdik. Ertəsi gün mühasirə ilə Şimali Qafqazın qapısı olan bu türk qəsəbəsini ələ keçirmişdik və cümə namazını qədim məsciddə xalq ilə birlikdə qılmışdıq. Şimali Qafqaz Respublikasının istiqlalını, düşmənin güclü hücumunu geri oturdarkən, burada elan etmişdik. Bunları düşünərək mütəəssir və pərişan bir halda Xaçmaza daxil olduq. Burada camaatla birlikdə bizi qarşılayan azərbaycanlılardan bir minbaşı, ağlayaraq bunları söylədi: "Sizlər buralara qədər gəldiniz. Bizə yardım edərək bizi Dövlət sahibi etdiniz. İndi bizləri qoyub gedirsiniz. Ancaq kimlərin ümidinə qoyub gedirsiniz ?!" [262].

Xristian gürcülər almanların, ermənilər əvvəl ingilislərin, ardınca rusların təmsalında özlərinə "dayı"- arxa, dayaq tapmışdılar. Təəssüf ki, Osmanlı Türkiyəsi Qafqaz türklərinə sahib durmaqda sonadək dirəniş göstərə bilməyib 1918-20-ci illərdə əvvəlcə İngiltərə, Fransa, ABŞ-ın, 1920-ci ildən sonra isə bolşevik Rusiyanın Cənubi Qafqaz planlarının icraçısına çevrildi.

4.3. Rus-bolşevik işğalı və Qərbi Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi

Azərbaycan bolşeviklərinə Zəngəzur və Qarabağdan ağır miras qalmışdı, mövcud real vəziyyət də Zəngəzurun böyük bir hissəsinin Azərbaycandan qoparılmasına, Qarabağda erməni muxtariyyətinin yaradılmasına, əsrin sonlarında Azərbaycanın həmin faciələri bir daha yenidən daha ağır şəkildə yaşamasına – ermənilərin və havadarlarının planlarının reallaşmasına təməl zəmin hazırlamışdı.

Azərbaycanın sovet hökuməti 30 sentyabr 1920-ci ildə RSFSR ilə hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlayarkən birgə sosializm quruculuğu, sovet Rusiyası rəhbərliyinin təzyiqi və s. mülahizələri əsas tutmaqla yanaşı həm də öz ərazisinin bütövlüyünün təmin olunmasına da ümid bəsləmişdi. Mübahisəli məsələləri həll etmək üçün bir sıra yeni təkliflər irəli sürülmüşdü [187, s.33-35]. Bütün bunlarla yanaşı, Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında da belə bir müqavilənin layihəsi hazırlanırdı. Layihədə Azərbaycanın milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək onun tarixi torpaqları olan Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanə verilməsi planlaşdırıldı. Bu zaman Rusiya hökuməti belə saxta, yalançı müddəalarla çıxış edirdi ki, «...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər», «yalnız Sovet hakimiyyəti Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə bilər», «yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistanə qaytara və Azərbaycanı Qarabağa muxtariyyət verməyə məcbur edə bilər» [138, s.243].

İrəvandakı danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı. Həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi. Göründüyü kimi, işlər İ.V.Stalinin «Azərbaycanın fatehi» adlandırdığı Q.Orconikidzenin «əvvəlcə Naxçıvanla Zəngəzurun Ermənistanə keçməsinə nail olmaq və sonra da Azərbaycanı Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verməyə vadar etmək» planına uyğun gedirdi. Bu, həm də Türkiyə ilə Azərbaycan

arasında birbaşa əlaqəni kəsmək məqsədi daşıyırdı. Doğrudur, AK(b)P MK Siyasi Bürosu və RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun İ.Stalin, Q.Orconikidze, Qabrielyan, B.Leqran, Ə.Qarayev və b. iştirakı ilə keçirilən birgə iclasında Rusiya ilə Ermənistan arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən belə bir ikiüzlü, aldadıcı, şirnikləndirici qərar da qəbul edilmişdi: «Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız lap son halda baş tuta bilər» [138, s.244].

İ.Stalinin Bakıda AK (b)P MK və Bakı komitəsinin 1920-ci il 9 noyabr tarixli birgə plenumunda – RK(b)P MK Qafqaz Bürosu, Azərbaycan İnqilab Komitəsi, Bakı Soveti və s.-nin nümayəndələrinin iştirakı ilə birgə «Zəngəzur məsələsi»nin müzakirəsi zamanı söylədiyi aşağıdakı sözlər də fikrimizə əsas ola bilər: «əgər Zəngəzur və Naxçıvanın kimə məxsus olmasını bilmək istəyirlərsə, onları Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz, orada Sovet hökuməti yaranarsa vermək olar». Onun belə bir mövqeyini bir sıra digər mülahizələrlə yanaşı, həm də «Mən Azərbaycanın müstəqilliyinin tərəfdarı deyiləm. Kommunistlərin bir hissəsinin digərindən müstəqilliyi ola bilməz» kimi məkrli və eyni zamanda cəfəng tezislə izah etmək mümkündür [69, s.36]. «Parçala - hökm sür» kimi qədim latın tezisini öz siyasətlərinin əsas elementlərinin birinə çevirmiş Rusiya bolşevikləri Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində çox vaxt birmənalı şəkildə erməniləri dəstəkləyirdilər. Zəngəzurun bir hissəsinin Ermənistana verilməsində aşağıdakı iclasın da böyük «xidməti» olmuşdur. AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 30.XI.1920-ci il tarixli birgə iclasının qəbul etdiyi «tarixi» qərarlara aydınlıq gətirmək məqsədilə orada iştirak edənlərin tərkibinə də mütləq diqqət yetirilməlidir. Q.Orconikidze, Sarkis-S.Ter-Danielyan, Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, Ə.Qarayev, M.Hüseynov və b. iclasda 3-cü məsələ kimi «Ermənistan İnqilab Komitəsinin Ermənistanda Sosvet hakimiyyətinin elan olunması haqqında teleqramı» müzakirə edilmiş və qərar çıxarılmışdı [69,s.184]. Həmin qərarın «v»

bəndində yazılmışdı: “Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir”. İclasın və qərarın, demək olar ki, başlıca məqsədi onun mərkəzi bəndində («q») öz əksini tapmışdı. Orada deyilirdi ki, Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana keçir. Digər bəndlərdə isə yazılırdı: d) Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir; e) Sovet Azərbaycanı Sovet Ermənistanı ilə qırılmaz hərbi və təsərrüfat ittifaqı bağlayır (o cümlədən, neft haqqında göstərilsin). «J» və «İ» bəndlərində isə N.Nərimanova bütün bunlar barədə Bəyanat hazırlamaq və onu Bakı Sovetinin plenumunda elan etmək tapşırılırdı [69, s.184].

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə edilən daha bir qəsdin - Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, əslində isə «bağışlanması» istiqamətində daha bir addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı [69, s.36]. Həmin gün Bakı Sovetinin Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulması münasibətilə keçirilən, təntənəli «tarixi» iclasında N.Nərimanov xüsusi bəyanatla çıxış etdi. «Sovet Azərbaycanı Ermənistan və Zəngəzurdə ən yaxşı yoldaşlarımızın - kommunistlərin günahsız qanını tökmüş və tökən daşnakların hakimiyyətinə qarşı əməkçi erməni xalqının mübarizəsinə yardım göstərərək elan edir ki, bundan belə heç bir ərazi məsələləri əsrlərdən bəri qonşu olan iki xalqın: ermənilərin və müsəlmanların bir-birinin qanını tökməsi üçün səbəb ola bilməz; Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir; Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir, Zəngəzurun hüdudlarında bütün hərbi əməliyyatlar dayandırılır; Sovet Azərbaycanın qoşunları isə buradan çıxarılırlar». Burada daha sonra qeyd edilirdi ki, Sovet Azərbaycanı malik olduğu tükənməz sərvətlərin - neft, kerosin və digər məhsulların qapılarını Sovet Ermənistanı üçün geniş açır. Bu Bəyanatla Azərbaycan torpaqlarının Ermənistana verilməsi ilə bağlı bəzi mövqe və mülahizələri də bilmək maraqlı və faydalı olardı. Bakı Sovetinin həmin iclasının yekdilliklə qəbul olunan qətnaməsində «Nərimanovun Bəyanatı»nın tamamilə bəyənilməsi bildirilir və onun «...Ermənistanla müsəlman dünyası arasındakı çoxəsrlik

düşmənçilik və qanlı müharibələri birdəfəlik aradan qaldırmaqla Güney Qafqaz və bütün Şərq xalqlarının tarixində yeni səhifə açdığı qeyd edilirdi» [69, s.185].

Çoxlu arxiv sənədlərinin də təsdiqlədiyi kimi, torpaqlarımızın parçalanması və paylanması əsas rol oynayanlardan biri olan İ.Stalin bu hadisəni belə «izah» etmişdi: «Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir və Zəngəzur, Naxçıvan, Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir». Bakı Sovetinin həmin iclasındakı çıxışında «əzabkeş erməni xalqının» Sovet hakimiyyətinin bayrağı altına gəlməsini alqışlayan Q.Orconikidze bu bəyanatı «bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt» kimi qiymətləndirmişdi. Həmin çıxışında o, Azərbaycanın strateji bölgələrinin əhəmiyyətini azaldaraq demişdi: «Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ ruslar üçün heç nə deməkdir. Zəngəzur məhsulsuz dağlardır, taxılı yox, suyu yox, Naxçıvan bataqlıq və malyariyadan başqa bir şey deyildir, Qarabağda da heç nə yoxdur. Və budur yoldaş Nərimanov deyir: «Onları özünüə götürün. Bu məhsulsuz torpaqları Ermənistan üçün götürün». Sanki Sovet Azərbaycanı artıq yükəndən xilas olur» [69, s.37-38]. Q.Orconikidze elə həmin gün PK(b)P MK Qafqaz Bürosunun üzvü-erməni kommunistlərinin liderlərindən biri olan Nazaretyana məlum Bəyanat barədə xəbər yetirdikdə o, «mətbuatda «Bərəkallah, azərbaycanlılar!»- deyə car çəkməyə başlayacağıq - cavabını vermişdi. Q.Orconikidze 1920-ci il dekabrın 2-də Bakıda verdiyi məlumatda V.Leninə və İ.Stalinə «Azərbaycan artıq dünən Naxçıvan, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini rəsmən bəyan etmişdir» xəbərini çatdırmışdı [69, s.185].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o vaxt Azərbaycan torpaqlarının ermənilərə verilməsinin, «bağışlanmasının» gələcəkdəki acı nəticələrini görərək yazırdı: «Ermənistanda dəxi bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasəti Nəriman bəyin səxavətəkar ağzı ilə iki gün əvvəl müdafiə etdiyi Zəngəzur ilə Naxçıvan qəzasını təntənəli bir sürətdə Ermənistanə hədiyyə etdi» [137, s.52-53].

Azərbaycan rəhbərliyinin az öncə sadalanan beynəlmiləlçi güzəştləri və 10.VI.1920-ci il tarixli ilkin sazişlə hədəfə alınanlar RSFSR-lə Sovet Ermənistanı arasındakı hərbi-siyasi müqavilə ilə möhkəmləndirildi və gerçəkləşdirildi. Həmin sazişin 3-cü maddəsində yazılırdı ki, «Rusiya sovet hökuməti İrəvan quberniyasının, Zəngəzur qəzasının Ermənistan SSR ərazisinin tərkibinə daxil olmasını mübahisəsiz tanıyır». Bununla da Rusiya-Ermənistan münasibətlərində mühüm məsələlərdən ən başlıcası - Azərbaycan torpaqları ətrafındakı növbəti sövdələşmə o mərhələ üçün bu şəkildə yekunlaşdırıldı [144,s.277].

AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1921-ci il 12 yanvar tarixli iclasında «Zəngəzurun müsəlman hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili»haqqında qərar çıxarıldı qalmışdılar [249]. Qərarla Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi - əhalisinin guya kürdlərdən ibarət olmasına görə Kürdüstan qəzasına bölünmüşdü və kargüzarlıq sənədlərdə də Kürdüstan yazılırdı. 1923-1929-cu illərdə mövcud olmuş Kürdüstan qəzasının təşkili də növbəti bir xəyanət idi və bölgənin gələcəkdə bütünlüklə Ermənistana birləşdirilməsi üçün Mərkəz tərəfindən düşünülmüş plan idi [249]. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kvadrat verstlik ərazisindən 3.105 kv. verstli Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmış, 3.637 kv.verstlik hissəsi - 4505 kvadrat kilometr ərazisi Ermənistana verilmişdi [249].

Tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistan dövləti yaratmaq fikirlərində ısrarlı olan kommunist libasına girmiş daşnaklar mərkəzdəki havadarlarının fitvası ilə yerlərdə bu planın reallaşması, daha çox torpaq ələ keçirilməsi üçün bütün imkanlardan bacarıqla, görünməmiş xəyanət, məkr, hiylə ilə səy göstərirdilər. Onlara köməkçi isə həm də Zəngəzurdakı yerli müsəlman kommunistlər idi. Milli düşüncə, vətən, torpaq təəssübündən uzaq, nökrəçilik psixologiyası ilə ömür sürən, keçmiş acı günlərinin əvəzini çıxmağa çalışan danosbaz vəzifə hərisləri, burnundan uzağı görməyən “sapı özümüzədən olan baltalar” erməni planlarının həyata keçirilməsində alətə çevrilmişdilər. Azərbaycan

Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən 1921-ci ilin yanvarında Bakıdan Zəngəzura göndərilmiş, əsas məqsədi bölgənin tamamilə Ermənistana birləşdirilməsinin məqsəduyğunluğunu yerli əhaliyə izah etmək olan, yalnız ermənilərdən ibarət: Arsen Karuns, Qriqoriy Qilabyanı, Arşak Balayan, Baxşı Aruşanov, Qukas Yuzbaşyev “məxfi işçilər”in göndərdikləri məruzədə [58, iş.136] Qəza İnqilab Komitəsinin sədri Xudabaxış bəy Sultanovun, qəza milis idarəsinin rəisi Aslan bəy Sultanovun onların fəaliyyətinə imkan vermədikləri, həbs etdikləri, öldürmək istədikləri, Sultanovların daşnaklarla əlaqələri, ingilislərin tərəfində, rusların əleyhinə olduqları və s. barədə məruzə tərtib edib göndərmiş, Aslan bəy Sultanov haqqında isə “sərrast atıcı, erməni xalqının düşməni” epitetlərini yazmağı da unutmamışdılar [58, iş.136].

Zəngəzur qəzası yerli kommunist partiyasının məsul katibi olan Nəzər Heydərovun mərkəzə ünvanladığı 28 aprel 1921-ci il tarixli məktubu da eynilə həmin ruhda yazılmışdır: “...qəza hakimiyyətinin başında kommunist partiyasının üzvü olmayan Sultanovlar dayanırsa, o zaman qəza hakimiyyətinin idarə olunmasında başıpozuqluq və hərc-mərclik yaranır, kommunistləri isə tezliklə ölüm gözləyir. Mərkəzdən təcili kömək gəlməzsə qəzada sovet hökumətinin sonu olacaq!” [57, iş 96].

1921-ci ilin aprel ayında daşnaklar Qubadlı rayonunu Gorusla birləşdirmək üçün Eyvazlı kəndində gizli konfrans təşkil etmiş, may ayında daşnaklar 200 nəfərlik silahlı quldurla Tarovlu (Qubadlıda kənd – H.A) və Zeyvəyə (Qafanda kənd – H.A) hücum etmiş, Zəngəzur qazısı Bəhlul Behcət və Qoçu Təhməzin rəhbərliyi ilə qəza inqilab komitəsinin yerləşdiyi Xanlıqda (Qubadlıda kənd – H.A) antisovet üsyan qaldırılmışdı. Yerli kommunistlər hər dəfə ümid yeri kimi real güc olan Aslan bəyi köməyə çağırırdılar. Məhz onun başçılığı ilə 1921-ci ilin iyunun 5-də Zəngəzur mahalı daşnaklardan birdəfəlik təmizləndi və orada sovet hakimiyyəti quruldu. Ardınca kiçik qruplar şəklində yeni hökumətə qarşı mübarizə aparan qaçaqlar da zərəsizləşdirildi.

Ancaq artıq Mərkəz Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar vermişdi və bu qərarın icrasına maneə olan hər kəs aradan götürülürdü. Zəngəzurdə real güc, nüfuz, etimad sahibi olan, bununla birlikdə həm də bölgənin tamamilə qoparılaraq Ermənistana birləşdirilməsi qarşısında ən böyük maneə olan Sultanovların vəzifədən götürülməsi lazım idi. Yerli kommunistlərin Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinə müraciəti əsasında İrəvandan Nəriman Nərimanovun adına gələn tələb dərhal eynilə icra olunması üçün N.Nərimanovun dərkənarı ilə Xalq Daxili İşlər Komissarı Həmid Sultanova tapşırılır. 28 mart 1921-ci il tarixli, 477 №-li həmin məxfi məktubda yazılmışdı:

“Ermənistan KP MK-nin sədri sizdən xahiş edir ki, təcili olaraq Zəngəzur mahalının Azərbaycan hissəsinin Qubadlı qəzasından aşağıdakı əksinqilabçılar təcili olaraq geri çağırılsın:

1) Xudabaxış bəy Sultanov (İnqilab komitəsinin sədri), 2) Aslan bəy Sultanov (qəza milis idarəsinin rəisi), 3) Behbud bəy Sultanov (istintaq komissiyasının üzvü), 4) İsrail bəy Sultanov (baş milis işçisi, yəni qəza milis idarəsinin cinayət axtarış şöbəsinin rəisi), 5) İsfəndiyar bəy Hocaxanski (qəza milis idarəsinin sahə müvəkkilləri şöbəsinin rəisi).

Zəngəzurun bütün məsul şəxslərinin və şəxsən mənim xahişimə əsasən yenidən İnqilab Komitəsinin aşağıdakı tərkibdə təşkil olunmasını təklif edirik:

İnqilab Komitəsinin sədri Nəzər Heydərov, onun yoldaşları Oruc Babayev, katib Canbin Möminov, milis rəisi Əli Şərifov. Onlar Xalq Daxili İşlər Komissarlığının mandatları ilə təmin edilsin və yoldaş Baqramova verilsin ki, adları çəkilən yoldaşlara təqdim etsin.

Əsli ilə düzdür. MK Dəftərxana müdiri A. Karinçova” [27, iş.150].

Əlavə etməliyik ki, Nəzər Heydərov uzun illər məsul vəzifələrdə, o cümlədən 1949-1954-cü illərdə respublikanın 2-ci adamı-Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri, SSR

Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin müavini olub[154]. İrəvanın digərlər namizədləri də Azərbaycanda uzun illər məsul vəzifələrdə işləyiblər.

Daşnak silahlı dəstələrinə, ermənilərin Zəngəzuru bütünlüklə ilhaq etmək niyyətlərinə qarşı olan həmin vətənsəvər insanların hamısı, ailələri, doğmaları sonralar repressiyalara, terror, sürgün, həbslərə məruz qalmışdılar. Həbs edilən, xalq düşməni adı ilə güllələnən, sürgün edilən hər kəsin ardınca ailələləri, qohumları, bəzən nəsilliklə, bütöv el-obaları da sürgün edilirdi. Bu da bölgənin demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir edirdi, yəni əhalinin nisbətən mübariz, gözüaçıq, təhsilli, dünyagörüşlü, imkanlı şəxslərinin fiziki məhvi sonrakı sosial vəziyyətə, əhalinin etnik durumuna da mənfi təsir göstərirdi.

Zəngəzurda sovet rejiminin qurulması və onun bir hissəsinin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi burada yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin yeni forma və məzmununda davam etməsinə şərait yaratdı. Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlı qaçqınların öz doğma yerlərinə qayıtmalarına nəinki imkan vermədi, əksinə, qəzada sayları xeyli azalmış azərbaycanlıların hər tərəfdən sıxışdırılmasına başlandı. Zəngəzurda yerli azərbaycanlıların zorla öz evlərindən qovulması və onların yerinə gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi davam etdirildi.

M.Ə.Rəsulzadə AXC Parlamentinin son iclasında demişdi: «Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyasının fərqi bircə onların rənglərindədi, birincinin zənciri qaraydı, ikinci qırmızı» [227]. N.Nərimanovun Moskvaya göndərdikləri 10 iyul 1920-ci il tarixli bir teleqramda qeyd olunurdu ki, «Zəngəzur və Qarabağın daşnaklara verilməsi xəyanət kimi dəyərləndiriləcək... Qarabağ və Zəngəzur məsələsində Mərkəzi xəbərdar etmək istəyirik ki, Qırmızı ordunun tabeliyində olan Azərbaycanı ermənilərə və gürcülərə paylamaqla onu rəzil yerinə qoymasın» [227].

1921-ci ilin 3 iyununda RK[b]P MK Qafqaz Bürosu Stalinin iştirakı ilə iclas keçirib məxfi qrifli - Zəngəzur məsələsini müzakirə etdi, Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar çıxarıldı.

Bu iclasda bir nəfər də olsa azərbaycanlı, müsəlman yox idi. Əsas məqsəd də Azərbaycanla Osmanlıны bir-birindən ayırmaq, Ermənistan ərazisini genişləndirmək idi. Zəngəzurun Azərbaycandan zorla qoparılaraq Ermənistan SSR-ə verilmiş hissəsində Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri rayonları yaradıldı. Nəticədə Naxçıvan digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salındı. Zəngəzurun Azərbaycanda qalan hissəsində isə Zəngilan, Qubadlı, Laçın rayonları yaradıldı. Zəngəzurun 4505 kvadrat kilometrlik bir hissəsi itirildi. [227].

Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Zəngəzurdə milli toqquşmalar müəyyən qədər səngisə də, bolşevik Rusiyasının təzyiqi, məkrli planları, sırf xristian təəssübkeşliyi, ermənipərəstliyi, imperiya maraqları və “sapı özümüzədən olan baltaların” şəərəfsiz xəyanətləri nəticəsində bu əzəli Azərbaycan torpağının Ermənistanə verilməsi istiqamətində atılmış addımlar sonralar da ardıcıl olaraq addım-addım davam etdirildi. Qəzanın sovetləşməsi və yuxarı hissəsinin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsi burada yaşayan azərbaycanlı əhaliyə qarşı ayrı-seçkilik siyasətinin yeni forma və məzmununda davam etməsinə də şərait yaratdı. Ermənistan SSR rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif bəhanələrlə azərbaycanlı qaçqınların öz doğma yerlərinə qayıtmalarına nəinki imkan verilmədi, əksinə, qəzada sayları xeyli azalmış azərbaycanlıların sıxışdırılmasına başlandı. Ermənilər zaman-zaman Zəngəzurun Azərbaycan SSR-də qalmış Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonlarına da iddialar irəli sürmüş, müəyyən dərəcədə buna nail də olmuşdular. Arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, bu ərazi mübahisələrinin heç biri bircə dəfə də olsun Azərbaycan SSR-in xeyrinə həll olunmayıb. Məsələn, Şuşa qəzası torpaq şöbəsinin müdiri Roqozinin 26 iyul 1923-cü il tarixli məruzəsində göstərilirdi ki, Zəngəzur və Şuşa qəzalarının tərəkmələri arasında sərhəd mübahisəsinin həlli zamanı silahlı toqquşma baş verməsin deyə, 20 yaylaq ermənilərə verilmişdir. Məruzədə göstərilirdi ki, «bu hal tamamilə qeyri-normal idi, belə ki, sərhəd məsələsinin həll olunmaması səbəbindən qara qüvvələr bulanıq suda balıq tuturlar və əhalini qızışdırırlar və

bununla da ermənilərlə müsəlmanlar arasında milli ədavətin yaradılmasına səbəb olurlar» [230].

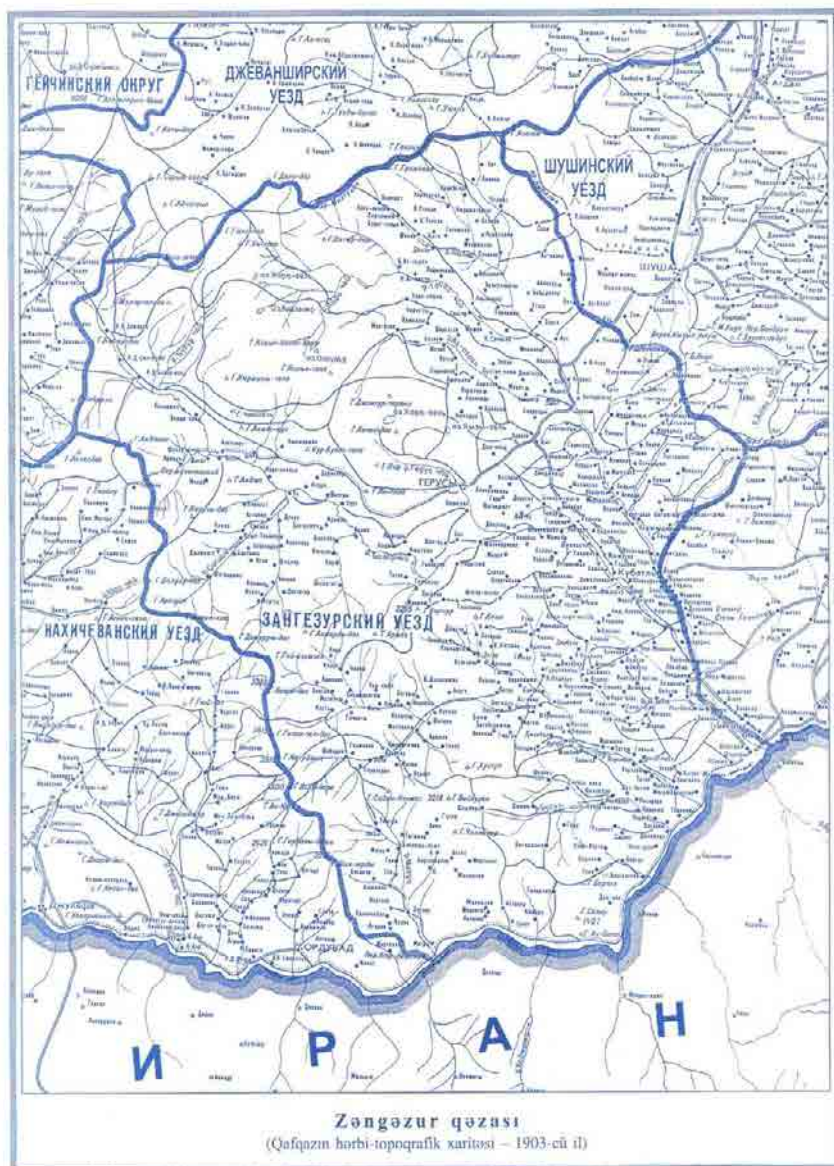
Erməni məkrinin təsiri altında yeni inzibati vahidlik-Mehri rayonunun yaradılması adı altında Zəngilan rayonunun daha üç kəndi-Nüvədi, Ərnəzir və Tuğut Ermənistana verilmişdi. XX əsrin əvvəlində ssenarisi cızılmış planın tam icrası əsrin sonunda SSRİ adlandırılan “xalqlar həbsxanasına” çevrilmiş Rusiya imperiyasının açıq hərbi-siyasi dəstəyi ilə tam reallaşdırıldı.

1988-ci ildə ermənilərin «Qarabağ» fitnəkarlığı həm də Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların öldürülməsi və kütləvi deportasiyası ilə müşayiət olundu. Ermənistan SSR-dən ilk qaçqın dalğası 1987-ci il fevral ayının sonu - martın əvvəllərindən başlayaraq Zəngəzurun Sisian, Qafan, Gorus, Mehri rayonlarından, demək olar ki, bütün azərbaycanlı əhalisi öz doğma yurdlarından deportasiyasına başlandı. 1991-ci ilin avqustunda Zəngəzurun azərbaycanlılar yaşayan sonuncu - Mehri rayonunun Nüvədi kəndinin əhalisinin qovulması ilə Zəngəzur bölgəsinin türk-süzləşdirilməsi prosesi başa çatdırıldı. Qarabağ müharibəsi isə 1988-ci il noyabrın 24-də Zəngəzurun Qubadlı bölgəsinin Eyvazlı kəndinin erməni silahlı qüvvələri tərəfindən talan, qarət edilib tamam yandırılıb xarabalığa çevrilməsi ilə başlamışdı [128].

1918-1920-ci illərdə Zəngəzurun demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsinə, Qərbi Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilməsinə gətirib çıxaran faciəli proseslər: hərbi, siyasi, idari, mənəvi-psixoloji və s. çox az fərqlə 1992-1993-cü illərdə yenidən müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında təkrar olundu. Zəngəzurun tək bir erməninin də yaşamadığı Laçın, Qubadlı, Zəngilan rayonları Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarla birlikdə Azərbaycandan qoparıldı. Rusiya Federasiyası ordusunun fəal hərbi-siyasi dəstəyi, birbaşa iştirakı ilə, ABŞ, Fransa, Böyük Britaniya və digər aparıcı dövlətlərin siyasi yardımı ilə Ermənistan silahlı qüvvələrinin 1993-cü il oktyabrın 29-da Zəngilan rayonunu işğal etməsi ilə tarixi Zəngəzur torpaqlarının azərbaycanlı əhalidən təmizlənməsi və

Ermənistan Respublikasının nəzarətinə keçməsi prosesi tamamlanmış oldu [233].

BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrində də Ermənistanın işğalı tanınır və nəticələrinin aradan qaldırılmasının vacibliyi tələb edilir. Azərbaycan xalqı və onun hökuməti dünya güclərinin hərbi - siyasi havadarlığı, fəal dəstəyi ilə reallaşdırılan bu təcavüz aktı ilə heç zaman barışmamış və barışmayacaqdır [234].

4.4. Zəngəzur bölgəsində demoqrafik təkamül, köç, deportasiya, soyqırımı və işğal tarixinin icmalı (XIX -XX əsr)

Azərbaycan XIX əsrin ilk otuzilliyində romanovlar Rusiyası tərəfindən işğalı və işğaldan sonrakı müstəmləkə əsarəti dövründə Vətənimiz çox ciddi sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və b. təbəddülatlara məruz qalmışdır. Hələ işğalın gedişində və ondan dərhal sonra imperiyanın yeni «cızılmış» sərhədləri boyunca cənubdakı iki müsəlman-türk səltənəti – Qacarlar və Osmanlı səltənətləri ilə Quzey Azərbaycanın müsəlman əhalisi arasında xristian əhalisindən «sanitar kordonu» yaratmaq, rus-Qacar və rus-Osmanlı müharibələrinin gedişində öz satqın xislətlərinə sadıq qalıb, əsrlər boyu yaşadıkları ölkəyə xəyanət etmiş erməniləri Tehran və İstanbul hökumətlərinin haqlı cəzasından qurtarmaq üçün çar Rusiyası erməniləri kütləvi şəkildə Osmanlı və Qacar ərazisindən Şimali Azərbaycana köçürüb onları bu ölkənin aborigen türk-müsəlman əhalisinin ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirərək həm də özünə sadıq xristian dayağı yaratmaq siyasətini yürütmüşdür. Nəticədə bütövlükdə Quzey Azərbaycanın, habelə onun ayrı-ayrı bölgələrinin, o cümlədən Zəngəzurun demoqrafik durumunda köklü mürtəce dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur.

Çar işğalları ərəfəsində və onun gedişində Qarabağ xanlığının, daha sonra isə əsasən Qarabağ əyalətinin, eləcə də Zəngəzur bölgəsinin əhalisi haqqında XIX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlar son dərəcə kasaddır. Bəzi məlumatlara görə: “1805-ci ildə Qarabağın əhalisi 10 min 100 nəfər idi, onlardan 10 mini azərbaycanlı, cəmi 100-ü isə erməni olub” [236]. Ancaq bu rəqəmi təsdiq edən digər etibarlı mənbə olmadığı üçün doğruluğuna hökm vermək, fikrimizcə, yanlış olardı. Həm də Qarabağda yaşayan xristian albanların da çoxu tədricən ya türkləşmiş, ya da erməniləşmişdi.

«Qarabağ əyalətinin təsviri»nə görə, 1823-cü ildə Zəngəzur bölgəsinin əsas hissəsini özündə birləşdirmiş Sisian mahalının

xəzinə torpaqlarında 203, Bərgüşad mahalının torpaqlarında 146, Püsyan mahalında isə 887 ailə qeydə alınmışdır [210, s. 41].

Qarabağ xanlığının ləğvindən sonra sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu 1822-ci ildə müstəmləkəçi rejim tərəfindən Şuşadan, Qarabağdan qaçmağa vadar edilmişdir. O, Qacarlar İranına qaçarkən yerli əhalinin bir hissəsini də özü ilə aparmağa nail ola bilmişdir. 1828-1829-cu illərdə Qarabağ əyalətinə köçürülüb gətirilmiş 16-17 min nəfərlik erməni köçkünlərinin müəyyən hissəsinin Zəngəzurda yerləşdirilməsi ilə burada köklü demoqrafik dəyişikliklərin əsası qoyulmuşdur. Doğrudur, Qacaqlar səltənətinin Qaradağ, Gərməli, Xoy və Səlmas bölgələrindən ermənilərin köçürülməsindənə də Zəngəzurun Mehri, Sisian (Əhlətyan, Pirməkan, Şinətağ v.b. kəndlərdə) yerli xristian əhalisi yaşayırdı, ancaq onlar alban əsilli idilər və onları erməni saymaq düzgün deyil. Yeni gətirilən köçkünlər isə Zəngəzur bölgəsinin Bələk, Məzrə, Şələk, Qarakilsə, Əlili, Əngəlyurd, Quşçutəzəkənd, Qafan, Uz və b. kəndləri və sahələrində məskunlaşdırılırdılar. Bir qədər sonra bölgəyə az sayda rus əhalisi də köçürüldü. Onlar Sisianın Bazarçay kəndində məskunlaşdırılmışdılar.

Erməni köçləri sonralar da davam etmişdir. Belə ki, 1874-cü ilin kameral siyahıyaalmalarının məlumatlarına görə Zəngəzur qəzasının 168 xəzinə kəndindən artıq 42 kənd sırf erməni, 1 kənd rus, 5 kənd isə əhalinin qarışıq yaşadığı kəndlər idi. Yeni qəza xəzinə kəndlərinin az qala $\frac{1}{3}$ hissəsinə yaxını qeyri-müsəlman kəndlərinin payına düşürdü. Həmin il qəzada qeydə alınmış 8563 həyətdə cəmi 20516 nəfər yaşayırdı.

1874-cü ilin məlumatına görə, qəzadakı 138 sahibkar kəndindən 28-i erməni, 4-ü isə qarışıq əhalili kənd idi. 1884-1885-ci illərdə, Cənubi Qafqaz xəzinə kəndlilərinin iqtisadi məişətinin öyrənilməsi üçün aparılmış tədqiqatların nəticəsinə görə isə, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur mahalının dörd sahəsində – Mehri, Qafan, Zəngəzur və Sisian sahələrində 293 yaşayış məntəqəsi qeydə alınmışdır ki, bunlardan da 49-u [16%-i] erməni, 1-i rus, 7-si [3%-i] isə qarışıq əhalili kəndlər idi [205, 1 c., s.24-27].

XIX əsrin 80-ci illərinin ortalarında qəzada qeydə alınmış 10828 həyətdə birləşmiş 70015 nəfər əhalinin artıq 36%-ni ermənilər, 63%-ni isə müsəlmanlar təşkil edirdilər. 1886-cı il ailə siyahıyaalmalarına görə Zəngəzur qəzasında əhalinin 53,3 faizini müsəlmanlar, 46, 3 faizini ermənilər təşkil edirdi [38, v.3-4].

Qəzadakı 326 kəndin yalnız 81-də ermənilər yaşayırdı [115, s.23].

Digər mənbədə göstərilir ki, 1 yanvar 1886-cı il tarixinə Yelizavetpol quberniyası əhalisinin qəzalar üzrə bölgüsündə Zəngəzurun sahəsi 6 644 verst, əhalisi 96 902 nəfər olmuşdur [230].

S.Zelinskiyə görə, 1886-cı ildə qəzada olan 161 dövlət kəndindən 111-i müsəlman, 49-u erməni kəndi idi. Əhalinin 38 712-i müsəlman, 30 850-i erməni idi [186,s.31].

1890-cı ildə Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddə 19447 həyət, 123997 nəfər əhali qeydə alınmışdır [190, s.10-11].

Romanovlar səltənətinin bütün mövcudluğu dövründə aparılmış çoxsaylı və çoxçeşidli əhali və b. sayımlar içərisində ən mükəmməli, sistemlisi və daha çox məlumatvericiliyi ilə seçilən 1897-ci il əhali sayımının nəşr edilmiş nəticələrində də Zəngəzur qəzasının demoqrafik durumu haqqında maraqlı, əhatəli məlumatlar vardır [120, s.10]

Çar II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr tarixli fərmanı ilə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda, Yelizavetpol qəzası Tiflis quberniyasından alınaraq onun tərkibinə verildi, yeni Qazax qəzası təşkil edildi. Qafqaz təqviminin məlumatına görə, qəzanın ərazisi 8726,0 kv.verst idi [87]. Qəzada 214746 nəfər əhali yaşayırdı. Onların 191096 nəfəri yerli sakinlər, 23650 nəfəri müvəqqəti yaşayanlar idi [168]. Həmin qaynağın məlumatına görə, 1897-ci ildə ümumi ərazisi 38 782,5 kv. verst olan Yelizavetpol quberniyası 8 qəzaya bölünürdü. Quberniyanın üç qəzasının mərkəzi şəhərləri Yelizavetpol, Nuxa və Şuşa olub, qalan qəzalarının isə iri yaşayış məskənləri – «mesteçko» idi. Haqqında bəhs edilən dövrdə bizim tədqiq etdiyimiz Zəngəzur qəzasının ərazisi 6 829,7 kv. verst idi, qəza mərkəzi Gorus kəndi idi. Quberniyada qeydə alınmış 878 415

nəfər əhalidən 137 871 nəfəri Zəngəzur qəzasında yaşayırdı [191, s.30-31].

1897-ci ildə bu qəzada qeydə alınmış əhali içərisində 1783 nəfər xarici dövlət təbəəsi və 1623 nəfər müvəqqəti məskunlaşmış əhali olmuşdur [190, s.1].

1897-ci ilin digər məlumatına görə, 142 min nəfərlik qəza əhalisinin 71, 2 mini müsəlman, 63, 6 mini erməni, 1 807-i kürd, 1236-ı digər (rus, ukraynalı, alman, dağıstanlı idi [79, s.80]. 1897-ci ildə ermənilərin böyük əksəriyyəti artıq «yerli əhali» qrupuna aid edilirdi.

XIX əsrin 90-cı illərinin ortalarında xarici havadarlarının qısıqılması ilə Anadoluda qaldırılmış erməni qiyamları Osmanlı hakimiyyəti tərəfindən qətiyyətlə yatırıldıqda Cənubi Qafqaza yeni erməni qaçqın kütlələri yönəlmiş və onların da əksər hissəsi yenə də Azərbaycan torpaqlarında – İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda, habelə Zəngəzurdə yerləşmişdi.

1901-ci ildə qəzada 294753 nəfər əhalinin 197066-ı müsəlman (67 faizi), 97204-ü erməni-qriqoryan (32,9 faizi), 483-ü digər millətlər idi [150, s.275].

1905-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, qəzada 151140 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 77.433 nəfərini türklər, 66181 nəfərini ermənilər, 6655 nəfərini kürdlər, 785 nəfərini ruslar və 76 nəfərini Avropa xalqlarının nümayəndələri təşkil etmişdilər[239].

1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyası üzrə statistik məlumatlarda Zəngəzur qəzası əhalisinin 294 min 753 nəfər olduğu göstərilir. Bunlardan 197 mini müsəlman, 97 mini erməni idi.

Qəzada mövcud olan 406 kənddən 314-də müsəlmanlar, 92-də ermənilər yaşayırdılar. XX əsrin əvvəllərində xristian imperiyasının hərtərəfli dəstəyi şəraitində Şimali Azərbaycanda kök salmış ermənilər «Qoy özümə yer eləyim, gör sənə neylərəm!» – prinsipini rəhbər tutaraq hakimiyyət orqanlarının cinayətkar fəaliyyətsizliyi, bəzi hallarda isə açıq-aşkar xristian təəssübkeşliyindən faydalanaraq, Quzey Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan, Bakı, Gəncə, Qarabağ və b. bölgələri kimi Zəngəzurdə da bu torpaqların tarixi

sahibləri, aborigen sakinləri olan türk-müsəlman əhalisinə qarşı görünməmiş vəhşiliklər törətdilər. Bu qanlı-qadalı illərdən sonra Zəngəzur qəzasının əhalisi təbii artım, inzibati-ərazi dəyişiklikləri hesabına artmaqda davam etmişdir.

1910-cu ildə 187 851 nəfərə, Birinci dünya savaşı ərəfəsində isə 220 186 nəfərə çatmışdı. Bu dövrdə müsəlman əhalisi Zəngəzur qəzasında başlıca demoqrafik toplum olaraq qalmaqda idi. Belə ki, müsəlmanların sayı təxminən 132 min nəfər olduğu halda, ermənilərin sayı 87 min nəfər, rusların sayı isə cəmi 1,7 min nəfər təşkil edirdi [192, s.118-120].

1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə, Zəngəzurdə azərbaycanlılar 123085 (55 faiz), ermənilər isə 99257, (44,3 faiz) təşkil edirdi [136, s.11].

1917-ci ildə qəzanın 109 kəndi dağıdılmış, qəzanın şərq bölgələrində yaşayan müsəlman əhalisinin sayı çəkisi xeyli azalmışdı [43, s.18-19].

1918-1919-cu illərdə daşnak Ermənistanın təcavüzü nəticəsində qəzada 10 min nəfərdən çox müsəlman qətlə yetirilsə də, yenə əhalinin yarısından çoxu müsəlman türklər idi. 1920-ci ildə Zəngəzur qəzasına daxil olan Qafan, Gorus, Sisyan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonları 2233 təsərrüfatı birləşdirmiş, 224197 nəfər əhalisi olmuşdur, əhalinin 70 %-i Azərbaycanlı idilər.

Zəngəzur torpaqlarının xeyli hissəsinin Azərbaycandan qoparılıb alınması sovet Rusiyasının əli ilə reallaşdırıldı, Zəngəzurdan Azərbaycan-türk əhalisinin sonuncu nəfərədək qovulması isə 1991-ci ildə çağdaş Rusiyanın hərtərəfli şəkildə dəstəklədiyi müasir daşnak quldurları tərəfindən həyata keçirildi.

Təəssüf ki, bu qanlı soyqırımı və deportasiya tarixini bu gün də bir sıra rus alimləri görməməzliyə vurur, ermənilərə xristian təəssübkeşliyini davam etdirir, keçmiş SSRİ və Rusiya Federasiyasının bəzi hərbi-siyasi strukturlarının Azərbaycana qarşı ədalətsiz, qeyri-humanist, sivil dünya qaydalarına daban-dabana zidd siyasətinə haqq qazandırmığa çalışırlar. Bu üzdənirəq alimlərin Rusiyada nəşr etdirdiyi kitab və məqalələrdə erməni

separatçılarının mənfur məqsədlərinə «elmi-tarixi» informasiya dəstəyi göstərilir. Təqdirəlayiq haldır ki, AMEA Tarix İnstitutunun əməkdaşları öndə olmaqla, tarixçi alimlərimiz tərəfindən belələrinə fakt və sənədlərlə, lazımı tutarlı cavab verilir [5].

Ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri qanlı qırğınlar, soyqırımı və deportasiya erməni müəlliflərinin əsərlərində də faktlarla təsdiq və etiraf olunmuşdur. 1920-ci ildə isə ermənilər fəhlə və kəndlilərinin may qiyamının yatırılmasından sonra daşnaksutyun «müsəlmanlar bizim düşmənimizdir» şüarı altında azərbaycanlı və kürd kəndlərini bombalayaraq sadə insanları məhv etdi [200, s.101].

Tanınmış erməni tarixçisi T.Haçikoğlyan Sovet Ermənistanının Qızıl Ordu tərəfindən tutulmasının 10-cu ildönümü münasibətli ilə nəşr etdirdiyi kitabçasında bu dövrdə erməni xalqının törətdikləri vəhşilikləri belə təsvir edirdi: «Şərəfsiz daşnak «cümhuriyyəti»nin qısa dövründə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə aparılan döyüşlərdə daşnakların qanlı əlləri ilə minlərlə türkü məhv etdikləri, kəndlərini yandıraraq külə çevirdikləri Zəngəzur, Şərur, Dərələyəz, Məgri, Ağbaba, Zəngibasar, Böyük Vedidəki türk kəndlərində yaşanan vəhşiliklər, qətlamlar, soyğunçuluqlar hələ də yaddaşlardan silinməyib....Əsgərlərdə yaltaqlıq, keyfiyyətsizlik, çalıb-çapmaq, başqasının hesabına yaşama, günahsız və çarəsiz insanları öldürmə psixologiyası kök atmışdı» [218, s.4-6]. Erməni vəhşiliyini erməni şahidlər özləri də yazır, etiraf edir, bu qətlamlardan dəhşətə gəlirdilər.

1918-1920-ci illər hadisələrinin Cənubi Qafqazda yerli əhalinin etnik tərkibinə təsirini Zəngəzur qəzasının nümunəsində apardığı tədqiqatlarla izləyərək şərh edən rus tədqiqatçı N.Q.Volkova yazırdı: “1897-ci ildə 137, 9 min əhalinin 71,2 mini (51,7%) azərbaycanlılar, 63,6 mini (46,2%) ermənilər, 1,8 mini (1,3%) kürdlər olmuşdur. 1922-ci ilin siyahıya alınmasına görə, Zəngəzurda cəmi 65, 5 min nəfər yaşayırdı ki, bunun da 56,9 mini (89,5%) erməni, cəmi 6,5 mini (10,2%) azərbaycanlı idi» [181, s.13].

1917-1920-ci illərdə Zəngəzurdə 10 mindən çox müsəlman azərbaycanlı soyqırımına məruz qalmış, 50 mindən çox azərbaycanlı bütün var-yoxunu itirərək qəzadan deportasiya edilmiş, sonradan onların yalnız 5 mini öz vətəninə dönmüşdü. 1917-ci ildə Zəngəzur qəzasında 123085 nəfər təşkil edən azərbaycanlıların 1926-cı il siyahıyaalınma göstəricilərinə görə sayı təxminən 2,5 dəfə azalmışdı [138, s.243-244].

Zəngəzurun demoqrafik vəziyyətinə təsir göstərən amillərdən biri də ağır maddi çətinliklər üzündən əhalinin bir hissəsinin çörək, dolanışıq ardınca Bakıya köçməsi ilə bağlı idi. Məs, Zəngəzurun ən böyük kəndlərindən olan Xinzirək kəndində 1886-cı il siyahıya alınmasına görə 620 ailə yaşamışdı. 1903-cü il siyahıya alınmasından məlum olur ki, bu kəndin 987 kişi, 305 qadın sakini Bakının Qaraxəhər hissəsinə köçüb yaşamışdı [139, s.92-93].

Tədqiqatımız Zəngəzur bölgəsini əhatə etsə də, bu yarımfəslin sonunda çar Rusiyasının Qafqaz işğalının, müstəmləkəçi imperiya siyasətinin nəticəsi olan, XIX əsrin sonları və 1920-ci illərdə bütünlüklə Azərbaycan ərazisində azərbaycanlı-türk və erməni əhalisinin say nisbətinin, demoqrafik təkamülünün dəyişməsinə əks etdirən rəqəmlərlə diqqətə çatdırmağı, bununla rus-erməni işğalının təkcə Zəngəzura yox, bütövlükdə ölkəmizə, xalqımıza gətirdiyi faciələrin miqyasını, müdhiş mənzərəsini yaratmağı gərəkli sayırıq.

1897-ci ildə Azərbaycanda «müsəlmanların» sayı 1.375 min nəfər, ermənilərin sayı isə 299 min nəfər idi. 1917-ci ilin sonunda «müsəlman»ların sayı 1.830 min nəfər, ermənilərin sayı isə Rusiya ordusunda müharibədə iştirak edən erməni əsgərləri ilə birlikdə 390 min nəfərdən çox deyildi. 1918-1921-ci illər ərzində baş verən kətləliklər nəticəsində Azərbaycanda «müsəlman»ların sayı azalaraq 1.550 min nəfər, ermənilərin sayı isə 250 min nəfər olmuşdur. Üstəlik onu da qeyd edək ki, sayını 1.550 min nəfər müsəlman əhalisinin təxminən 50-100 min nəfərini həmin illərdə daşnak Ermənistanından qaçqın düşmüş azərbaycanlılar təşkil edirdi. 1917-ci ilin sonunda indiki Ermənistan ərazisində 310 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdısa, 1922-ci ildə həmin ərazidə cəmi 83

min nəfər azərbaycanlı qalmışdı. Yəni Ermənistanda daşnakların hakimiyyəti zamanı 227 min nəfər azərbaycanlı ya erməni terrorunun qurbanı olub, ya da Azərbaycana və qismən də Türkiyəyə köçüb gediblər. Beləliklə, 1918-1921-ci illərdə indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan «müsəlman»ların sayı 330-380 min nəfər azalaraq, 1.450-1.500 min nəfər olmuşdur. Eyni dövrdə Azərbaycanda yaşayan ermənilərin sayı 140 min nəfər azalmışdır. Bu azalmanın bir hissəsini təbii ölümə ölənlər və I Dünya Müharibəsində qırılan erməni əskərləri, bir hissəsini «müsəlman»lara qarşı hərbi əməliyyatlar zamanı ölən ermənilər, qalan əksəriyyətini də Ermənistana miqrasiya edənlər təşkil edirdi. 1922-ci ildən başlayaraq, Azərbaycanda əhalinin sayı həm təbii artım, həm də yeni miqrantlar hesabına sürətlə artmağa başladı. 1926-cı ildə müsəlman əhalisinin sayı 1.708 min nəfər olmuşdu ki, bu da Azərbaycan əhalisinin 73,8%-nə bərabər idi. Halbuki 1897-ci ildə onlar əhalinin 76,2%-ni təşkil edirdi. Ermənilərin sayı 1922-1926-cı illərdə artaraq 284,4 min nəfər olmuşdu. Ancaq onların bütün əhalinin tərkibində xüsusi çəkisi 1897-ci ildəki 16,6%-dən 12,3%-ə qədər aşağı düşmüşdü. Müqayisə üçün göstərək ki, eyni dövrdə Ermənistan əhalisinin tərkibində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi 30,7%-dən (1917-ci ildə – 28%) 10,2%-ə düşmüşdü. Belə ki, Ermənistanda 880,5 min nəfər əhalidən 89,7 min nəfəri azərbaycanlı idi. Ancaq maraqlıdır ki, onların 76,9 min nəfəri (əhalinin 8,7%-i) «türk» kimi (yəni azərbaycanlı kimi), 6,3 min nəfəri «qarapapax» kimi (ayrıca milliyət kimi), 5 min nəfəri «pers» kimi və 1,5 min nəfəri «türkosman» kimi qeydə alınmışdılar. Bu rəqəmlər 1926-cı ildə aparılmış ümumittifaq əhali siyahısından alınmışdır [120, s.69-70].

1918-ci ilə qədərki son yüz ildə Azərbaycan əhalisinin sayında azalma müşahidə olunmamışdır. Ancaq sonrakı 4 il ərzində (1918-1922-ci illər) Azərbaycan əhalisinin sayı ilk dəfə olaraq kəskin şəkildə azalmışdır. Belə ki, 1917-ci ilin sonu ilə müqayisədə 1922-ci ildə əhalinin sayı 490,7 min nəfər və ya 20,8% az olmuşdur. Başqa sözlə, Azərbaycanda bu kiçik 4 illik dövr ərzində əhalinin

beşdə biri məhv edilmişdir. Bunun başlıca səbəbi həmin illərdə erməni millətçilərinin Azərbaycanda yerli müsəlman türk əhaliyə qarşı apardığı soyqırım siyasəti və Azərbaycanın silah gücünə bolşevik Rusiyanın işğalına məruz qalması, zorla sovetləşdirilməsi olmuşdur. Bakı bölgəsində hakimiyyəti ələ keçirən bolşevik-daşnak qaragüruhu təkcə 1918-ci il mart ayının 3 günü ərzində Bakı şəhərində 30 min azərbaycanlını xüsusi qəddarlıqla öldürdülər. Bütövlükdə 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Muğanda və Lənkəranda erməni-bolşevik silahlı dəstələri 50 min nəfərdən çox azərbaycanlını öldürmüş, on minlərlə insanı yerindən-yurdundan didərgin salmışdılar [120, s.17-18].

Azərbaycanda əhalinin bu cür kəskin azalması bir də 1940-1950-ci illərdə müşahidə edilmişdir. Bu da İkinci Dünya müharibəsi və ya Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı olmuşdur. Ancaq ən dəhşətlisi odur ki, ümumi vətən saydığımız SSRİ-nin 15 müttəfiq respublikasının heç birində əhalinin sayı Azərbaycanda olduğu qədər kəskin azalmamışdır. 1940-1950-ci illərdə müharibə meydanına çevrilmiş Rusiyada əhali azalması -7,9, Ukraynada -11,5, Belarusiya -14,8, Litvada -12,0, Moldovada -7,2, eləcə də Gürcüstanda -3,3, Özbəkistanda -5,4, Türkmənistanda -8,1, Tacikistanda -1,0 faiz təşkil etdiyi halda, Azərbaycanda əhali sayı 12,7 faiz azalmışdır. 1940-cı ilin əvvəlində 3.274 nəfərə qarşı 1950-ci ilin əvvəlində 2.859 nəfər olmuş, yəni respublikamızda əhali sayı 415 min nəfər azalmışdır. SSRİ üzrə bu əhali azalması 8,0 faiz olmuşdur. Ancaq Ermənistanda həmin dövrdə əhali 2 faiz artışıdır [120, s.25]. Göründüyü kimi, Moskvada müəyyən dairələrin düşünülmüş ssenarisi əsasında digər respublikalarla müqayisədə Azərbaycandan həm müharibəyə səfərbər olunanların, həm də cəbhədə itkilərə məruz qalanların sayı digər respublikalarla müqayisədə xeyli çox olmuşdur. Bura onu da əlavə edək ki, qonşu Ermənistan və Gürcüstandan da döyüşən orduya səfərbər edilənlərin milli-etnik mənsubiyyətində də azərbaycanlılar çoxluq təşkil edirdi.

1950-ci illərdə rəsmi Moskva və Yerevanın Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən Zəngəzurdan azərbaycanlıların zorla

köçürülməsi, deportasiyası barədə ən yüksək səviyyələrdə qəbul və icra edilən qərarlar da Ermənistanın “türksüzləşdirilməsi”, azərbaycanlı, müsəlman türk əhalidən təmizlənməsi, sayının azaldılması (həm də qeyri-münasib, əlverişsiz iqlim zonasında köçürülənlərin böyük bir qisminin labüd ölümə məhkum olunmasını əvvəlcədən hesablamaqla) siyasətinin reallaşmasına yönəlmişdi. SSRİ Hökuməti səviyyəsində rəsmən icra edilən deportasiyada söhbət 300 minlik azərbaycanlı əhalidən gedirdi [259].

Belə köçlərin başqa tərəfi də vardır. SSRİ Hökumətinin təlimatı ilə Azərbaycandan azərbaycanlı əhalinin azaldılması prosesi də rəsmi dövlət səviyyəsində müxtəlif formalarda həyata keçirilmişdir. Təkcə 1979 və 1989-cu illər arası 10 illik dövrdə SSRİ-nin yaşayış üçün ən pis şəraitə malik ucqar şimal bölgələrinə miqrasiya edən və daimi əhali kimi qeydə alınan azərbaycanlıların sayı 200 min nəfərdən çox idi. Rusiyada yaşayan soydaşlarımızın sayı miqrasiya hesabına 3 dəfə artaraq, 1979-cu ildəki 87,9 min nəfərdən 1989-cu ildə 260,4 min nəfərə qədər çoxalmışdır. Bu dövrdə azərbaycanlıların ən çox miqrasiya etdiyi bölgə Tümen vilayəti olmuşdur. Belə ki, əgər 1979-cu ildə bu vilayətdə 2,6 min nəfər azərbaycanlı yaşayırdısa, 1989-cu ilə qədər onların sayı 7,5 dəfə artaraq 19,5 min nəfər olmuşdu [120, s.105]. Rusiya dövlət orqanlarının açıqladığı rəsmi məlumatlara görə bu ölkədə yaşayan azərbaycanlıların sayı 600 min nəfərdən çox, qeyri-rəsmi məlumatlara görə isə 2 milyon civarındadır [260].

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişdir. Həm də ən önəmlisi o idi ki, azərbaycanlılar Ermənistanın kənd əhalisinin 1/6-ni təşkil edirdi. Bu isə o deməkdir ki, Ermənistan ərazisinin təxminən 1/6-i azərbaycanlıların məskunlaşdığı etnik ərazidən ibarət idi [120, s.109].

Zəngəzur faciələri ümumazərbaycan faciələrindən və tarixindən ayrılmazdır. Ona görə son olaraq 1990-cı illərdə

Azərbaycanın zorla təhrik olunduğu Qarabağ müharibəsindəki itkilərimizi də əlavə edək;

Ermənistanın 1988-1992-ci illərdə planlı şəkildə həyata keçirdiyi son etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində tarixən həmin ərazidə yaşamış 250 min nəfər azərbaycanlı son nəfərədək öz doğma yurdlarından zorla qovulmuş və Azərbaycana pənah gətirmişdir.

Eyni zamanda, 1990-cı ildə Orta Asiyadan didərgin salınmış 50 min nəfərədək Axısxa türkü də Azərbaycanda sığınacaq tapmışdır.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 1988-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan 126 yaşayış məntəqəsindən onların zorla çıxarılması planı həyata keçirildi. Şuşa rayonu 1992-ci il mayın 8-də, Xocavənd rayonu isə 1992-ci il oktyabrın 2-də erməni silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi.

Məhz bu dövrdə -1992-ci il fevralın 26-da XX əsrin ən faciəli hadisələrindən biri törədildi - Dağlıq Qarabağda 6000 nəfər azərbaycanlının yaşadığı Xocalı şəhəri keçmiş Sovet ordusunun 366-cı alayının köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən bir gecədə darmadağın edildi, 613 nəfər dinc sakin, o cümlədən 106 qadın, 63 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürüldü, 1000 nəfərdən artıq adam şikəst oldu, 1275 nəfər əsir alındı, 8 ailə bütövlüklə məhv edildi, 56 nəfər xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla diri-diri yandırıldı, başları kəsildi, gözləri çıxarıldı.

Beləliklə, 1988-ci ildən başlayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi - Dağlıq Qarabağın, eləcə də ona bitişik olan 7 rayonun (Laçın-1992-ci il 18 may tarixdə, Kəlbəcər-1993-cü il 2 aprel tarixdə, Ağdam-1993-cü 23 iyul tarixdə, Cəbrayıl-1993-cü il 23 avqust tarixdə, Füzuli-1993-cü il 23 avqust tarixdə, Qubadlı-1993-cü il 31 avqust tarixdə, Zəngilan-1993-cü il 29 oktyabr tarixdə) ərazisi işğal olunmuş, Dağlıq Qarabağdan, ətraf rayonlardan, həmçinin Ermənistanla və ya Dağlıq Qarabağla həmsərhəd olan

yaşayış məntəqələrindən 700 min nəfərədək azərbaycanlı öz daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq məcburi köçkün düşmüş və respublikanın 62 şəhər və rayonunda, 1600-dən çox sıx məskunlaşma obyektində müvəqqəti məskunlaşmışdır.

Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi, o cümlədən Dağlıq Qarabağ, eləcə də ona bitişik olan 7 rayon -Ağdam (ərazisinin 62,8 faizi işğal altındadır), Cəbrayıl, Füzuli (ərazisinin 79,3 faizi işğal altındadır), Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan və Ermənistanla həmsərhəd bir sıra yaşayış məntəqələri - Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1 (Kərki), Tərtər rayonunun 13 (Çardaxlı, Umudlu, Ortakənd, Talış, Həsənqaya, Şıxarx, Çanyataq, Çaylı, Ağdərə, Kiçikqarabəy, Qızıloba, Ağabəyyalı, Uluqarabəy) və Qazax rayonunun 7 (Yuxarı Əskipara, Aşağıəskipara, Baqanis Ayrum, Xeyrimli, Barxudanlı, Soflu, Qızılhacılı) kəndləri artıq 24 ildir ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır.

Hal-hazırda ölkədə bir milyon 200 min 450 nəfər qaçqın, məcburi köçkün və “qaçqın” statusu almaq niyyətində olan sığınacaq axtaran şəxs vardır.

Ermənistanın hərbi təcavüzü respublikanın 17 min kv.km ən məhsuldar torpaqlarının işğalına, 900 yaşayış məntəqəsinin, 150 000 evin, 7000 ictimai binanın, 693 məktəbin, 855 uşaq bağçasının, 695 tibb müəssisələrinin, 927 kitabxananın, 44 məbədin, 9 məscidin, 473 tarixi abidələr, saraylar və muzeylərin, 40 000 muzey eksponatlarının, 6000 sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin, 2670 km avtomobil yollarının, 160 körpünün, 2300 km su kommunikasiyalarının, 2000 km qaz kommunikasiyalarının, 15 000 km elektrik xətlərinin, 280 000 ha meşələrin, 1 000 000 ha kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların və 1 200 km irriqasiya sistemlərinin dağıdılmasına səbəb olmuşdur.

Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 min nəfər azərbaycanlı həlak olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuş, 4011 nəfər itkin düşmüşdür.

Erməni təcavüzkarları işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təşkil edən mədəniyyət obyektlərini xüsusi qəddarlıqla məhv etmişlər. Ələ keçirdikləri ərazilərdə onlar 12 muzeyi və 6 rəsm qalereyasını, tarixi əhəmiyyətli 9 sarayı qarət etmiş və yandırmışlar. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı talan olunmuş, 44 məbəd və 9 məscid təhqir edilmişdir. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada dörd milyon altı yüz min kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir.

Ermənistan silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində ölkəyə dəymiş ziyan təxminən 800 milyard ABŞ dollarından çoxdur [261].

İndi Ermənistan dünyada ən böyük insan orqanı ixracatçısıdır. Qarabağ müharibəsində itkin düşmüş Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasında qeydiyyatda olan azərbaycanlıların sayı 3875 nəfərdir [264].

NƏTİCƏ

Gətirilən bütün faktlardan, tarixi-elmi sübutlardan aydın görünür ki, XIX - XX əsrlərdə Azərbaycanın tarixi Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsinə, yəni təqribən 8 min kv.km bir ərazinin azərbaycanlılardan (Azərbaycan türklərindən-H.N) tamamilə təmizlənərək Ermənistan Respublikasının hərbi nəzarətinə keçməsinə, köç, deportasiya, soyqırımı və işğalına gətirib çıxaran səbəblər, əsas amillər bunlardır:

1. Çar Rusiyası, bolşevik Rusiyası, sovet-kommunist rejiminin Pyotr vəsiyyətləri ilə başlanan müstəmləkəçilik və imperiya siyasətinin, antimüsəlman, antitürk, antiazərbaycan və ermənipərəst (xristianpərəst) siyasətinin nəticəsi idi. XIX əsrdə Rusiya-Osmanlı və Rusiya-Qacarlar İranı arasında gedən müharibələrdə qalib gəlmiş romanovlar imperiyasının xristian erməniləri Qarabağ, İrəvana köçürmə siyasətinin, yeni cənub sərhədləri boyunca xristian erməni əhalisindən ibarət “sanitar kordonu”, “etibarlı sədd” yaratmaq siyasətinin nəticəsi idi.

2. Atatürk komandanlığında Qurtuluş hərəkatının zəfərləri nəticəsində ABŞ, Böyük Britaniya və Fransanın Anadoluda ermənilərə vəd etdikləri “müstəqil Ermənistan” yaratmaq planlarının puça çıxması, Osmanlı dövlətinin də razılığı ilə bu planın yeni ssenaridə Azərbaycanın tarixi ərazilərinə köçürülməsi.

3. Birinci Dünya müharibəsindən sonra Osmanlı dövlətinin düşdüyü ağır durum, 1915-ci ildə Anadolu torpaqlarından xəyanətkar ermənilərin Osmanlı hüduqlarından kənara köçürülməsi, azğınlaşmış qisasçı dəstələrin, Müttəfiqlərin silahlandırıb olduğu erməni nizami qoşun hissəsinin Osmanlı Türkiyəsindən Qərbi Azərbaycan, o cümlədən Zəngəzur ərazisinə keçərək Andronik, Dro, Nde və digər daşnak liderlərin başçılığı altında Zəngəzurun türk-müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri soyqırımı.

4. Azərbaycanda milli burjuaziya və mülkədarların onilliklər boyu planlandığı göz qabağında olan erməni hərəkatları qarşısında

aciz, müdafiəsiz durumda qalması, mütəşəkkilliyinin olmaması, pərakəndəliyi, təşkilatlanmaması, dövlət, hakimiyyət, idarəetmə orqanlarının erməni siyasətinə alternativ analoji cavab tədbirləri seçməməsi.

5. Böyük dövlətlərin Bakı nefti, Azərbaycanın təbii sərvətləri, iqtisadi maraqlarının reallaşması uğrunda mübarizəsi.

6. Azərbaycanın müsəlman-türk əhalisinin maariflənmə səviyyəsinin aşağı olması, unutmazlığı, sadələşməyi, başına gələn, gətirilən faciələrdən lazımi nəticə çıxarmaması, tələpəli məsələlərdə milli birlik və bərabərliyə nail olunmaması, ziyalı sözünün təsirsizliyi.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLARIN VƏ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abasov Ə. Zəngəzur. Bakı: Nağı Evi, 2013. I kitab 532 s.; II kitab 448 s.
2. Abbasov E. Zəngəzur. Bakı: Azərnəşr 1957, 476 s.
3. Abdulla H. Ermənilərin Qarabağ və Zəngəzurdə törətdikləri soyqırımın qarşısının alınmasında Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanovun və qardaşı Sultan bəyin rolu // Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası və Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Bilik Fondunun “Müdafiə və təhlükəsizlik” elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: 2017, 346 s.
4. Abdullayev F. Zəngəzur aslanı – Aslan bəy Sultanov. Sənədli, tarixi, publisitik monoqrafiya. Bakı: Bilik, 2012, 352 s.
5. Abışov V.Ş. Rusiyada tariximizi təhrif edən məqalələr çap olunur, kitablar nəşr edilir və dünyaya yayılır // www.1905.az. 30/03/2017.
6. Andriyanov V., Mirələmov H. Heydər Əliyev. Bakı: Nurlan, 2008, 559 s.
7. Araz Türk Cümhuriyyəti // https://az.wikipedia.org/wiki/Araz_Türk_Cümhuriyyəti
8. Asif. İrəvan və Zəngəzur Azərbaycana qaytarıla bilər. Müqavilə qüvvəsini itirib // http://publika.az/news/nida_tehlil/182767.html 06.01.2017.
9. Avşarova İ., Pirquliyeva Q. Qafqaz arxeologiyası. Bakı: Azərnəşr, 2010. 247 s.
10. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin protokolları (1918-1920). I cild. Bakı: 1998, 976 s.
11. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin protokolları (1918-1920). II cild. Bakı: 1998, 992 s.
12. Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli ordusu // <http://az.wikipedia.org> Azərbaycan Demokratik Respublikasının milli ordusu
13. Azərbaycan Demokratik Respublikasının orqanı olan "Azərbaycan" qəzetindən materiallar (1918-1919-cu illər), №55, 8 dekabr 1918-ci il // http://www.azerbaijan.az/_search/tmplnk_173_a.html

14. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, hüquq, fəlsəfə seriyası. 1989, №2.

15. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.

16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 472 s.

17. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu: 3 cild. II cild. I kitab. Gəncə quberniyası. 1917-1920-ci illər. Bakı: Çəşioğlu, 2011, 460 s.

18. «Azərbaycan» qəzeti, 31 yanvar 1997

19. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 75 illik yubileyi üzrə dövlət komissiyasının iclasında giriş sözü // “Azərbaycan” qəzeti. 10 fevral 1999.

20. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının bir qrupu ilə görüşdə söhbətindən - Prezident sarayı. 10 noyabr 1999-cu il // <http://lib.aliyev-heritage.org/az/4106418.html>

21. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasına səfəri. Prezident İlham Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə iştirak etmişdir. Prezident İlham Əliyevin nitqi // “Azərbaycan” qəzeti, 9 aprel 2014.

22. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 1, siy. 1, iş 126

23. ARDA, f. 1, siy. 2, iş 18

24. ARDA, f. 1, siy. 2, iş 136

25. ARDA, f. 1, siy. 74, iş 146

26. ARDA, f. 27, siy. 1, iş 17

27. ARDA, f. 27, siy. 1, iş 150

28. ARDA, f. 84, siy. 4, iş 24

29. ARDA, f. 246, siy. 1, iş 127

30. ARDA, f. 410, siy. 1, iş 130

31. ARDA, f. 894, siy. 1, iş 24.

32. ARDA, f. 894, siy. 4, iş 19

33. ARDA, f. 894, siy. 4, iş 65

34. ARDA, f. 894, siy. 4, iş 119

35. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 135

36. ARDA, f. 895, siy. 1, iş 229

37. ARDA, f. 897, siy. 1, iş 91

- 38.ARDA, f. 897, siy. 2, iş 1
39.ARDA, f. 970, siy. 1, iş 5
40.ARDA, f. 970, siy. 1, iş 113
41.ARDA, f. 970, siy.1, iş 161
42.ARDA, F. 970, siy. 1, iş 213
43.ARDA, f. 970, siy. 1, iş 253
44.ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 50
45.ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 68
46.ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 71
47.ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 72
48.Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA), f. 62, siy.1, iş 41
49.ARDTA, f. 62, siy. 1, iş 42
50.ARDTA, f. 77, siy. 1, iş 97.
51.ARDTA, f. 183, siy. 3, iş 102
52.Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsü. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2 avqust 2001-ci il tarixli 132 nömrəli qərarı // <http://www.e-qanun.az/framework/2847>
53.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında" 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanının icrasının ardıcıl və mütəşəkkil şəkildə həyata keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər planı haqqında // <http://www.e-qanun.az/framework/5064>
54.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin yanında Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 1, siy. 1, iş 105
55.ARPIİSSA, f. 1, siy. 1, iş 108
56.ARPIİSSA, f. 1, siy. 1, iş 126
57.ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 96
58.ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 105
59.ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 136
60.ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 139
61.ARPIİSSA, f. 1, siy. 2, iş 18
62.ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 40.
63.ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 43
64.Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı, 18 oktyabr 1991 // Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyatı. I cild. Bakı: 2001, s. 90-96.

65. Azərbaycan Respublikasının Milli Atlası. Bakı: Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi, 2014, 444 s.

66. Azərbaycan tarixi atlası. Bakı: Bakı Kartoqrafiya Fabriki, 2007. 55 s.

67. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. I cild. Bakı: Elm, 2007. 560 s.

68. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild. Bakı: Elm, 2001. 628 s.

69. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild. Bakı: Elm, 2008, 568 s.

70. Azərbaycanın Zəngəzur mahalının Ermənistana verilməsi prosesi 27-09-2015 // <http://karabakhmedia.az/main/103-azerbaycanin-zengezur-mahalinin-ermenistana-verilmesi-prosesi.html>

71. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 696 s.

72. Bəhlul Bəhcət. Qaçaq Nəbinin tarixi. Bakı: “Çıraq” nəşriyyatı. 2011, 296 s.

73. Bəhramov C. Bir səhvin acı nəticələri // “Azərbaycan” qəzeti, 10 yanvar 2013.

74. Çingizoğlu Ə. Qubadoğlu N. Püsyən eli, Mütərcim, 2016, 294 s.

75. Çingizoğlu Ə. Ağüdü kəndi // “Soy” elmi-kütləvi dərgisi, 2010, №8.

76. Dünya azərbaycanlılarının III qurultayında Prezident İlham Əliyevin nitqi. 5 iyul 2011 // “Azərbaycan” qəzeti, 6 iyul 2011.

77. Elm həqiqətdir. Akademik Cəlal Əliyev. Rejissor: Cahangir Zeynallı. Ölkə: Azərbaycan. Janr: Sənədli, Qısametrajlı, Bioqrafik. İl: 2013 // http://m.apa.az/az/sosial_xeberler/akademik-celal-eliyev-hesr-olunmus-elm-heqiqetdir-filmi-teqdim-olunub

78. Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. Bakı: Azərnəşr, 1992, 60 s.

79. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Elm, 1995, 464 s.

80. Əbubəkr əl-Qütbi əl-Əhəri. Tarix-i Şeyx Üveys. Bakı: Elm, 1984, 149 s.

81. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair // Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Elm, 1989, s. 167-207.

82. Əliyev T.R. Azərbaycanın cənub-qərb bölgəsinin arxeoloji tədqiqinə dair // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, 2003, №1, s. 81-90.

83. Əliyev Q.Ə. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyatı (XIX əsr - XX əsrin ilk onillikləri), Monoqrafiya. Bakı, Elm, 2001, 244 s

84. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi Hüsəməddin Məmmədov (Qaramanlı). Bakı: Elm, 2000. 576 s.

85. Göyüşov R.B. Arxeologiya və din. Bakı: Azərnəşr 1965, 54 s.

86. Hacıbəyli Ü. Andranik məsələsi // "Azərbaycan" qəzeti, 24 iyun 1919.

87. Hacıbəyov Üzeyir // «Azərbaycan» qəzeti, 15 dekabr 1918.

88. Heydər Əliyevin bacısı anası haqda danışır, 10 May 2013-cü il // <http://kulis.az/print/4930>

88a. Hacıyev İ. Azərbaycan ərazilərində yaradılan "erməni vilayəti" // Xalq qəzeti, 3.04.2011, s.6.

89. Heydərov N. Zəngəzur dağlarında. Bakı: Azərnəşr, 1972, Azərnəşr, 225 s.

90. Həsənov B. Azərbaycanın Qarabağ regionunun inzibati ərazi bölgüsü (XX əsrin əvvəlləri) // SİVİLİZASIYA. Bakı Avrasiya Universitetinin Elmi-nəzəri jurnalı. Turxan NPB MMC.

91. İbrahim Q.Xəlil. Qarışıq günlərdə Qarabağın vəziyyəti // "Azərbaycan" qəzeti. 1 noyabr (10 okt.) 1918. №24.

92. İlham Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasının 25-ci ildönümünə həsr olunmuş rəsmi qəbulda iştirak edib // <http://president.az/articles/21398>, 17 oktyabr 2016

93. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri: Z.Bünyatov və H.Məmmədov (Qaramanlı), Bakı, Elm, 1996. 150 s.

94. İsgəndərov A.C. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinin ilk tədqiqatçısı // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. Elmi əsərlər. 2009, cild 30.

95. İsmayılov K.N. Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı // "Azərbaycan" qəzeti, 3 aprel 2015.

96. İsmayılov M.Ə. Şəki (tarixi очерк). Bakı: Azərnəşr, 1982, 150 s.

97. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Müqəddimə, tərcümə, qeyd və şərhlər akademik Ziya Bünyadovundur. Bakı: Elm, 1993, 272 s.

98. Kərimli R. Xətainin xətası // http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_azerbaycan-tarix/product_7444373373

99. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 264 s.

100. Qafarov V.V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922-ci illər). Bakı: Azərnəşr, 2011, 474 s.

101. Qanlı yaddaş // <http://www.president.az/azerbaijan/memories>
102. Qarabağnamələr. I kitab. Bakı: Yazıçı, 1989, 216 s.
103. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı: Yazıçı, 1991, 288 s.
104. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkül tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1994, 248 s.
105. Qeybullayev Q.Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azər nəşr, 1992, 140 s.
106. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə (tərtib və tərcümə edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi S.M.Qaşqay). Bakı: Təhsil, 2006, 148 s.
107. Qəzvin Zeynəddin bin Həmdullah. Zeyl-e tarix-e qozide. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, 212 s.
108. Qlinka S.N. Azərbaycan ermənilərinin Rusiya hüduddlarına köçürülməsinin təsviri. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995, 64 s.
109. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı. Bakı: Turxan, 2013, 424 s.
- 109a. Quliyev M. Ümummillî lider Heydər Əliyevin imzaladığı “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərman çox mühüm sənəddir. 29.03.2015. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, s.4
110. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005. 250 s.
111. Mahmudov Y.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk-İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət idi // Xalq qəzeti, 2016, 28 may, s. 6-7.
112. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil 2002, 328 s.
113. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixinin Heydər Əliyev dövrü // “Elm” qəzeti. 2008, 10 may.
114. Məmmədov İ. Zəka zirvəsindən baxış: Yaqub Mahmudov və soyqırım tariximiz // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. 2009, cild 30, s. .
115. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1992. 72 s.
116. Mir Həməzə Seyid Nigari. Bakı: Elm və Təhsil nəşriyyatı, 2012. 408 s.
117. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabağ // Qarabağnamələr, II kitab. Bakı: Elm, 1991, s. 107-234.

118. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. Qarabağ tarixi. Bakı, Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1959. 205 s.

119. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi. Tərtib edən Aytən Hacıyeva. Bakı: Nurlan, 2009, 252 s.

120. Muradov Ş.M., Baxış Ç.Ə. Azərbaycan Respublikasında etno-demoqrafik proseslər: tarixi dəyişikliklər və reallıqlar. Bakı: Avropa, 2013, 135 s.

121. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: BDU nəşriyyatı, 1997. 385 s.

122. Muradverdiyev A. Zəngəzur-tariximizin yadigarı. Bakı: Xəzər, 2007, 1024 s.

123. Müvəqqəti general-qubernator X.Sultanovun Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının əhalisinə müraciəti // Azərbaycan qəzeti, 1919-cu il, 11 fevral.

124. Nasir Nəcmi. Abbas Mirzə (XIX əsr Rusiya-İran-Azərbaycan münasibətləri). Bakı: Yazıçı, 1993, 128 s.

125. Nəbibəyli Z. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları. Bakı: Nurlar, 2011, 224 s.

126. Nəcəfli G.C. Rusiya Osmanlıni məhv edə bilsəydi, tarixdə heç vaxt erməni dövləti olmayacaqdı // <http://1905.az/guntəkin-nəcəfli-rusiya-osmanlini-məhv-edə-bilsəydi-tarixdə-heç-vaxt-erməni-dövləti-olmayacaqdı/> 14/04/2017

127. Nəcəfli G.C. Yaqub Mahmudov – Azərbaycan tarixşünaslığında “itirilmiş torpaqlar” istiqamətinin müəllifidir // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi əsərləri. 2009, c. 90-96.

128. Nərimanoğlu H. Əlvida, Eyvazlı! // “Respublika” qəzeti, 29 oktyabr 1999.

129. Nərimanoğlu H. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri qırğınların Zəngəzur qəzasının demoqrafik vəziyyətinə təsiri // Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Əsərləri. 2016, №3, s. 187-192.

130. Nərimanoğlu H. 1918-20-ci illərdə Zəngəzurun demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin məsuliyyəti // ATMU, Turizm və qonaqpərvərlik tədqiqatları. Beynəlxalq jurnal. 2017, Say 1, s.194-208.

131. Nərimanoğlu H. Azərbaycanın işıqlı məkanlarından biri-130 yaşlı Qubadlı məktəbi // "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 28 dekabr 2012. 12 s.

132. Nərimanoğlu H. Dağlar oğlu (Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, batalyon komandiri Əliyar Əliyev). Bakı: "İşıq" nəşriyyatı, 1994, 56 s.

133. Nərimanoğlu H. Erməni xisləti // "Azərbaycan" qəzeti, 31 mart 2012, s.7.

134. Nərimanoğlu H. Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşıdan ədib. Bakı: Mütərcim, 2016, 96 s.

135. Nərimanoğlu H. XIX-XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda dəyişikliklər // Türk-müsəlman xalqlarına qarşı soyqırımları. IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Lənkəran şəhəri, 22-27 aprel 2017. Tarix İnstitutunun əsərləri, 2017, 64,65,66 cildlər. Bakı: 2017, s. 353-359.

136. Nərimanoğlu H. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demoqrafik nəticələri // European Journal of Humanities and Social Sciences. 3, 2017. Austria, Vienna, s. 8-11.

137. Nərimanoğlu H. Qaçqın və məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpası Azərbaycan dövlətinin siyasətində // "İnsan hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi" elmi konfransın materialları. AMEA, AR Konstitusiyaya Məhkəməsi, AR Prezidenti yanında Bilik Fondu. Bakı: Mütərcim, 2016, s. 49-58.

138. Nərimanoğlu H. Qərbi Zəngəzurun Ermənistan SSR-ə verilməsi prosesi // Gənc Tədqiqatçı. AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası. III cild, №1, 2017-ci il, s.241-245.

139. Nərimanoğlu H. Qubadlısız 16 il. Bakı: Elm və Təhsil, 2009, 258 s.

140. Nərimanoğlu H. Oğuz yurdu Qubadlı. Azərbaycan jurnalı, 1999, №7,148 s.

141. Nərimanoğlu H. Rusiyanın Qafqazı işğal etməsi və XIX əsrdə Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik vəziyyətində baş verən dəyişikliklər // Dövlət İdarəçiliyi: Nəzəriyyə və təcrübə, 2016, №3 (55), s. 234-240.

142. Nərimanoğlu H. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları, 05.05.2012 // <http://zengozur.com/index.php/4-xbrlr/xbrlr/6-mqallr>

143. Nərimanoğlu H. Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik durumunda XIX-XX əsrin əvvəllərində baş vermiş

dəyişikliklərin səbəb və nəticələri // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası).2017 №1, s. 97-106.

144. Nərimanoğlu H. Şimali Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi böyük dövlətlərin və qonşu ölkələrin Qafqaz siyasətində // Qafqazşünasların I Beynəlxalq Forumu. Elmi məruzələr. AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu. 17-18 aprel 2017. Elmi məruzələr. 1-ci kitab. Bakı: MTM İnnovation, 2017, s. 274-278.

145. Nərimanoğlu H. Tarix təkrar olunur // <http://www.qafqazinfo.az/siyaset-2/tarix-tekrar-olunur-yaxuddeyisen> – 03.04.2012

146. Nərimanoğlu H. TURAN Aşıqları. Bakı: “YEK Production” nəşriyyatı, 2011, 150 s.

147. Nərimanoğlu H. Türk, ya erməni soyqırımı? gerçək tarix rus, ingilis, fransız, amerikan, yəhudi, gürcü ... erməni şahidlərin gözü, sözü ilə. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2015, 74 s.

148. Nərimanoğlu H. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımı və deportasiyası tarixinin tədqiqi məsələləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin elmi jurnalı-Strateji Təhlil. Say 1-2 (19-20) 2017, s. 341-353.

149. Nərimanoğlu H. Zəngəzur (tarixi oçerk) // <http://zengozur.com/index.php/zngzur> 12.09.2014

150. Nərimanoğlu H. Zəngəzur bölgəsi: qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinədək // “Azərbaycan xalçaları” jurnalı, cild 7, №22, 2017, s. 102-120.

150a. Nərimanoğlu H. Zəngəzur 97 il əvvəl ermənilərə necə verildi // <http://zengozur.com/index.php/4-xbrlr/xbrlr/211-z-ng-zur-97-il-vv-l-erm-nil-r-verildi>

151. Nərimanoğlu H. Zəngəzur və Qarabağda ermənilərin törətdikləri qətləamlar Osmanlı-Türkiyə mənbələrində. Bakı: «QHT Nəşriyyatı» mətbəəsi, 2014, 88 s.

152. Nərimanoğlu H. Zəngəzurdə doğuldular, Anadoluda əbədiyyətə qovuşdular. Bakı: “YEK Production” nəşriyyatı, 2012, 137 s.

153. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993.128 s.

154. Nəzər Heydərov // https://az.wikipedia.org/wiki/Nəzər_Heydərov

155. Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Mütərcim, 2015, 336 s.

156. Ordubadi M.S. Qanlı illər (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı: QXYK, 1991. 144 s.

157. Paşayev A.Ə. İngilis jurnalisti Skotland Liddell erməni məkri haqqında // Xalq qəzeti, 2010, 12 mart, №56, s. 6.

158. Piriye V.Z. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Müəllim, 2006. 148 s.

159. Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdəki nitqi // “Azərbaycan” qəzeti. 9 aprel 2014.

160. Rəsmi xronika // azertag.com 31.03.1998.

161. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri // Qarabağnamələr, II kitab. Bakı: Elm, 1991, s. 237-287.

162. Sabiroğlu F. Çingiz İldırımın xəyanəti və aqibəti, 24 İyul 2013 // <https://azvision.az/news/9060/cingiz-ildirimin-xeyaneti-ve-aqibeti---arasdirma-fotolar.html>

162a. Səfərli F. Heydər Əliyev və Azərbaycan tarixi məsələləri, Xalq qəzeti, 25.07.2014, s. 4

163. Sumqayıtda, Bakının Zabrat, Hövsan, qəsəbəsində, Gəncədə, Şəkidə, Şəmkirdə Qarabağ müharibəsi əlilləri və şəhid ailələri üçün tikilmiş yaşayış binaları istifadəyə verilmişdir. Prezident İlham Əliyevin çıxışı // Azərbaycan» qəzeti, 25 dekabr 2012

164. Süleymanov M.S. Azərbaycan ordusu, 1918-1920. Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998. 487 s.

165. Şükürov K.K. Azərbaycan əhalisi: qədim zamanlardan müasir dövrdə: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları / Население Азербайджана : с древних времен до современности: история изучения и источники / Population of Azerbaijan: since ancient history up to the present: history of studying and sources. Bakı: Elm, 2004. 974 s.

166. Urud M. Zəngəzur (Elmi-publisistik nəşr). Bakı: Nurlar, 2005, 504 s.

167. Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları – Azərbaycan Cümhuriyyəti – 100. Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəy Sultanov // 525-ci qəzet, 1-ci hissə. 28 dekabr 2017; 2-ci hissə. 9 yanvar 2018.

168. Yelizavetpol qəzası // https://az.wikipedia.org/wiki/Yelizavetpol_qəzası
169. Yelizavetpol quberniyası // https://az.wikipedia.org/wiki/Yelizavetpol_quberniyası
170. Zəngəzur qəzasında türk-müsəlman əhalinin soyqırımları // <http://www.tarix.gov.az/genocide/7.php>

Türk dilində

171. Neciyev E. Azərbaycan'ın sovyetləşdirilməsi sürecinde Karabağ problemi (the karabakh conflict during the sovietization process of azerbaijan) // Ermeni Araştırmaları, 2011, Sayı 39, 180 s.
172. Prof. Arminius (Hermann) Vambéry ve Ermeni Meselesi // Ermeni araştırmaları. Dört Aylık, Tarih, Politika ve Uluslararası İlişkiler. Dergi, 2011, say 39. 178 s.
173. Şimşir Sebahattin. Azərbaycanlıların Türkiyede siyasi ve kültürel faaliyetləri (1920-1991). İstanbul: 1999, 256 s.
174. Osmanlı belgelerinde Karabağ. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2009, 660 s.

Rus dilində

175. Азербайджан, 1918, 13 ноября
176. Азербайджан, 1919, 24 января
177. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (далее – АКАК), т. II. Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1868. 1238 с.
178. АКАК, т. III, Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1869. 760 с.
179. АКАК, т. VI, ч. I, Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1874. 941 с.
180. Алибегов И. Кровавые дни Елизаветполя предъ судом общества (Армянский погром в 1905 г.). Зарвавшийся «публицист» и его общественные сподвижники. О ред. газ. «Геят» Агаеве. Приложения. Тифлис: типография К.П.Козловскаго, 1906, 181 с.
181. Волкова Н.Г. Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв. // Кавказский этнографический сборник. Вып. IV. Москва: 1969, с. 3-54.

182. Гнедин Е. Себя не потерять... Подготовка текста и публикация Н.М.Гнединой // Новый мир, 1988. №7, с.173-209.

183. Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. Предисловие, разделы I-III // Вестник древней истории, 1951, №2, с. 257-356.

184. Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г. Перевод с армянского. Санкт-Петербург: 1907, 88 с.

185. Зангезур // <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/638911>

186. Зелинский С.П. Экономический быт государственных крестьян Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии // МИЭБГКЗК, т. 4 вып.1. Тифлис: 1886.

187. Интернациональная помощь XI армии в борьбе за победу советской власти в Азербайджане: документы и материалы, 1920-1921 гг. – Баку, Азернешр, 1989, 126 с.

188. К истории образования карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925. Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1989. 334 с.

189. Кавказский календарь на 1887 год. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе, 1886.

190. Кавказский календарь на 1891 год. – Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе, 1890, сс. 10-11.

191. Кавказский календарь на 1900 год. – Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе. 1899, с. 30-31

192. Кавказский календарь на 1914 год. – Тифлис: Типография канцелярии Наместника Е.И.В. на Кавказе, казенный дом, 1913, Отдел статистики. сс. 118-120

193. Капанцян Гр.А. Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении. Ереван, Изд-во Гос. Ун-та, 1940, 118 с.

194. Каспий, 5 ноября, 1905, №213

195. Каспий, 13 января 1906, №10

196. Каспий, 11 августа 1906, №175

197. Каспий, 12 сентября 1906, №195

198. Каспий, 22 сентября 1906, №203

199. Каспий, 11 октября 1906, №217

200. Лалаян А. О резне в 1918-1920-х годов // Революционный Восток, №2-3, 1936. Москва
201. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1987, 295 с.
202. Меликишвили Г.А. Население северных областей Наири-Урарту и его роль в древневосточной истории. Москва: Изд-во Восточной литературы, 1960, 18 с.
203. Мецопский Ф. История Тимур-Ланка и его преемников. Баку: 1957. 104 с.
204. Мещанинов И.И. Восточное Закавказье времён халдских завоеваний // Вестник древней истории, 1937, №1, с. 66-77.
205. МИЭБГКЗК, т. IV, т. I, – I, 1886, Тип. Меликова, Дворцовая 74. Караван-сарай
206. Нариманов Н.Н. Избранные произведения: В трех томах. Том 2. Баку: Азернешр, 1989, 765 с.
207. Наше время, 1919. 13 июня, №13.
208. Нифталиев И.В. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку: Təhsil, 2009, 256 с.
209. Обзор Елизаветпольской губернии за 1908 год. Изд. Елизаветпольского губернского статкомитета. – Елизаветполь: тип. Ахмада Гаджи-Гасанова, 1909, 32 [88] с.
210. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главного управляющего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующаго гражданскою частию на Кавказе, 1866, 270 с.
211. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Изд. ЦСК МВД под редакцией Н.А.Тройницкого LXIII. Елизаветпольская губерния. – Санкт-Петербург: 1904, 183 с.
212. Периханян А.Г. Арамейская надпись из Зангезура // Историко-филологический журнал, 1965, №4, с. 107-128.
213. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. Хроника Захария Ритора. Москва-Ленинград: издательство АН СССР, 1941, 172 с.

214. Потто А.В. Утверждение, русского владычества на Кавказе. Том 1. Тифлис: тип. Я.И.Либермана, 1901, 308 с.

215. Присоединение Восточной Армении к России, (1801-1813). Ереван:

216. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Выпуск 34. Тифлис: Типография канцелярии Главноначальствующего гражданской частию на Кавказе, 1904. Отдел первый, с.182-217.

217. Тураев Б.А. История Древнего Востока. Ч. II, Санкт-Петербург: тип. В.Безобразова и К°, 1912. 287 с.

218. Хачикоглян Т.З. 10 лет армянской стрелковой дивизии. Тифлис: Полит. управление ККА, 1930, 26 с.

219. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. Санкт-Петербург: Рус. собрание, 1911, 78 с.

220. Шопен И.И. Исторический памятник Армянской области. Москва: Книга по требованию, 2011, 554 с.

İngilis dilində

220a. Abdulla H. Demographic results of the genocide and deportation committed by Armenians in Zangazur region of Northern Azerbaijan at the beginning of the XX century (XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırım və deportasiyanın demoqrafik nəticələri) // “European Journal of Humanities and Social Sciences” 3, 2017, Austria, Vienna, s. 8-11.

221. Diakonoff I.M., Kashkai S.M. Geographical Names According to Urartian Texts. Weisbaden: Published by Dr. Ludwig Reichert, 1981. 127 p.

222. Grayson A.K. Royal Inscriptions of Mesopotamia. Assyrian Periods. Vol. I. Assyrian Rulers of the Third and Second Millennia BC (to 1115 BC). Toronto-Buffalo-London: 1987, 597 p.

223. Eidem E. and Læssøe J. The Shemshara Archives 1, The Letters. Copenhagen, 2001

Erməni dilində

223a.Ա-դօ. Հայ-թուրքական բախումները Կովկասում (1905-1906 թթ.): Վավերագրական, վիճակագրական, տեղագրական մեկնաբանություններով (հայերեն): Տպարաններ Այվազյանով Է. Նազարյանով: Իռեւան, 1907, էջ.

İnternet resursları

- 224. <http://xalqqazeti.com/az/news/news/41459>
- 225. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Xalq_Cümhuriyyətini_n_Milli_Ordusu
- 226. <https://web.archive.org/web/20151017065259/http://publika.az/p/110971>
- 227. <http://zengezur.com/index.php/zngzur>
- 228. <http://ru.wikipedia.org> Күтләви реpressiyaların qanlı tarixi
- 229. <http://www.president.az/> azerbaijan/memories#31
- 230. https://az.wikipedia.org/wiki/Yelizavetpol_quberniyasi
- 231. <https://mod.gov.az/az/pre/21533.html>
- 232. www.heydar-aliyev.org. 22 sentyabr 2012-ci il
- 233. <https://www.president.az/documents/orders>, 26 mart 1998-ci il.
- 234. www.zengezur.com, “Zəngəzur”, tarixi oçerk, 27.04.2011
- 235. <https://azertag.az/xeber/1139046>
- 236. <http://www.tarix.gov.az/books.php>
- 237. http://elibrary.bsu.az/books_460/N_415.pdf, səh.39
- 238. <http://nazimmustafa.info>
- 239. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Xalq_Cümhuriyyəti_Parlamenti
- 240. <https://www.president.az/articles/6947/print>
- 241. <http://www.derindusunce.org/2009/02/09/turkiye-bizi-satar-mi/>
- 242. <http://www.ataturkdevrimleri.com/yazi-580-ataturkun-lenine-yazdigi-mektup>. <http://www.ataturkdevrimleri.com/yazi-580-ataturkun-lenine-yazdigi-mektup>. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi: 132/19543, sayfa 13. Ayrıca bakınız; Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, sayfa 318.

244. https://ru.wikipedia.org/wiki/Багратуни,_Яков_Герасимович
245. https://az.wikipedia.org/wiki/Fevral_burjua-demokratik_inqilabi
246. <http://zengozur.com/index.php/4-xbrlr/xbrlr/214-qht-s-drind-n-mill-t-v-kilin-cavab-yaxud-bir-daha-qa-aq-n-bi-qo-aq-h-c-r-haqq-nda>
247. <https://mod.gov.az/az/pre/21533.html>
248. <http://www.moderator.az/news/222721.html>
249. <http://zengozur.com/index.php/zngzur>
250. <http://zengozur.com/index.php/component/content/article/4-xbrlr/xbrlr/57-qhrmanlar-unudulmur>
251. https://az.wikipedia.org/wiki/Cavad_bəy_Şıxlinski
252. https://az.wikipedia.org/wiki/Zəngəzur_Ekspedisiyası
253. <http://presarxiv.gov.az/az-opennews/171.html#.WzOKFtUzbDc>
254. <https://www.facebook.com/DifaiTSK/posts/1790992590947521>
255. http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2016_972.pdf
256. <http://www.radikal.com.tr/kultur/kurtulusa-general-frunze-destegi-1078463/>
257. <https://www.aydinlik.com.tr/ataturk-lenin-dostlugu-cem-gurdeniz-kose-yazilari-aralik-bakisi/>
258. <https://www.medyasiyaset.com/lenin-in-turk-kurtulus-savasina-bakisi/>
259. [https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_deportasiyası_\(1948-1953\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycanlıların_deportasiyası_(1948-1953))
260. <http://modern.az/az/news/92573#gsc.tab=0>
261. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/1>
262. https://az.wikipedia.org/wiki/Qafqaz_İslam_Ordusu#Türk_ordusunun_çəkilməsi
263. <http://strateq.az/arashdirma/164673/osmanlini-turk-dunyasindan-qoparma-plani.html>
264. <http://www.human.gov.az/az>

BAŞLIQLARIN SIRASI

Akademik Yaqub Mahmudovdan Ön Söz.....	10
Müəllifdən.....	15
İxtisarlar.....	26
I FƏSİL. Zəngəzur bölgəsi XIX əsrdə	
1.1. Qədim və orta yüzilliklər.....	28
1.2. Zəngəzur – oğuz türklərinin qədim məskənidir.....	36
1.3. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Zəngəzur.....	41
II FƏSİL. Zəngəzur XIX əsrdə	
2.1. Zəngəzur çar Rusiyasının işğalından sonra.....	51
2.2. Sosial-iqtisadi vəziyyət.....	59
2.3. Demografik vəziyyət.....	68
III FƏSİL. Zəngəzur XX əsrin əvvəllərində	
3.1. 1905-1906-cı illər.....	85
3.2. 1917-1920-ci illər.....	104
3.3. Zəngəzurda yerli əhəlinin çarizmə, erməni daşnaklarına və bolşevizmə qarşı mübarizəsi.....	113
IV FƏSİL. 1914-1920-ci illərdə regionda hərbi-siyasi vəziyyətin Zəngəzurda baş verən hadisələrə təsiri	
4.1. Birinci Dünya müharibəsinin yekunları və Zəngəzur.....	164
4.2. Osmanlı Türkiyəsinin Qafqaz siyasəti və Zəngəzur.....	178
4.3. Rus-bolşevik işğalı və Qərbi Zəngəzurun Ermənistanə verilməsi.....	195
4.4. Zəngəzur bölgəsinin demoqrafik təkamül, köç, deportasiya, soyqırımı və işğal tarixinin icmal (XIX-XX əsr).....	207
Nəticə.....	221
İstifadə olunmuş qaynaqların və ədəbiyyatın siyahısı.....	223

